

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԱԼԵՔԵԱՆ ՄԵՀՐ ԴԵՐԵՆԻԿ ԿԱՐՈՅԻ

**ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՒ XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ**

Ատենախոսություն

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝
պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ավագյան Ա.Գ.

Երևան - 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	4
ԳԼՈՒԽ 1	
ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ	
1.1. Պատմական ակնարկ՝ Ատրպատականի հայության ծագման ու ձևավորման	12
1.2. Թարիզը՝ որպես Ատրպատականի թեմական, հասարակական եւ կրթամշակութային կենտրոն	18
1.3. Ատրպատականի հայկական գաւառների վիճակը եւ բնակչության տեղաշարժը	42
1.4. Հայ մամուլը Ատրպատականում՝ XX դարի սկզբին	65
ԳԼՈՒԽ 2	
ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ	
2.1. Պարսկաստանի կարեւորությունը հայ ազատագրական պայքարի համար	71
2.2. Արմենական կուսակցության գործունեությունը Պարսկաստանում	80
2.3. Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցության գործունեությունը Պարսկաստանում	85
2.4. Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության գործունեությունը Պարսկաստանում ...	93
ԳԼՈՒԽ 3	
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ	
3.1. Սահմանադրական շարժումը Պարսկաստանում	108
3.2. Հայ ազգային կուսակցությունների մասնակցությունը Իրանի Սահմանադրական շարժմանը	127
3.3. Եփրեմը եւ Սահմանադրական շարժումը	155

ԳԼՈՒԽ 4

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ, ԹՈՒՐՔ- ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ (1914–1918 ԹԹ.)

4.1. Ռազմական գործողությունները Իրանի հիախում եւ քրիստոնեայ բնակչության (<i>հայերի եւ ասորիների</i>) կոտորածները 1914–1916 թթ.	174
4.2. Ատրպատականի հայության մասնակցությունը ռազմական գործողություններին 1914–1918 թթ.	192
4.3. Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանը եւ հայ գաղթականները	200
4.4. Ատրպատականի հայության կոտորածն ու բռնագաղթը 1917–18 թթ.	208
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	223
ՕԳՏԱԳՈՐԾԻԱԾ ԱՂԲԻՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ	227

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Սոյն ատենախօսությունում XIX դարի վերջի եւ XX դարի սկզբի զարգացումների և իրադարձությունների լոյսի ներքոյ ներկայացում է Ատրպատականի հայութեան դրութիւնը՝ առանձնայատուկ ուշադրութիւն դարձնելով Պարսկաստանի հիւսիսային շրջաններում հայ քաղաքական կուսակցութիւնների (*Արմենական, Ս.Դ. Հնչակեան և Հ. Յ. Դաշնակցութեան*) մասնաճիւղերի բացմանն ու այդ կուսակցութիւնների գործունէութեանը, Պարսկաստանի սահմանադրական շարժման մէջ վերոնշեալ կուսակցութիւնների և առհասարակ հայութեան դերակատարութեան լուսաբանմանը: Ատենախօսությունում ուսումնասիրում են նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին պարսկական ճակատում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները՝ Պարսկաստանի հիւսիս ներխուժած թուրքական զօրքերի կողմից հայ և ասորի քրիստոնէայ բնակչութեան կոտորածները, հայ կամաւորների մասնակցութիւնը թուրքական զօրքերի դէմ մղւած մարտերին:

Ատենախօսությունում նշում է, որ Ատրպատականը հնագոյն ժամանակներից իր կարեւոր նշանակութիւնն է ունեցել հայի ու Հայաստան աշխարհի համար, որն այսպէս թէ այնպէս ի նպաստ է աշխատել *«պատմական յիշողութեան»* պահպանմանը¹: Ատենախօսությունում ուսումնասիրող պատմական ժամանակահատուածում հայութեան համար դա բնորոշ էր տւեալ ժամանակահատուածում ազատագրական պայքարով, որի կիզակէտերից էր նոյն Ատրպատականը՝ որպէս միջնաբերդ, քանզի ինչպէս նշել է հայ յեղափոխական գործիչ Ռուբէն Տէր-Մինասեանը. *«Եթէ կայ երկիր մը, որ ջերմապէս կը քաղձար հայ ժողովուրդի ազատագրման, Պարսկաստանն է այդ: Այնտեղ էր, որ անարգել կը պատրասարւէին հայ ազատագրութեան միտքն ու ոյժը»*², իսկ պարսիկ ժողովուրդի համար՝ զարգացման նոր փուլ թեւակոխելու սահմանադրական շարժմամբ ու դրան թշնամական վերաբերող համիդեան-օսմանական նկրտումները: Ահա երկու ժողովուրդների որպէս համատեղ հակառակորդ՝ Օսմանեան կայսրութեան յետին

¹ Խորշոդեան Լ., Հայոց Ազգային Գաղափարախօսութիւն, Երեւան, 1999, էջ 23:

² Շիրինեան Լ., Ռուբէն, Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարութիւնը (*երկրաքաղաքական վերլուծութիւն*), Երեւան, 2004, էջ 128:

նպատակներն ինքնաբերաբար բնական դաշնակիցների էին վերածում հային ու պարսիկին, իրենց հասարակական-քաղաքական թեկուզ ուրոյն, բայց միեւնոյն թշնամու՝ օսմանական խոչընդոտումները յաղթահարելու նկատառումներում: Դա յատկապէս իր ընդգծած արտայայտութիւնը գտաւ արդէն Ա. Աշխարհամարտի տարիներին՝ օսմանական զօրքերի՝ Իրանի սահմանը պարբերաբար ներխուժել-ոտնձգելու պայմաններում, որոնք, ինչ խօսք, մղիչ ուժ էին Հայկական ազատամարտի համար Ատրպատականի ճակատն ամրապնդելու տեսանկիւնից:

Այդպէս, ահա, Ատրպատականն ու Ատրպատականի հայութիւնը, տւեալ ժամանակահատուածում թեւակոխելով իրարայաջորդ երկու ծանրակշիռ իրադարձութիւն, մեծ գին վճարեցին թէ՛ 1905–1912 թթ. Պարսկաստանի սահմանադրական շարժման եւ թէ՛ անմիջապէս դրան յաջորդող Ա. Աշխարհամարտի տարիներին, որոնք բնորոշւեցին մէկ կողմից հասարակական-քաղաքական ճախորդ պայմաններով, իսկ միւս կողմից ծանրագոյն կորուստներով՝ բռնագաղթով ու կոտորածներով:

Ատենախօսութիւնում կարելորել է հայոց հոգեւոր հինաւորց կենտրոնի ինչպէս եկեղեցա-թեմական, այնպէս էլ նրա կենտրոնական հայաշատ քաղաքներ Թաւրիզի եւ Ուրմիայի կրթամշակութային առաջընթացը, որպէս հիմք հասարակայնութեան լուսաւորութեան: Այստեղ առանձնայատուկ տեղ է վերապահուել հոգեւոր պետեր Տ. Կարապետ եպս. Մկրտչեանի եւ յատկապէս Տ. Ներսէս արք. Մելիք Թանգեանի ազգանւէր գործունէութեանը:

Ապա կարելորել են Ատրպատական նահանգի աշխարհագրա-քաղաքական տւեալ ժամանակահատուածների պայմանները, որոնցում ակնյայտօրէն նշմարելի են հայութեան համար բախտորոշ իրադարձութիւններ, որոնք ազդել են թէ՛ իր սեփական կեանքի եւ թէ՛ Իրանի հասարակական-քաղաքական տւեալ պայմանների վրայ: Զորօրինակ՝ XIX դարի վերջի եւ XX դարի սկզբի հայ ազատագրական պայքարում Ատրպատականի եւ հայաբնակ շրջանների անգնահատելի եւ առանցքային դերը ու Պարսկաստանում՝ Սահմանադրական առաջադէմ շարժմանը ծանրակշիռ մասնակցութիւն ունենալը:

Թեմայի արդիականութիւնը պայմանաւորած է Հայ առաքելական եկեղեցու ամենահինաւորց կենտրոն-թեմ հանդիսացող Ատրպատականի հայութեան համար

ճակատագրական նշանակություն ունեցած ժամանակահատվածի համապարփակ և բազմակողմանի պատմական վերլուծության անհրաժեշտությամբ, ինչպես նաև այն հանգամանքով, որ արխիվային, առաջին հերթին պարսկական արխիվային մինչ այժմ անյայտ նիւթերի օգտագործումը թոյլ է տալիս նորովի լուսաբանել, ինչպես նաև բացայայտել մի շարք առանցքային հանգամանքներ, որոնք կարելի էր ազդեցություն են ունեցել Ատրպատականի հայ համայնքի համար:

Թեմայի արդիականության հանգամանքը այն է նաեւ, որ այսօր եւեթ Ատրպատականը միեւնոյն աշխարհագրա-քաղաքական դիրքից ելած ընդունակ է իր շուրջ կուտակել այնպիսի ներուժ հնարաւորութիւններ եւ կամ սպառնալիքներ, որոնք հնարաւոր է Հայաստանի եւ հայութեան համար եւ՛ դրական, եւ՛ մասնաւորապէս բացասական գործոններով պայմանաւորեն: Քանզի փաստ է այսօր իսկ, որ իրանական Ատրպատականը, մերօրեայ պան-թուրանական երազանքների թիրախային կիզակէտում գտնւելով, շարունակում է ենթակայ լինել թուրք-ադրբեջանական բացայայտ սադրանքներին, յար եւ նման նախորդ դարասկզբին, երբ նոյն Ատրպատականը թուրք-թաթարական նկրտումների ասպարէզն էր: Այս մարտահրաւերի նկատմամբ դեռեւս 1918-ին իր խորն մտահոգութիւնն է յայտնել Ստամբուլում Իրանի դեսպանութիւնը, երբ նոյն թականի օգոստոսի 28-ով թագրւած նամակով ԱԳ նախարարութեանը ահազանգում էր «.... *Կովկասում ռուս – թուրքական պայմանագրի հետեւանքով շինծու «Ադրբեջան» անունով պետութիւն ստեղծելու մասին*»¹: Թէեւ Իրանը այսօր տուեալ իրողութեան մասին պաշտօնական խողովակներով չի բարձրաձայնում, սակայն խնդրի առնչութեամբ պատմա-քաղաքական իրենց անաչառ գնահատականներն ու մտահոգութիւններն մշտարժած են պահում Իրանի մտաւորական եւ մամլոյ շրջանակները:

Ներկայացող ատենախօսութիւնն արդիական է նաեւ այն առումով, որ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում նոյն պան-թուրանական նպատակների զոհ դարձած Ատրպատականի հայութեան կոտորածների ու բռնագաղթի մասին համապարփակ

¹ Յիշեալ նամակում իրանական դեսպանութիւնը ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ Իրանի սահմաններում՝ Թարիզի գլխաւորութեամբ, այդ անունով նահանգ գոյութիւն ունի եւ այն, որ պատմութեան մէջ երբեք այդ անունով պետութիւն գոյութիւն չի ունեցել:

ուսումնասիրություն ցայժմ չի կատարվել: Ուստի անհրաժեշտ է նկատել տուեալ թեմայի խորքային հետազոտումը, հիմնած ի շարս այլ աղբիւրների, նաեւ մինչ օրս չբացայայտած փաստաթղթերի ու վկայությունների վրայ:

Ատենախօսութեան հիմնական նիւթը (*Ատրպատականի հայութեան բռնագաղթն ու կոտորածը, որ սկսել են մինչ արեւմտահայութեան ջարդերը*) եւ առնչակից միւս թեմաները կարող են օգտագործելի լինել հայ-իրանական պատմական առնչություններով զբաղող հետազոտողների եւ յատկապէս ցեղասպանագէտների կողմից:

Ատենախօսը ներկայացող թեմայում փորձել է նախ եւ առաջ անդրադարձ կատարել հիմնական սուբիեկտի՝ Ատրպատականի հայութեան աշխարհագրական կացութեանը, ժողովրդագրական տեղաշարժերին եւ դարերի ընթացքում հասարակական ու քաղաքական առաջընթացին: Այնուհետեւ կարելի է նոյն սուբիեկտի ռազմավարական նշանակությունը, որը գրեթէ հաւասարապէս հանդիսացել է նպաստաւոր ենթահող հայ ազգային կուսակցությունների ազատագրական պայքարի հղովոյթում: Այս իրողությունը չի վրիպել նաեւ իրանահայ պատմագէտի տեսադաշտից, որի համաձայն. «19-րդ դարավերջին եւ 20-րդ դարասկզբին թէ՛ Հնչակեան եւ թէ՛ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնները կազմակերպելով փոքր խմբակներ ու դրանց զինավարժական աշխատանքները՝ Թաւրիզում, Սալմաստում ու Խոյում, ենթահող էին պատրաստում օսմանական սահմանը անցնելու համար»¹:

Ատենախօսութեան որպէս առանձին գլուխ ներկայացել են Իրանի սահմանադրական շարժման պատճառահետեւանքային հանգամանքները եւ դրանցում հայկական գործօնի, մասնաւորաբար շարժմանն առանցքային դերակատարում ունեցած Հնչակեան եւ Դաշնակցութիւն կուսակցությունների ինչպէս ծրագրային, այնպէս էլ մարտավարական նպատակադրումները: Այս հարցում ատենախօսը խիստ ուշագրաւ է համարել երկու կուսակցությունների համատեղ գործակցութեան իրողությունը՝ որպէս ընդհանուր նպատակի իրագործման երաշխիք:

Նոյն համատեքստում ատենախօսը նոր լոյս է սփռել այն թիւր կարծիքների վրայ, որոնց համաձայն՝ Սահմանադրութեան հայազգի հերոս Եփրեմ Դաւթեանը իբր գործել է

بريريان حوری، «نقش ارامنه در جنبش مشروطه ایران»، «پیمان»، ش. 36، 2006، تهران، ص. 12.¹

անձնակենտրոն մղումներից ելած ու հակադրել ՀՅԴ ղեկավարութեանը: «...Դաշնակցութեան եւ՝ մասնակցութիւնը Իրանի Սահմանադրական շարժման, եւ՝ խզումը նրանից,- գրում է ազգային-քաղաքական գործիչ, պատմագէտ Խ. Տ. Գրիգորեանը,- պատահական եւ փարերային բնոյթ չունէին, երկու պարագային էլ ՀՅԴ Դաշնակցութեան կամքը արտայայտուած ենք գտնում մարմինների եւ ժողովների որոշումներում, եւ պայմանաւորուած չեն անհատներով: Նրանք բխում էին ծրագրային անհրաժեշտութիւնից եւ ունէին գաղափարական հիմնաւորում»¹:

Ատենախօսութեան մէջ յաջորդիւ ներկայացել է պատմական ուշագրաւ ժամանակաշրջանը՝ 1914 թ. Ա. Աշխարհամարտում Իրանի թէպէտ չէզոք, բայց պարտադիր ներգրաւածութիւնը, յատկապէս թուրքական դաւադիր նկրտումների շրջագծում, որտեղ առաւել ակներեւ են ոչ այնքան հակառուսական մղումները, որքան Իրանի եւ յատկապէս Ատրպատականի նկատմամբ օսմանցիների հողային յաւակնութիւնները: Այստեղ ատենախօսը անգամ ուշադրութիւն է սեւեռել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի եւ իրանական պետական ու ազգային շահերի ընդհանրութեան վրայ, որոնց առթիւ վկայաբերել են ինչպէս հայկական, այնպէս էլ պարսկական մամլոյ ու նաեւ պաշտօնական փաստաթղթային տուեալներ:

Ատենախօսութեան նպատակային կարելորագոյն նկատառումը ոչ այլ ինչ է եղել, քան Ատրպատականի հայութեան իրավիճակը՝ Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակից մինչեւ Հայաստանի Անկախութեան միջեւ ընկած ժամանակահատուածը: Այստեղ ատենախօսը հայկական աղբիւրներին զուգահեռ փորձել է քիչ բացայայտուած կամ չբացայայտուած պարսկական աղբիւրների հիման վրայ ապացուցել Օսմանեան Թուրքիայի հակաիրանական եւ հակահայկական նպատակադրումները թէ՛ պան-թուրանական քաղաքականութեան իբրեւ արդիւնք եւ թէ՛ իր հայաջինջ քաղաքականութեան որպէս մեկնակէտ՝ Ատրպատականի հայութեան կոտորածի իրագործումը:

Ատենախօսութիւնը գրել է հայերէն, պարսկերէն, թուրքերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն տարաբնոյթ սկզբնաղբիւրների եւ ուսումնասիրութիւնների ու

¹ Տ. Գրիգորեան Խ., ՀՅ Դաշնակցութեան եւ պարսկ. Սահմանադրութեան այլասերած ղեկավարութեան միջեւ գործակցութեան խզումը, Աթենք, 2001, էջ 32:

յատկապէս պարսկերէնով գրած արխիւային փաստաթղթերի եւ վաւերագրերի հիման վրայ: Ատենախօսութիւնը գրելիս օգտագործել են իրանցի պատմագէտների, իրանահայ պատմաբանասէրների, Ատրպատականի Հայոց թեմի Առաջնորդարանի գրադարանի, Հայաստանի Ազգային արխիւի, հայ պատմաբանների եւ որոշ անհատական արխիւների վավերագրեր եւ փաստաթղթեր: Այս շարքում յատկապէս կարելու էլ են Իրանի արտաքին գործերի նախարարութեան պատմութեան եւ արխիւային փաստաթղթերի հիմնարկի, ինչպէս նաեւ իրանահայ պատմագէտների վկայաբերութիւնները, որոնք օգնել են բացայայտելու թեմային վերաբերող ուշագրաւ խնդիրներ եւ լուսաբանելու ցայժմ աղօտ մնացած որոշ հանգամանքներ:

Ատենախօսութեան աղբիւրագիտական բազան կազմում են Իրանի, Թուրքիայի, Հայաստանի, ՌԴ-ի արխիւներում պահուղ արխիւային նիւթերը: Ատենախօսութեամբ հայ գիտական շրջանակներին են ներկայացւում Իրանի տարբեր արխիւներում պահպանուղ Ատրպատականի հայութեան վերաբերեալ բազմաթիւ վաւերագրեր եւ փաստաթղթեր: Այս վերջինները յատկապէս մինչ այժմ անհասանելի են եղել Հայաստանի գիտական շրջանակներին:

Իրանական արխիւային նիւթերից օգտագործել են Իրանի արտաքին գործերի նախարարութեան եւ դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոնի փաստաթղթերը, որոնք առհասարակ լուսաբանում են սահմանադրական շարժումը (*զորօրինակ՝ ռուս-անգլիական բանակցութիւնները 1907 թականի համաձայնագրի մասին*¹, *կամ նորընտիր Մեջլիսում հայ եւ հրեայ փոքրամասնութիւնների մանդատների որպիսութեան վերաբերեալ*)², ինչպէս նաեւ 3-րդ եւ 4-րդ գլուխներում արծարծած թեմաները՝ կապւած հայ ազատագրական պայքարի եւ մասնաւորապէս Ատրպատականի հայութեան կոտորածների վերաբերեալ, Ազգային փաստաթղթերի կազմակերպութեան արխիւի³, Իրանի Ազգային արխիւների կենտրոնի⁴, Իրանի Մեջլիսի արխիւի⁵, ինչպէս նաև ՀՀ-ում

¹ اسناد وزارت خارجه، سند 281، لندن، سفارت ایران، 1906، ص 167.

² اسناد وزارت خارجه، همان، ص 179.

³ سازمان اسناد ملی ایران GH1332-K66-p38-47.

⁴ ارشیو ملی ایران، ش. 293-7-5-22، گزارش ش. 296004151، پرونده ش. 431.

⁵ ارشیو مجلس ایران، سند ش. 145، ص 13.

ԻԻՀ-ի դեսպանատան մշակութային գրասենեակի արխիվի¹ նյութերը: Իրանական արխիվային նիւթերի մեծ մասը հայ պատմագրութեան մէջ նոր է գիտական շրջանառութեան մէջ դրում և թոյլ է տալիս ուսումնասիրել մի շարք կարեւոր հանգամանքներ, ինչպէս, օրինակ, հայ քաղաքական կուսակցութիւնների շփումները պարսկական իշխանութիւնների հետ, Ռուսաստանի հիւպատոսի դերակատարութիւնը Իրանի հիւսիսում հայ ազգային գործիչների հետապնդման գործում:

Հայաստանի արխիւներից ուսումնասիրել են Հայաստանի Ազգային արխիւի 50, 57, 227, 221 ֆոնդերում պահող գործերը², ինչպէս նաև ՀՀ Մատենադարանի կաթողիկոսական դիւանի նիւթերը³: Դրա հետ մէկտեղ Երանդ Փամբուկեանը տրամադրել է մեզ Թարիզում ՀՅԴ գործունէութիւնը լուսաբանող ՀՅԴ Բոստոնի արխիւի մէկ կարևոր փաստաթուղթ⁴, որի համար նրան յայտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը: Երկու փաստաթղթերը նոյնպէս առաջին անգամ են գիտական շրջանառութեան մէջ դրում:

Օգտւել ենք նաեւ օսմանեան արխիւի փաստաթղթերից, որոնք վերաբերում են Պարսկաստանից Օսմանեան կայսրութիւն անցնող հայ յեղափոխական խմբերի ճանապարհներին և անձանց⁵:

Ատենախօսութիւնը գրելիս օգտագործել են հայ ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների յուշերն ու գրառումները: Դրանց թում կարեւոր են Ասլան Ստեփանեանի⁶, Մալխասի⁷, Խաչատուր Մինասեանի⁸, Ռուբէն Տէր-Մինասեանի⁹ եւ Սիմոն Վրացեանի¹⁰ յուշերը, որտեղ լուսաբանւում են հայերի մասնակցութիւնն Իրանում

¹ ارشیو دفتر فرهنگى جمهوری اسلامی ایران در ایروان-ارمنستان.

² ՀԱԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 127, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, 28, 29, 32, ֆ. 227, ց. 1, գ. 404, 424, ֆ. 221, ց. 1, գ. 21, ֆ. 4712, ց. 2, գ. 2:

³ ՀՀ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 237, վաւ. 323, թ. 87:

⁴ ՀՅԴ փաստաթղթերի արխիւ, նո. 484-86:

⁵ TC Basbakanlik Osmanli Arsivi - BOA, fon A. MKT. MHM, nr. 547/29, tarih 1321 M 20, s. 1; fon A. MKT. MHM, nr. 548/26, tarih 1322 Ra 28, s. 1-3.

⁶ Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, գրի առաւ Աճեմեան Հ., տպ. Թեհրան, 1966:

⁷ Մալխաս, Ապրումներ, 1982:

⁸ Մինասեան Խ, Յուշեր, «Ալիք» ամսագիր, Բ տարի, 1962, թիւ 9, էջ 80:

⁹ Տէր-Մինասեան Ռ., Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Բ հատոր, Երեւան, 1990, Շիրինեան Լ., Ռուբէն, Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարութիւնը (Երկրաքաղաքական վերլուծութիւն), Երեւան, 2004:

¹⁰ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, Խ. Բ, տպարան Մշակ, Պէյրութ, 1960:

տեղի ունեցող իրադարձություններին, Պարսկաստանի հիւսիսային շրջանի նշանակութիւնն արեւմտահայութեան ազատագրման գործի կազմակերպման տեսակէտից: Առանձնայատուկ հարկ է նշել Ներսէս արք. Մելիք Թանգեանին նւիրած յուշերի ժողովածուն¹ և Ռուսաստանի դեսպանութեան պաշտօնեայ Եվգենի Իլինի յուշերը²: Վերջինս ականատես է եղել Իրանում ծաւալող սահմանադրական շարժմանը:

Ատենախօսութիւնում օգտագործել են գիտական գրականութիւն և պարբերական մամուլ հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն և պարսկերէն լեզուներով:

¹ Յուշամատեն Տ. Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանի, Թեհրան, «Ալիք» տպ.:

² Իրանը՝ Սահմանադրութեան Յեղափոխութեան նախօրեակին, 1908, Մոսկա, հեղ. Եւգենի Իլին (ռուսական դեսպանութեան պաշտօնեայ), պրսկ. թարգ.՝ Լեւոն Բուդաղեան: Հրատարակութիւն Թեհրան, 2011 (պարսկ. 1390):

ԳԼՈՒԽ 1

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

1.1. Պատմական ակնարկ՝ Ատրպատականի հայության ծագման ու ձևաւորման

Ատրպատականը¹ հնագոյն ժամանակաշրջանում կազմել է Մարաստանի (*Մեդիա*) եւ Հայաստանի երկրներից մէկը²: Ատրպատականը Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմն էր ընկնում եւ ընդգրկում էր հայոց պարսկահայքը եւ Փայտակարան նահանգն, նոյնպէս եւ Վասպուրականի մէկ մասը: Բուն Ատրպատական նահանգը ընկնում էր Ուրմիոյ լճի արեւելեան կողմից մինչեւ Գիլանի սահմանները (*Կասպից ծով*), հիւսիսային կողմից տարածւում էր մինչեւ Արաքս գետը, իսկ հարաւից՝ մինչեւ Պարսից Քրդստանը³:

Ատրպատականը հին ժամանակներից եղել է հայաշատ երկիր, իսկ պատմական սկզբնաղբիւրները եւս վկայում են, որ Պարսկաստանում միշտ էլ եղել են հայկական համայնքներ: Ու թէեւ հայաբնակ այդ օջախները մասնատւած, ցրւած ու փոքրաթիւ են եղել եւ միասնական գաղութ չէին, բայց եւ այնպէս 1247 թականից դրանք արդէն կազմում էին թեմ՝ կրելով Արտազ անւանումը⁴: Առնւազն երկու հազար տարիներից ի վեր հայութիւնը հաստատւած է եղել Ատրպատականում եւ իբրեւ բնիկ տարր ապրել է հարեւան ժողովուրդների հետ⁵:

Ատրպատականում աւելի քան հարիւր ութսուն եօթ եկեղեցիների եւ մատուռների առկայութիւնը, ինչպէս՝ Ս. Թադէի վանքը Չալդրան դաշտում (*Սէֆեանների*

¹ Ատր կամ Ագր (*պարսկ. Ագար*) բառարմատը (*այրել բայի հնդեւրոպական վերականգնած ձեւը՝ Աթեր, իսկ պարսկ.-ը՝ Աթէշ*), նշանակում է արեւ, կրակ: Ատրպատական տեղանունը կոչւել է նաեւ որպէս արեւի կամ կրակի երկիր՝ իմաստաւորելով Հին Պարսկաստանի հեթանոսական կրօնի հաւատամքը՝ զրադաշտութիւնը, որին էլ հետեւել են այդ շրջանի տեղաբնիկ ժողովուրդները: Կրակապաշտութեան տաճարների անւանումը եւս (Ատրուշան) նոյն բառարմատից՝ կրակից է բխել:

² Առաքելեան Հ., Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915, էջ 131:

³ Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական, Թիֆլիս, 1905, էջ 7:

⁴ Փաիլեանեան Հ.Լ., Իրանահայ համայնքը, Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1989, էջ 5:

⁵ Մամեան Ն., *Րաֆֆի փարեգիրք*, Ա տարի, հրատ. Թեհրան, 1968, էջ 348:

ժամանակաշրջան), Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ Արաքսի ափին (IX դարաշրջան), Ծործոր եկեղեցին՝ Չալդրանում (Սէֆ. ժ.), Մ. Աստուածածին եկ.՝ Դարաշամբում (XVI դարաշրջան) եւ Մուժամբարի եկեղեցին (Ս. Հռիփսիմէ, XVII դ., Դ.Մ.), վկայում են հայերի ներկայութիւնն այդ շրջանում¹: Մէկ այլ վկայութեամբ եւս պարսիկ փորձագէտ Բ. Խան Մոհամմադին յիշատակում է XVIII դարի վերջին կառուցած եւ այժմ կիսաւեր վիճակում՝ Ուրմիոյ Սուրմանապատ գիւղի Ս. Սարգիս եկեղեցու մասին²:

Ատրպատականի հայութիւնը եւ մանաւանդ Հայաստանի սահմանների մօտ բնակւողները դեռեւս հնագոյն ժամանակներից ի վեր (VII–VI դդ. մ.թ.ա.) ոչ թէ գաղթականներ, այլ բնիկներ են եղել: Իրանում հայկական առաջին գաղթական օջախներն առաջացել են III–IV դարերում՝ իրանա-հայկական առաջին պատերազմների ընթացքում³: Դրա հետ մէկտեղ պատմական մի շարք աղբիւրների վկայութեամբ հայոց արքայ Տիգրան Երանդեանը (մ.թ.ա. VI դ.), Մարաց Աժդահակին յաղթելով, տիրացել է նաեւ Ատրպատական նահանգին՝ այն կցելով Հայաստանին: Պատմագիր Պողոթիոսի վկայութեամբ եւս Արտաւազդ կամ Արտաւազան հայազգի իշխանը հանդիսացել է Ատրպատական երկրի «յառաջագոյն թագաւորը», որն սկզբում նախ տիրել է Ատրպատականի հայկական գաւառներից մէկին, սակայն հետագային զօրանալով՝ Ատրպատականի մեծագոյն մասին եւ կամ ամբողջին է տիրացել եւ ապա՝ թագաւոր դարձել: Իսկ աւելի ուշ, հայերից հրաւեր ստանալով՝ Հայաստան է գնացել, այնտեղ թագաւորել եւ փաստօրէն Ատրպատականը, որ իր նախկին տէրութիւնն է եղել, կցել է Հայաստան երկրին: Սա ինքնին վկայում է այն մասին, որ Ատրպատականը, հնագոյն ժամանակներից ի վեր Հայաստանի մաս կազմելով, եղել է նաեւ հայկական բնօրրան՝ հայ բնիկ զանգւածներով⁴:

Պատմական զարգացումներով պայմանաւորաձէ՝ Ատրպատականն անցել է Սասանեան Պարսկաստանի (մ.թ.ա. III դ.), Արաբական Խալիֆայութեան (VII դ.), սելջուկ-թուրքերի (XI դ.), մոնղոլ-թաթարների (XIII–XV դդ.), թուրք-օսմանական տարբեր

¹ وازگن س. غوكاسيان، تاريخ ارامنه ايران، ترجمه: س. كريم پور، ص. 12.

² ب. خان محمدی، فصلنامه پيمان، ش. 28، ص. 21.

³ Միքայէլեան Վ., Հայ գաղթաշխարհի պարմութիւն (աղբիւր՝ հայերէն ձեռագրերի Ժէ դարի յիշատակարաններ. Հայկ Աճեմեան, Երեւան, 1974, էջ 96), ինչպէս նաև Գորոյեանց Ն., Պարսկաստանի հայերը, հրատարակութիւն՝ Թեհրան, 1968, էջ 33:

⁴ Աճեմեան Հ., Պատմական Թաւրիզի հին հայութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1938 թ. հոկտ., թիւ 12, էջ 79:

ցեղերի (XV–XVI դդ.) եւ Սեֆեւեան շիա պարսիկների տիրակալութեան տակ (XVII դ.), որոնց ընթացքում Ատրպատականի հայութեանը բազմաթիւ անգամներ ուղեկցել է բռնագաղթի երեւոյթը թէ՛ Ատրպատականից դէպի Օսմանեան կայսրութիւն (*թուրք-օսմանական յաջորդական ներխուժումների եւ նահանջի ժամանակ այդ երեւոյթը անգամներ է պատահել, զորօրինակ՝ Սուլթան Սելիմը 1514-ին Թաւրիզը կարճատեւ ժամանակ գրաւած պահելուց յետոյ նահանջի ժամանակ Թաւրիզից 1000 արհեստավորներ է տարել Կ. Պոլիս, որոնցից 800-ը հայ արհեստավորներ էին*)¹ եւ թէ՛ Արեւմտահայաստանից դէպի Իրան: Այս վերջին իրողութիւնը ցայտուն կերպով պատահել է Շահաբբասեան Պարսկաստանի ժամանակաշրջանում (1603–1606 թթ.), երբ հազարաւոր հայեր Հայաստանի թէ՛ արեւմտեան եւ թէ՛ արեւելեան տարբեր գաւառներից գաղթեցել են Իրանի Ատրպատական, ինչպէսեւ՝ ժամանակի մայրաքաղաք Սպահան-Նոր Զուլա: Այդ բռնագաղթերին ենթարկում էին մասնաւորապէս վաճառականներ, առեւտրականներ եւ արհեստավորներ²:

Պատմական վերոգրեալ դրուագների մասին պատմագիր Առաքել Դաւրիժեցին՝ իբրեւ ականատես ու վկայ, հետեւեալն է արձանագրել. «....Աչք մեր վրակս արտասուաց թորեալ իջուցանեն, վասն եկելոյ հասելոյ թշուառութեանս ժողովրդեանս մերոյ: Եւ ոչ բաւեմք աստանօր, թէ որո՞վ օրինակաւ՝ եւ կամ որո՞վ տարազու ողբս առեալ աշխարհեսցուք ի վերայ բեկման ազգին եւ աշխարհին մերոյ... Որ եւ այժմ տեսանեմք զարգաւանդ եւ զբերրի զհողս եւ զարտ եւ զանդաստանս սորա, եւ զաւերակս բազմապատիկ գեղօրէիցն եւ զմեծանիստ աւանացն... Եւ հարեալ յարտասուս ողբամք եւ աշխատեմք՝ զի անապատ եղեւ վայելուչ եւ քաղցր աշխարհս մեր: Եւ ազգ եւ ժողովուրդ մեր խլեալք ի տեղեաց եւ անջատեալք ի հայրենի եւ ի բնիկ ժառանգութեանց եւ յօրհնեալ յերկրէ»³:

Ըստ ֆրանսիացի պատմագէտ Ժան Դիալա Ֆուայի. «Շահաբբասի գաղթեցրած շուրջ 350 հազար հայերից 40 հազարը խեղդւել են Արաքսն անցնելիս»⁴: Իսկ

¹ ارشيو دفتر فرهنگى جمهوری اسلامى ايران در ايروان-ارمنستان.

² Աբրահամեան Ա. Գ., Համառօտ ուրագիժ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Ա հատոր, Երեւան, 1964, էջ 251:

³ Վարդան ծ. վրդ. Դեմիրճեան, Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, Թաւրիզ, 1966, էջ 64–65:

⁴ ژان ديالا فوا، ايران-كلده-اشور، ترجمه: على محمد فره وشی، ص. 217.

քրիտանացի պատմաբան Ռոնալդ Ֆրայերի համաձայն Շահաբբասեան բռնագաղթի միակ դրական կողմը յօգուտ Իրանի տնտեսության, դա հայերի բնակեցումն էր Ատրպատականի եւ կենտրոնական նահանգներում¹, քանզի. «...իրանահայերը, հակառակ հրեաների, որոնք միմիայն շահակցական նպատակներ էին հետապնդում, ի սկզբանէ ապացուցեցին իրենց հաւատարմութիւնը երկրին, ցուցաբերելով ստեղծագործ աշխատանք եւ նւիրած վերաբերմունք, նպաստելով երկրի տնտեսական վերելքին»²: Հայերը նոյնպէս ակտիւ էին ճամբորդելու եւ լեզուների իմացութեան բնագաւառներում, իսկ որպէս քրիստոնեաներ երոպացիների հետ շփումների դիւրութիւնը օգնում էր, որպէսզի առեւտրական գործունէութեան դաշտը աւելիով ընդլայնւի, որը դրական վերաբերմունքի էր արժանանում Շահի կողմից³:

Իրանահայերի կատարած դրական աշխատանքները չեն թերագնահատել նաեւ հետազային՝ Նադիր շահի ժամանակաշրջանում, երբ Նադիր շահն առեւտրական ազատութիւններ շնորհելու հետ միաժամանակ հայերին զերծ է պահել մաքսային տուրքերից⁴:

Դրա հետ մէկտեղ Շահ Աբբասի կառավարութիւնից սկսած՝ Ատրպատականի հայութեան դրութիւնը հետզհետէ դժարանում է⁵: Ատրպատականի հայութեան անմխիթար վիճակը հետագայ տարիներին եւս աւելի է պարզորոշ դառնում, երբ. «Շահաբբասեան տիրակալութիւնից յետոյ, 18-րդ դ. կէսին Նադիր շահի (1736–1747) սպանութիւնից եւ իրանական պետութեան քայքայումից յետոյ, մինչեւ 19-րդ դարի կէսը, Ատրպատականում իշխեցին թուրքական եւ քրդական ցեղերը: 1828 թականի Թուրքմենչայի պայմանագրից յետոյ՝ Ատրպատականի հայաբնակ Մակու, Սալմաստ, Խոյ, Ուրմիա, Ղարադաղ եւ միւս գաւառներից, ինչպէս նաեւ Արդաբիլ, Թաւրիզ եւ այլ քաղաքներից մօտ 8250 տուն հայ գաղթեց Ռուսաստանին անցած Արեւելեան Հայաստան: Այնուհետեւ քրդական եւ թուրքական ցեղերն անարգել իրացրին հայալքած

1. Րոնալդ ֆրայեր, «تاريخ ايران در دوره صفويان», ص 244. بر گرفته از مقاله ع. مرادی در نشریه پیمان، سال دهم، ش. 36، ص 121.

2. همان، ص 245.

3. همان، ص 246.

4. اسماعیل رایین، ایرانیان ارمنی، ص 35. بر گرفته از مقاله ع. مرادی در نشریه پیمان.

5. Միքայելեան Վ., նշւ. աշխ., էջ 247:

պատմական Պարսկահայքը, Պարսպատունիքը եւ Վասպուրականի արեւելեան գաւառները»¹:

Ի տես այս իրադարձութիւնների XIX դարի նշանաւոր հոգեւորական Ներսէս Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսը շրջանը ծանր կացութիւնից փրկելու եւ ժողովրդի ոգին բարձրացնելու համար 1850 թականին Իրան է ճամբում Թադէոս եւ Սահակ եպիսկոպոսներին, առաջինին՝ Նոր Զուղայի, իսկ երկրորդին՝ Ատրպատականի թեմի համար, որը փոխարինելու էր մինչ այդ անելանելի կացութեան մատնւած Նիկողայոս եպիսկոպոսին: Տ. Սահակ եպիսկոպոս Սաթունեանն անմիջապէս մեկնում է թեմի նախկին առաջնորդանիստ կենտրոն՝ Թադէի վանք: Վանքի տխուր վիճակը տեսնելով՝ վերադառնում է Թաւրիզ՝ հանգանակութեան համար: Արդիւնքում 1830 թ. վանքի վանահայր եւ հետագային՝ 1834 թ.-ից, առաջնորդ՝ Նիկողայոս եպս.-ի օրօք կառուցւած խեղճուկ առաջնորդարանը բարեկարգելով ու ընդարձակելով՝ կառուցում է ամբողջովին նոր առաջնորդարան:

Իրանահայ յուշարձանագէտ Արմէն Հախնազարեանի «Արտագի երեք վանքերը» աշխատութիւնում Ատրպատականի առաջնորդանիստ թեմի կենտրոնի՝ Ս. Թադէոսի վանքից Թաւրիզ փոխադրման դրդապատճառները թարկւած են ըստ հետեւեալի՝ վանքի աշխարհագրական դիրքը, ժամանակի յետամնաց հաղորդակցութեան միջոցները, յատկապէս աշնան եւ ձմռան ամիսներին, հնարաւորութիւն չէին ընձեռում միաբանութեանը եւ առաջնորդին կապ պահպանելու արտաքին աշխարհի եւ թեմին ենթակայ հեռաւոր համայնքների հետ: Քաղաքական անակնկալ դէպքերը եւս աւելի էին մեկուսացնում առաջնորդանիստ Ս. Թադէի վանքը: Նոյն կարգավիճակին է մատնւել նաեւ Արաքս գետի իրանական ափին ծաւրած Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը: Միւս կողմից քաղաքական տեսակէտից Թաւրիզը կարեւոր դիրք ունէր, հաշիւ առնելով այն իրողութիւնը, որ այնտեղ էր հաստատուում Իրանի թագաժառանգը, որը միաժամանակ Ատրպատականի փոխարքան էր: Պէտք է ի մտի ունենալ նաեւ այն հանգամանքը, որ 1828 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետեւանքով Թաւրիզ էին գաղթել տարբեր վայրերից հայ արհեստաւորներ եւ առեւտրականներ, որոնք աւելի բազմամարդ են

¹ Հայկ. սովետ. հանրագիտարան, հատոր 1, էջ 664:

դարձնում ու նիւթապէս աւելի ապահով վիճակ են ստեղծում, հակառակ գիւղաքնակ շրջանների: Թաւրիզը նաեւ վճռորոշ դեր ունէր Խոյ, Ուրմիա, Մարաղա, Սալմաստ, Մարանդ քաղաքներում եւ շրջակայ գիւղերում ապրող հայութեան համար, հասարակական-քաղաքական առումներով: Ահաւասիկ, վերոնշեալ հանգամանքները նկատի ունենալով, այդ ժամանակի առաջնորդ եւ միաժամանակ Ս. Թադէոս Առաքեալի վանքի վանահայր Բարսեղ արք. Կեսարացին Ս. Էջմիածնին առաջարկում է վերացնել դարեր գոյատեւած Թադէոս Առաքեալի եւ Նախավկայի թեմերը ու այդ երկուսի միացումով ստեղծել ընդհանուր առաջնորդութիւն Իրանի Ատրպատական նահանգի հայ համայնքի համար: Ու թէեւ նրա ջանքերը յաջողութեամբ չեն պսակւում, սակայն հող են նախապատրաստում նրա յաջորդների օրօք՝ այդ գործն իրականացնելու համար¹:

Ատրպատականի հայոց միացեալ թեմի կազմաւորումը, այսպիսով, սկիզբ է առնում, երբ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին յաջորդած Նիկողայոս Կարբեցին (1834-1850) ստանձնում է Թադէոս Առաքեալի վանքի վանահայրութիւնը եւ թեմի առաջնորդութիւնը՝ հաստատւած կաթողիկոս Յովհաննէս Ը Կարբեցիի կոնդակով:

Թէեւ 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ էլ Թադէոս Առաքեալի ու Նախավկայի վանքերը հոգեւոր առումով կապւած էին Էջմիածնի հետ, սակայն քաղաքական տեսակէտից ենթակայ էին Իրանին: Հաշի առնելով այս իրողութիւնը՝ Կարբեցին իր պաշտօնավարութեան սկզբում Մայր Աթոռի համաձայնութեամբ եւ Իրանի կառավարութեան թոյլտւութեամբ ի վերջոյ գլուխ բերեց իր նախորդի նախապատրաստած գործը. Արտազի եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի թեմերը միացւում են, եւ ստեղծւում է Ատրպատականի հայոց միացեալ թեմը՝ առաջնորդական կենտրոն ունենալով հայաշատ Թաւրիզը: Նորաստեղծ թեմի առաջնորդ նշանակւած Նիկողայոս Կարբեցին 1841 թականին վերջնականապէս փոխադրւում է Թաւրիզ:

Մինչեւ XX դարի սկիզբը, երբ արդէն Ատրպատականի թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնն էր Թաւրիզ քաղաքը, Ատրպատականի կամ «Արտազ»² (Մակու) թեմն

¹ Հախնազարեան Ա., Արտազի երեք վանքերը, ՀՃՈՒ հրատարակութիւն, Երեւան, 2012, էջ 9:

² 1915 թականին Թիֆլիսում տպագրւած (*հատոր 1*) «Հանրագիտական բառարան»-ում կարդում ենք հետեւեալը.- «ԱՐՏԱԶ կամ Շաւարշան-հնումն Վասպուրական աշխարհի գաւառներից մինը, այժմ Մաքուի խանութիւնը: Այսպէս են Թադէոս Առաքեալի վանքը, Վարդանանց պատերազմի տեղը՝ Աւարայրի դաշտը

(իրանահայության հնագոյն թեմը, որ հիմնել է 1247 թ., աթոռանիստը՝ Ս. Թադէի վանք), ունէր շուրջ 6000 տուն հայ, որոնք սփռւած էին Թաւրիզում եւ շրջակայ գիւղերում, ինչպէս եւ թեմի միւս՝ արեւմտեան շրջանի գաւառներում ու քաղաքներում:

Դարերից ի վեր Ատրպատականի հայաշատ վայրերն են եղել Թաւրիզը, Սալմաստը (շրջ. գիւղերով), Մակուն, Խոյն իր շրջաններով, Ուրմիան եւ շրջաններ, Մարաղան, Ղարադաղը (Փայտակարան), Արդաբիլը, Նաղադէն եւ այլն...

1.2. Թաւրիզը՝ որպէս Ատրպատականի թեմական, հասարակական եւ կրթամշակութային կենտրոն

Ատրպատականի, ինչպէսեւ Իրանի առաջնակարգ քաղաքներից է հանդիսացել Թաւրիզը, որը հայ պատմագիրների կողմից նաեւ Դաւրէժ ինչպէսեւ Գանձակ է անւանւել (Գանձակ-Շահաստանը ժամանակին եղել է Ատրպատականի մայրաքաղաքը): Այլ անւանումներն են՝ Թաւրեզ, Թաւրէժ, Թաւրեշ (յիշատակել է Փաւստոս Բուզանդը V դարում), Երկրորդ Եկբատան, Հուլաւի թախտ, Թեքրիզ եւ... Թաւրիզի հիմնադրման մի աւանդոյթի համաձայն՝ դա վերագրւում է III դարում հայոց Խոսրով 1-ին թագաւորին, որն իբր պարտութեան մատնելով Սասանեան Արտաշիրին, որպէս վրէժխնդրութիւն Արտաւազդ Արշակունուն սպանելու համար, «Դա ի վրէժ», այսինքն՝ Դաւրէժ... է անւանել: Դարձեալ ըստ հայոց պատմութեան վկայութիւնների՝ IV դարում եւս (321 թ.) հայոց Տրդատ թագաւորը Դաւրէժն առել է պարսից Շապուհ արքայի ձեռքից եւ նորոգել ու ամրացրել է քաղաքը:

Թաւրիզն իր աշխարհագրական դիրքի բերումով մշտապէս ռազմավարական եւ առեւտրական նշանակութիւն է ունեցել եւ եղել է միշտ կենտրոն միջազգային վաճառականութեան՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ: Եւ այդ դիրքի պատճառով էլ յաճախ ենթակայ է եղել աղէտաւոր պատերազմների, աւարառութեան, հրկիզումների եւ ւաւերումների:

եւ Տղմուս գետը: Արտազը կազմում էր առաջ նշանաւոր թեմ եւ մինը այն չորս աթոռներից, որոնց հաւանութեամբ պէտք է ընտրուէր կաթողիկոսը, առաջնորդը նստում էր Ս. Թադէոսի վանքում»:

«Հին ժամանակներում,- գրում է Համբարձում Առաքելեանը,- Դաւրէժը հայութեան կենտրոնն է եղել, այնպէս որ 15, 16 եւ 17-րդ դարերում նրանց թիւը այնքան շատ է եղել, որ ունեցել են 12 եկեղեցի, որոնց մի քանիսի տեղը այսօր (1915 թ.) եւս յայտնի է. օրինակ մեծ մզկիթը, «Սահեր Զաման», եղել է Հայոց Մայր եկեղեցին՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ անունով: «Աթմէյդան» կոչւած հրապարակի տեղում եղել է հայոց Ս. Խաչ անունով եկեղեցի: Էյնալ- Զէյնալ սարի գագաթին գտնւած մուսուլման ուխտատեղին եղել է Հայոց վանք:19-րդ դարի սկզբին Դաւրէժում հազիւ 40 տուն հայեր կային, բայց հետզհետէ եկան Ղարադաղից եւ Ատրպատականի այլ գաւառներից, շատացին եւ շուտով իրանց առեւտրական ձեռնարկութիւններով բաւական մեծ դիրք գրաւեցին: Բոլոր նշանաւոր առեւտրական տները՝ Թումանեան, Նազարբէգեան, Վարդանեան, Տէր Օհանեան, ղարադաղցիներ էին:Յիշենք եւ այն, որ Դաւրէժի Ղալա թաղի գրադարանը հիմնւել է 1874 թականին, որի հիմնադիրներն են եղել՝ Կոստանդնուպոլսեցի Ֆեներջեանը եւ Հաջեանը, շուշեցի Հ. Առաքելեանը, ղարադաղցի Մ. Նազարբէգեանը, Յ. Խուդավերդեանը եւ Աւագ խան Աֆթանդիլեանը»¹:

Վերոյիշեալ Թումանեան եղբայրները մասնաւորապէս հանրահռչակ էին իրենց երկու առեւտրական փոքր նաւերով, որոնք երթեւեկում էին Էնզելի եւ Բաքու նաւահանգիստների միջեւ՝ ճամբորդների եւ բեռնափոխադրման գործով: Նրանց տիրոջթում էին գտնւում նաեւ հսկայական ցանքսատարածքներ երկրի տարբեր շրջաններում, որոնց բերքերն արտահանւում էին երկրից դուրս: Թումանեանները նաեւ հանքարդիւնաբերութեամբ էին զբաղւում²:

Ատրպատականում մեծ համբաւ է վայելել նաեւ Արամեան կոչւող առեւտրական կենտրոնը, որը զբաղւում էր բամբակի եւ բրդի արտահանմամբ դէպի Ռուսաստան³:

Վարչական առումով բաժանւած՝ Թաւրիզը Ատրպատական նահանգի Արեւելեան, իսկ Ուրմիան Արեւմտեան շրջանի կենտրոնն են համարւել:

Թաւրիզը դեռեւս հնագոյն ժամանակներից եղել է Ատրպատականի առեւտրական կենտրոնը եւ որպէս տարանցիկ քաղաք՝ Իրանի միւս նահանգների արտադրանքը եւս

¹ Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915, էջ 461, 462:

² خسرو معتضد، تاریخ تجارت و سرمایه گذاری ایران، ص. 646.

³ همان، ص. 647.

արտահանել է Թաւրիզի միջով եւ հիմնականում Թաւրիզ-Զուլֆա սահմանային երկաթգծով դէպի Կովկաս:

Թաւրիզում ապրող հայերի մասին վկայութիւններ կան դեռեւս XIII դարից: Օրինակ, վենետիկցի նշանաւոր շրջիկ-վաճառական Մարկո Պոլոն 1270-ական թականներին վկայել է, որ Թաւրիզը մեծ ու նշանաւոր մի քաղաք էր, որտեղ «....կան հայեր, նեսարականներ, յակոբիկներ, վրացիներ, պարսիկներ եւ վերջապէս քաղաքի բնիկները...»¹:

XIX դարի 2-րդ կէսից սկսեալ Ղաջարական Նասերէդդին Շահի (*իշխել է 1848–96 թթ.*)՝ Ատրպատականում տեղակայած պատժիչ զօրքի միջոցով թուրքական ու քրդական անհնազանդ ցեղերի զսպմանը զուգահեռ՝ XX դարի սկզբում Ատրպատականում հիմնեցին հայկական մի շարք կրթական, բարեգործական եւ մշակութային հաստատութիւններ:

Այսպէս, XX դարի սկզբին Թաւրիզում եւ նրա շրջակայ գիւղերում ապրում էին 6000 հայ բնակիչ: Թաւրիզի շրջակայքում պահպանւած հայկական երեք գիւղերն էին Ալլամուլքը, Սոհրուլը եւ Մուժամբարը: Առաջին երկու գիւղերն Իրանի սահմանադրական յեղափոխութեան (1905–1911), իսկ Մուժամբարը 1946 թ. ներգաղթի ժամանակ վերջնականապէս դատարկել են հայ բնակչութիւնից:

Թաւրիզաբնակ հայութիւնը հիմնականում կենտրոնացած է եղել քաղաքի Ղալա (*Բերդաթաղ*) եւ Լիլաւա թաղամասերում: Ղալայում դեռեւս 1782 թ. Տ. Յովսէփ աւագ քահանայ Մելիք Յովհաննիսեանի օրօք կառուցել է Ս. Աստուծածին եկեղեցին, որը եւ հանդիսացել է թեմական կեանքի կիզակէտը եւ յաջորդական առաջնորդների գործունէութեան կենտրոնը՝ իրեն կից ունենալով դպրատուն-վարժարանը, որն էլ հետագային վերանանւեց նախ «*Ներսիսեան*» (1835–1875) եւ ապա՝ «*Արամեան*» (1875–1936): Իսկ 1845 թականին Լիլաւա թաղամասում կառուցում է Ս. Սարգիս եկեղեցին:

Առհասարակ Ատրպատականի թեմի քաղաքներում եւ գիւղերում տուեալ ժամանակաշրջանում (XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին) գոյութիւն է ունեցել շուրջ

¹ Աճեմեան Հ., նշւ. աշխ., էջ 80:

70 դպրոց, որոնց խնամակալությունն ինչպես Ատրպատականի հայոց թեմի, այնպես էլ կաթոլիկ եւ բողոքական միսիոներների կողմից էր իրականացում:

Այստեղ տեղին է հակիրճ ակնարկ նետել «Արամեան» դպրոցի պատմական անցեալին եւ որպէս այդպիսին՝ ձեւաւորած կրթօջախին, որն իր գոյութեամբ խիստ նշանակալից դեր է ունեցել Ատրպատականի եւ ի մասնաւորի թաւրիզահայութեան կրթադաստիարակչութեան գործում:

1851 թ. կառուցւած «Ներսիսեան» դպրոցի գործունէութեան ակունքներում է կանգնած եղել Մեսրոպ Թադիադեանը դեռեւս 1835–1836 թականներին, երբ նոյն դպրոցն անւանակոչւում էր «*Բերդաթաղի դպրապարտն-վարժապարտն*»: Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Նիկողոս Կարբեցի եպիսկոպոսի օրօք (1833) եւս դպրատունը շարունակում էր իր ուսումնական գործը գրեթէ նախկինի պէս, որով, ըստ բանասէր Հայկ Աճեմեանի. «*Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շարքիչ ուսումնական քահանաներէն եւ կամ ոմն դպիր ու տիրացու՝ այդ մենաւոր ու տիրապետիլ սենեակին մէջ գրել-կարդալ կը սովորեցնէին հայ պապանիներուն: Ասոնք գրաճանաչ դառնալէ յետոյ կը սկսէին կարդալ եւ կամ բերանացի սովորիլ եկեղեցական աղօթքներ, շարականներ, սաղմոսներ, մինչեւ անգամ Գր. Նարեկացիի խրթին գրաբարով աղօթքներն ու փառաբանութիւնները: Դասապարտն եթէ գիտէր քերականութիւն կամ ճարտասանութիւն, բաժին կը հանէր նաեւ իւր աշակերտներուն: Կաւանդի, որ քահանաներէն մէկը, որ քերականութիւն կուրար պապանիներուն, չէր հանդուրժեր, որ անոնք շարք ըմբռնէին եւ կամ հասկանային իր ըսածները վախնալով, որ կրնան զինք գերազանցել: Այդ քահանան այնքան ծեծ ու պարտիժ կուրար ընդունակ աշակերտներուն, որ ասոնք ստիպուած կըլլային ուսումէն փախչիլ եւ արհեստի երթալ...»:*

Ահաւասիկ, Նիկողոս եպիսկոպոսի ժամանակ էր, որ 1836 թականի ամռանը Հնդկաստանից Թաւրիզ եկաւ Մեսրոպ Թադիադեանը, որ Նոր Զուլայում եւ Կալկաթայում իբրեւ դաստիարակ, ազգային գործիչ եւ քաջ ուսումնագէտ՝ մեծ համբաւ ունէր եւ որ տիրապետում էր հայերէն, պարսկերէն եւ անգլերէն լեզուներին: Թաւրիզի հայերը, տեսնելով Թադիադեանի հմտութիւնը եւ դաստիարակի կարողութիւնը, խնդրեցին, որ իրենց վարժարանի հայկաբանութեան դասերն ստանձնի տարեկան 60

թուման ռոճիկով, ու այդպես՝ մեկուկես տարի, մինչև 1837-ի վերջերը: Մեսրոպ վարժապետը պաշտոնավարության ընթացքում շատ խոր եւ անմոռաց յիշատակներ թողեց Թաւրիզի հայութեան մօտ:

Դպրոցի մասին մեր նկարագրականն աւելի ամբողջական դարձնելու համար յաւելենք մի քանի կարեւոր իրողութիւններ եւս: Այսպէս, արդէն 1879-ից երկսեռ, ութամեայ (*ութասեան*) հայկական դպրոցը նորակառոյց տեսքով հիմնւել է 1851 թականին¹: Մինչև 1875 թ. կոչւել է Ներսիսեան (ի պատիւ Ներսէս Շնորհալու), հետագայում՝ իրանահայ բարերար Արամեանի անունով (*անւանափոխութեան հանգամանքները պարզ չեն*): «Ներսիսեան-Արամեան» վարժարանում դասաւանդուել են հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, պարսկերէն եւ այլ առարկաներ: Տարբեր տարիներին դպրոցում դասաւանդել են Րաֆֆին², Հրաչեայ Աճառեանը, որը Շուշիի դպրոցը փակելուց յետոյ Թաւրիզ էր փոխադրուել, հայագէտ-լեզուաբան Մուշեղ Մուշեղեանը եւ այլն: Աւելի յստակ՝ Ղալայի «Արամեան» դպրոցում, իր գոյութեան երկրորդ 50-ամեակի առաջին կէտում (*1880-ական թթ.-ից մինչ Ա աշխարհամարտ*), պաշտոնավարել են կրթական մի շարք անւանի գործիչներ՝ Յովսէփ Գասպարեան, Աւագ Աֆթանդիլեան, Մեսրոպը քին. Փափագեան, Գալուստ Փիլոսեան, Սիմոն Հախումեան, Շուշանիկ եւ Ղուկաս Մալինցեաններ եւ ուրիշներ:

1890–1891 թականներին «Արամեան»-ում իբրեւ ուսուցիչ պաշտոնավարել է նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներից Ռոստոմը: Դպրոցը գործել է մինչև 1936 թ., երբ

¹ Հիմնադրվել է 1835 թականին «Թաւրիզի Բերդաթաղի (*Ղալա*) դպրատուն-վարժատուն» անւամբ եւ հռչակատուր ուսումնագէտ Մեսրոպ Թաղիադեանի ջանքերով ու Նիկողոս եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրօք:

² 1969 թ. Րաֆֆի տարեգրքում, Նորայր Մամեանի «Կրթական կեանքը Թաւրիզում» պատմատեղեկագրական աշխատութեան մէջ (*էջ 360-ում*), Թաւրիզում իգական դպրոց հիմնելու մասին կարդում ենք հետեւեալը. «Այդ շրջանում (*1874–1876*) դպրոց էին յաճախում միայն տղաները: Իգական սեռի կրթութեան դէմ էին շատերը: Այս առթիւ 1877 թ.-ին Րաֆֆին Թաւրիզից մի յօլած է ուղարկում Թիֆլիսի «Մշակ»-ին, ծանրօրէն քննադատելով նրանց, ինչպէս եւ որոշ հոգաբարձուների, որ դէմ էին աղջիկների ուսումնառութեան: Այդ թղթակցութիւնը մեծ փոթորիկ է առաջացնում Թաւրիզում, որի հետեւանքով՝ ուսումնական տարին չլրացած Թաւրիզից հեռանում է Րաֆֆին: Պայքարը շարունակում է Մեսրոպը քին. Փափագեանը եւ յաջողում է 1879 թ.-ի օգոստոսին Ղալայում հիմնել աղջիկների դպրոց (*«Աւարայրեան» ընկերութեան շէնքում*), ինքը տեսուչ եւ իր Աշխէն աղջիկն էլ ուսուցչուի դառնալով: Այս դպրոցի համար 1887-ին Թումանեանները կառուցեցին նոր դպրոցական շէնք՝ «Աննայեան» անւամբ, որից յետոյ Ղալայի դպրոցները կոչեցին «Արամեան-Աննայեան» ազգային դպրոցներ: Աւելի ուշ 1879 թ.-ի հոկտեմբերին Ղալայի օրինակով Լիլաւա թաղում եւս բացում է աղջկանց դպրոց: Սա մեծապէս ընդարձակում է, երբ Թումանեանները այնտեղ 1895 թականին կառուցում են թաւրիզահայ կրթական կեանքի փառքը հանդիսացող «Թամարեան» փառահեղ շէնքը»:

կառավարության հրահանգով փակել են միաժամանակ թափափախության միա կրթօջախները:

Հետաքրքիր զուգադիպությամբ Փարիզում հրատարակող «ՎԷՄ» հանդեսի ԺԲ, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր (1935 թ.) համարի 111-րդ էջում «Արամեան դպրոցի հարիւրամեակը» խորագրի ներքոյ կարդում ենք. «Այս տարի լրանում է Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցի հարիւրամեակը: Այս դպրոցը իրանահայ մշակոյթի առաջին կոթողներից մէկն է, որ ահագին կրթական դեր է կատարել Արրպատականի կեանքում: Այսօր այդ կարեւոր հիմնարկութիւնը գտնւում է նիւթական խիստ ծանր դրութեան մէջ: Թէ՛ հարիւրամեայ յոբելեանը տօնելու, եւ թէ՛ որոշ նիւթական միջոց ապահովելու նպատակով որոշւած է կատարել դպրոցի յոբելեանական տօնակատարութիւնը 1936 թ. ապրիլ 19-ին...», որից յետոյ, սակայն, փակում է դպրոցը... Ահաւասիկ, «Արամեան» դպրոցի եւ Թաւրիզի հայոց կրթական պատմութեան ոսկեդարը կարելի է համարել 1870–1880 թթ.: Առաջնորդներից սկսած մինչեւ ուսուցիչներն ու հոգաբարձուները անմնացորդ եռանդով գործի էին լծել եւ խոր գիտակցությամբ ու նիրաճությամբ ջանում էին բարձրացնել դպրոցի բարոյական ու կրթական մակարդակը:

Ինչ վերաբերում է Թաւրիզի հայութեան կրօնական և մշակութային կեանքին, հարկ է նշել, որ մինչեւ XIX դարի վերջը (1850–1890-ականներ) Թաւրիզի առաջնորդական պաշտօնն են զբաղեցրել 12 թեմակալներ, որոնցից առաջնի՝ Տ. Սահակ արք. Սաթունեանի թեպէտ կարճատեւ (1851–1857), բայց արգասաբեր գործունէութիւնն ամուր հիմք է ստեղծել յաջորդող առաջնորդների աշխատանքների համար, թէեւ բոլորն էլ թէ՛ «Հայ աղաների» ու պարսիկ խաների եւ թէ՛ առհասարակ երկրի հասարակական-քաղաքական բազմապիսի խոչընդոտումների դէմ-յանդիման են կանգնել: Բարեբախտաբար, թեմակալ առաջնորդներն ունեցել են նաեւ պաշտպան համախոհներ, որոնց շնորհիւ թեմի դժարագոյն գործերը յաղթահարել են: Զորօրինակ՝ ինքը՝ Տ. Սահակ արք. Սաթունեանը, նախեւառաջ հովանաւորած լինելով ժամանակի կաթողիկոս Ներսէս Աշտարակեցու կողմից, յաջողում էր Բերդաթաղի (Ղալա) հայ աղաների եւ խանական հակառակորդների կամայականութիւնների դիմաց կանգնել՝ թոյլ չտալով՝ առաջնորդարանի ու դպրոցի աշխատանքները կանգ առնեն: Սաթունեան

Սրբազանը նույնպես վայելել է ժամանակի ուսական հիպատոս Նիկոլայ Անիչկովի, ինչպես՝ Թաւրիզի վաճառականապետի «Թաջիրբաշի», բանասէր ու հայկաբան Գալուստ աղա Շերմազարեանի համագործակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը:

1892-ին, Թաւրիզում տարածւած եւ զոհեր խլած խոլերա հիւանդութիւնից խոյս տալու համար, շատերը հեռացել էին Թաւրիզից եւ ապաստանել մօտակայ հայաբնակ գիւղերը՝ Մուժամբար, Ալլամուլք եւ Սոհրուլ: Թեմի առաջնորդ Ստեփանոս եպս. Մխիթարեանը, սակայն, իր հօտին տէր կանգնելու մտօք, մնացել է Թաւրիզում, վարակել եւ վախճանել: Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցու գալօթի աջակողմում ամփոփւած տապանաքարի վրայ քանդակւած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «*Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչ խարաց հանգիստ պաշտպան պարսկահայոց վիճակաւոր առաջնորդ...*»¹:

XX դարի սկզբին իրանահայ գաղութում² մշակեցին թեմական նոր կանոնագրութիւններ: Այդ կանոնագրութիւնների համաձայն՝ կազմաւորեցին ներկայացուցիչների ժողովներ՝ ընտրովի մարմիններ, որոնք թարմացում էին որոշակի յաջորդականութեամբ: Դրանք դարձան թեմերի իւրատեսակ բարձրագոյն օրէնսդիր մարմիններ: Դրանց թեմական խորհուրդներ ընտրելու իրաւունք տրեց, որոնք հանդէս էին գալիս որպէս բարձրագոյն գործադիր մարմիններ³:

«*Վերջին տարիներս,- 1903 թ. գրել է Թիֆլիսում հրատարակող «Մուրճ» ամսագիրը,- մի տեսակ պահանջ էր դարձել ունենալ Ատրպատականի հայերի համար մի կանոնագրութիւն, որով կառավարւէր այդ ընդարձակ թեմը: Զուրկ լինելով որեւէ օրէնքից եւ կանոնագրութիւնից՝ այդ երկրի հայկական հիմնարկութիւնները, դրանց պաշտօնեաները չէին ղեկավարում մի ընդհանուր ուղղութեամբ, որոշ չէր առաջնորդի, հոգաբարձութիւնների, գործակալների եւ այլ զանազան հասարակական պաշտօնեաների իրաւասութեան սահմանը: Այսպէս արքեպիսկոպոսի օրօք փորձեր եղան մի կանոնագրութիւն կազմելու, բայց զանազան պատճառներով այդ փորձերը այդպէս էլ մնացին: Ինչպէս յայտնի է, այս տարի փետրւարի 7-ին Վեհափառ*

¹ «Արտագ» տեղեկատու, հրատ. Ատրպատականի հայոց թեմի, Գ տարի, թիւ 10, փետր. 2006, Թաւրիզ, էջ 20: Քաղւած էմիլ Յակոբեանի «Արտագը կամ Ատրպատականի թեմը» աշխատութիւնից:

² Ատրպատականում 1901-ին, Իրանա-հնդկաստանի թեմում 1909-ին – Դ.Մ.:

³ Միքայէլեան Վ., նշլ. աշխ., էջ 272:

կաթողիկոսից՝ հասարակություն ստացաւ «Արդարականի հայոց թեմի հիմնական կանոնագրութիւնը», որի նախագիծը կազմած է եղել Թարիզում»²:

1904–1906 թթ., թեմի առաջնորդ Եզնիկ արք. Ապահունի Կոստանդնուպոլսեցիի պաշտօնավարութիւնը, համընկնելով Իրանի սահմանադրական շարժումների ժամանակաշրջանին եւ օրայ քաղաքական բարդ պայմաններին, աւելի դժար կացութիւն էր ստեղծում թեմի եւ թեմական իշխանութեան համար:

Այս երեւոյթը կարելի է բնութագրել որպէս պատմական օրինաչափութիւն, քանզի. *«Արդարականի թեմը Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան անմիջական ենթակայ թեմերի մէջ իր առանձնայատուկ դիրքն ունէր: Լինելով Կոնստանդնուպոլսի աւելի անձուկ եւ ժողովրդի թուով աւելի սակաւ, սակայն իր անցեալով իբրեւ Արարիկի առաքելական վիճակի ժառանգորդ, իր քաղաքական դրութիւնից յառաջացող բարդ յարաբերութիւնների շնորհիւ, ամենապարասխանատու թեմերից մէկն էր, անկասկած...»³:*

Առաջնորդանիստ Թարիզում 1906-ին թեմի առաջնորդութեան պաշտօնին անցած Կարապետ վրդ. Տէր-Մկրտչեանի համար եւս ծանր էր երկրի առանց այն էլ կենտրոնախոյս իշխանութիւնների արդիւնքում ստեղծած քաղաքական պայմանների դիմագրաւումը: Ի հեճուկս այդ ծախսորդ պայմանների՝ նոր առաջնորդը գործի անցաւ եւ որպէս առաջին քայլ՝ ձեռնարկեց կազմալուծած մարմինները վերակազմելու եւ առաջին անգամ թեմական-պատգամաւորական ժողովի բովից անցկացրեց կանոնաւոր նախահաշիւ սահմանել առաջիկայ երկամեակի համար: Զուգահեռ սրան, թեմական ժողովը ընդունեց կարեւոր որոշում վաղուց ի վեր մտածած կենտրոնական միջնակարգ դպրոցի ստեղծման մասին: Առաջնորդի երկարատեւ ջանքերը՝ հանգանակութիւնները՝ այդ ծրագրին ծառայեցնելու գործը առկախեց, որովհետեւ երկրի քաղաքական դրութիւնը աստիճանաբար վատթարանում էր, ու գաւառներից աւելի եւ աւելի անհանգստացուցիչ լուրեր էին գալիս կապած հայերի դէմ խլրտումների եւ ոտնձգութիւնների հետ, որոնք առանց առաջնորդի ձեռք առած կտրուկ միջոցների՝

¹ Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկ (1892–1907) - Դ.Մ.:

² Ս. Գ., Արդարականի հայոց կեանքից, Իրատ. «Մուրճ» ամս., Թիֆլիս, 1903 օգոստ., էջ 181:

³ «Արտագ» տեղեկատու, Գ տարի, հեղ., է. Յ., թիւ 11, մարտ 2006, էջ 40:

կարող էին աղէտաբեր ելքով աւարտել: Նման ոտնձգութիւնների էին ենթարկել Մուժամբարը, Սալմաստը եւ Ղարադաղի հայկական մի գիւղ, որի առթիւ խիստ դիմումներ էին եղել թէ՛ տեղական կառավարութեանը եւ թէ՛ Թեհրանին՝ կողոպուտների շարունակութիւնը խափանելու համար: Այս պայմաններում 22 յունիսի 1908 թ. նամակով Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Կարապետ ծ. վարդապետը դիմում է Պարսից Շահին՝ Ուրմիայում հայերի դէմ տեղի ունեցած բռնութիւնների մասին եւ Սալմաստի հայերին պաշտպանութեան տակ առնելու խնդրանքով. «Ինչպէս որ Ուրմիայում իսլամներին սոսկալի աղէտներ պատահեցին, նոյնը եւ պատահեցաւ հայերին: Շրջակայքի անգութ քրդեր երեք հայաբնակ գիւղերի ամբողջ ունեցածքը կողոպտել եւ թալանել, շատերին սպանել, կանանց եւ աղջկանց անպատել ու բռնաբարել են եւ ոմանց էլ գերի են տարել: Առայժմ 1000-ի մօտ այդ թշուառ հպարակներից մերկ, սոված եւ արտասուաթոր Ուրմիա են ապաստանել: Ինչպէս որ մեզ հաղորդում են, այս դեռ բաւական չէ, նոյն թշուառութիւնը նաեւ սպառնում է Ուրմիոյ միւս գիւղերին: Եւ քանի որ Սալմաստում գիւղերը աւելի խիտ հայ բնակչութիւն ունեն, վրանգ կայ, որ այնտեղ էլ յարձակում լինի, եւ ալան թալան պատահի: Յայտնի է, որ տիրասէր հայ հպարակները այդ աղէտներից միայն վեհափառութեանդ արքայական տնօրինութեամբ եւ բարձր հրամաններով կարող են ազատել եւ կողոպտիչներին՝ պատժել, որպէսզի նոքա արքայական հովանաւորութեան ներքոյ անպաշտպան չմնալով յենած Վեհափառութեանդ զօրեղ հովանւոյն, ընդմիջտ աղօթեն նորին կենաց եւ արեւշտութեան համար»¹:

Իսկ երբ նոյնանման ոտնձգութիւնների եւ հարստահարումների նոր դէպքեր պատահեցին Ուրմիոյ Բարանդուզի խառն ասորի-հայաբնակ գիւղերում. «Նրանց պաշտպանութեան համար չբաւականանալով Իրանի կառավարութեան առած դիմումներով՝ Կարապետ ծ. վարդապետը, Ատրպատականի կուսակալի հաւանութեամբ մի ազդու գրութիւն եւս ուղղեց չորս քրիստոնէայ պետութիւնների Թաւրիզի հիւպատոսներին եւ խնդրեց իրենց կառավարութիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, թ. 28, պատճէն, ձեռագիր:

թուրք-պարսկական սահմանագլխի վրայ գտնուող մի բուռ քրիստոնեաների անօգնական վիճակի վրայ եւ միահամուռ ձեռնարկութեամբ գալիք վրանգի առաջն առնել»¹:

Սահմանադրական յեղափոխութեան կիզակէտում յայտնւած Թաւրիզ քաղաքը, բաժանւած լինելով երկու հակադիր ճակատների՝ Սահմանադրականների եւ Շահի կողմնակիցների միջեւ, ծանր կացութիւն էր ստեղծում Ատրպատականի եւ մասնաւորապէս Թաւրիզի հայութեան համար: Մէկ կողմից պէտք է օրհասական այդ օրերին հայերը եղբայրական-հարեանական հովանաւորութիւն ցոյց տային պարսիկ ընտանիքներին, որոնք ապաւինում էին հայերի տները, իսկ միւս կողմից հարկաւոր էր փարատել հայութեան նկատմամբ ձեւաւորուող «Պարսից Շահի թշնամիներ»-ի մեղադրանքները: Այստեղ կրկին Կարապետ ծ. վարդապետի խոհեմ կողմնորոշումների շնորհիւ եւ տեղական թէ կենտրոնական իշխանութիւնների հետ երկխօսութիւնները, որոնց նաեւ միջնորդում էր ռուսական հիւպատոսն իր բարեխօսութիւններով, արդիւնաւորւած էին նրանով, որ երկու հակամարտող կողմերը հայերի նկատմամբ ունեցան բարեկամական ու բարեհաճ վերաբերմունք: Եւ այսպէս՝ ամիսներ շարունակ Թաւրիզի եւ շրջակայ գիւղերի անվտանգութեան պահպանումը յաջողւեց, երբ 1909 թ. ապրիլին քաղաքն ազատուեց թագաւորական եւ հրոսակային ուժերի պաշարումից՝ ռուսական զօրքի յառաջխաղացմամբ:

Թաւրիզի պաշարումից ձերբազատւած՝ թեմակալ առաջնորդի ուշադրութիւնն ուղղւեց դէպի կրթական ասպարէզում կիսատ մնացած ծրագրերի կեանքի կոչման եւ առաջնակարգօրէն՝ թեմական Կենտրոնական դպրոցի բացման խնդրին, թէեւ երկարատեւ ներքին կռիւներից եւ լարւած վիճակից յետոյ ժողովրդի մէջ առաջացել էր յուսալքման, անիշխանութեան, տնտեսական ծանր տագնապի իրավիճակ, որն ուղղակիօրէն իր ազդեցութիւնն էր գործել նաեւ թեմի վարչական ու կրօնական կեանքի վրայ, որի արդիւնքում էլ. «....Թեմական խորհուրդը դարձեալ քայքայւել էր եւ հնար չէր լինում նոր կազմ ընտրելու: Առաջնորդարանը պարտքերի տակ էր, ամիսներով կարելի չէր լինում ռոճիկներ տալ եւ ամենակարեւոր պէտքերը հոգալ: Թեմական խղճուկ

¹ «Արտագ» տեղեկատու, Գ տարի, հեղ. Է. Յ., թիւ 12, ապրիլ 2006:

հասոյթները գանձել գաւառի հարստահարած սակաւաթիւ աղքատ ժողովրդից, որի մեծ մասը կարօտ էր օգնութեան, հեշտ գործ չէր:

Արդարեւ, հարկը ստիպեց մի թեթեւ հանգանակութիւն կատարել քաղաքում, մի կերպ ժողովել նախկին պատգամաւորներին եւ Թեմական խորհրդի ժամանակաւոր կազմ ընտրել տալ, համբերութեամբ կամաց-կամաց կարգի բերել թեմի գործերը»¹:

Այս կարգի աշխատանքներում թեմի առաջնորդը մշտապէս նամակագրական կապ էր պահում Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանի հետ եւ նրա հետ համադրաբար առնում էր վարչական-թեմական որոշումներ, որոնք վերաբերում էին թէ՛ շրջանում պատահած իրադարձութիւնների եւ թէ՛ թեմական նոր խորհրդի կազմի ընտրութեանը: Այսպէս՝ 14 յուլիսի 1908 թ. Թաւրիզից առ նորին Բ. Սրբազանութիւն ամենապատիւ տեղապահ հայրապետին՝ Ամենայն Հայոց Տ. Գեորգ արքեպիսկոպոսին յղած նամակում Կարապետ ծ. վարդապետը գրում է. «Պարտ անձին վարկանեմ ծանուցանել Ձերումդ Բ Սրբազնութեան, եթէ քաղաքս ինմին վիճակի պաշարման կայ, զորմէ յայտարարեալ էր վերջին գրութեամբ իմով յ19-ն յունիսի համար 297,ի հաշտութիւն եւ ի հնազանդութիւն ածել զմարտնչողսն չեղել ինչ հնար, այլ առաւել բորբոքեցաւ մարտնչ, եւ երկուստեք զթնդանօթսի կիր արկեն, զնորոգ կարգեալ կուսակալէն չիք ինչ լուր ստոյգ՝ թէ ե՞րբ ժամանիցէ, եւ ահա մնամք յանիշխան եւ յանկերպարան կացութեան եւ ոչ գիտեմք մինչեւ ցե՞րբ տեսցի այս: Տիրացուն, զորմէ գրեալ էր իմ, ո՛չ կարացեալ ստանալ զանցագիր, մնայ դիպողագոյն ժամանակի՝ առ ի գալ ի ձեռնադրութիւն:

Քանզի անդամք Թեմական խորհրդոյ Արդապատականի, ընտրեալք ի դեկտեմբեր ամսեան անցելոյ ամի, հրաժարեցան մի զկնի միոյ ի պաշտամանէն, հարկ եղել առնել զնոր ընտրութիւն, եւ ժողով պատգամաւորաց թեմիս ի գումարման իւրում յ9-ն ամսոյս, ընտրեաց զ6 անդամս խորհրդոյն զհետեւեալսն՝ պպ. Յակովբ Աւագեան, Վարդան Վարդանեան, Բուդաղ Մանասէրեան, Աւագ Խան Աւագեան, Գրիգոր Մելիք-Ազարեան եւ Նիկողա Տէր-Յովհաննիսեան, եւ յանձնափոխանորդս պպ. Աստուածատուր Փանաւէլեան, Անդրէ Գուլմասեան, Վիլէմ Զորջեան եւ Աստուածատուր Զաքարեան: Յետընտրութեան կամէաք փակել զնստաշրջան Թեմական ժողովոյն, այլ զի չէ իմ ընկալեալ տակաւին

¹ Նոյն տեղում, Դ տարի, թիւ 1, մայիս 2006, էջ 19:

զծանուցողական հրովարտական վասն ընտրության թեմական պատգամաւորի ի մասնակցութիւն ընտրութեան նորոյ Հայրապետի, հարկ եղեւ թողուլ, զի առ յապայն գումարեսցի անգամ մի եւս ժողովն յընտրութիւն պատգամաւորին: Այլ զի ահա անցանէն ամիսք եւ մերձանայ ժամ գումարման ծայրագոյն Ազգային-եկեղեցական ժողովոյն, որ վասն ընտրութեան նորոյ Հայրապետի, եւ իմ ծանուցեալ Ձերումդ Բ. Սրբազանութեան գրութեամբ ի 24-ն մարտի համար 253 զապաղմանէ ծանուցողական հրովարտական, չընկալայ ցարդ զպատասխանի, եթէ վասն է՞ր յամեցաւ առաքումն գրոյն եւ ե՞րբ ունիմ ընդունել զայն, խնդրեմ խոնարհաբար զհրահանգութիւն առ այն, եթէ զինչ պարտ իցէ՝ եթէ առնել ի դէպ յերկարելոյ յապաղմանդ, կատարե՞լ արդեօք զընտրութիւն պատգամաւորին չեւ ընկալեալ զգիրն, եթէ յայլ ինչ ձեռնարկել»¹:

1910 թ. գարնանը, երբ Ատրպատականում համեմատական անդորր էր տիրում, թեմակալ առաջնորդը նախաձեռնեց հովական այցելութիւն տալ հայկական գաւառներին եւ առաջինը՝ կարեւոր ու հայաշատ Սալմաստին:

Այստեղ Կարապետ եպիսկոպոսի² վարչական մի շարք կարգադրութիւնների արդիւնքում վերականգնեց թեմական-դպրոցներ-հոգաբարձութիւն խախտած փոխյարաբերութիւնը, ընտրական կարգով նոր մարմիններ եւ խորհուրդներ կեանքի կոչեց... եւ շրջեց բոլոր հայաբնակ գիւղերը, վերահասու լինելով ժողովրդի բազմապիսի կարիքներին՝ մխիթարեց ու բազմաթիւ խնդիրներ տեղում վճռահատեց:

Կարապետ եպիսկոպոսի այցելութեան յաջորդ վայրը հանդիսացաւ Դերիկի վանքը, որը վերջին տարիներին աւերակ ու ամայի էր մնացել: Այդ իսկ պատճառով վերանորոգութեան եւ ուխտագնացութեան ծրագրեր մշակեց՝ ապագայում բնակիչներով օժտելով վանքապատկան հողերը: Այնուհետեւ եպիսկոպոսն անցնում է Խոյ եւ Մակու, որտեղ հայերն աւելի էին ճնշւած ու խեղճացած՝ տնտեսական, կրթական դրութեամբ համեմատ Սալմաստի գաւառի: Այստեղ եւս դպրոցական անմխիթար վիճակն էր յուզում թեմակալ առաջնորդին, որի կարգադրութեամբ էլ որոշեց գաւառի տարբեր գիւղերն օժտել նորաբաց դպրոցներով: Զուգահեռ նման այցերի, Կարապետ եպիսկոպոսը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 0, 32 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² Մինչ այդ Կարապետ վարդապետը նախորդ տարւայ սեպտեմբերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի՝ Տ. Տ. Մատթէոս հայրապետի ձեռամբ եպիսկոպոս էր ձեռնադրւել – Դ.Մ.:

տեղական իշխանաւորների հետ կանոնաւոր բանակցութիւններ էր ունենում, որպէսզի յօգուտ հայկական գաւառաբնակների՝ քայլեր առնեն երկուստեք բարեկամութիւնն ամրապնդելու համար:

«...Կարապետ եպիսկոպոսը այցելում է նաեւ Արտազի հռչակաւոր Ս. Թադէոս Առաքեալի վանքը, պատմական յիշատակներով անչափ հարուստ, իսկ կանգուն մնացած հետքերով աղքատ Շաւարշանը. հոգ է տանում, որ հնադարեան վանքը նոր ատերումներից զերծ մնայ, տնտեսապէս ատելի բարութք վիճակ ունենայ եւ գէթ մօտիկ փոքրիկ գիւղի հայ բնակիչներին պատսպարել ու նրանց զաւակներին կրթել կարողանայ: Ծանօթանում է նաեւ այն տեղերի հետ, որոնք առաջ վանքի կալւածն են եղել եւ հետզհետէ յափշտակուել են մահմեդական բռնաւորների կողմից, որոնցից 12-14 գիւղերի կալւածագրեր եւ այլ արտօնագրեր դեռ պահուում էին առաջնորդարանում, ատելի յաջող հանգամանքների սպասելով՝ հրապարակ հանելու եւ արդարութիւնը վերականգնելու համար»¹:

1910 թ. գարնանային հովական այցելութիւններն աւարտելով՝ Ս. Կարապետ եպիսկոպոսը սկսեալ յուլիս ամսից ուղեւորում է Մարաղա եւ շրջակայ գիւղեր՝ եկեղեցական, կալւածային, կրթադպրոցական բազմաթիւ անլոյծ մնացած խնդիրները կարգաւորելու մտադրութեամբ:

Արեւմտեան Ատրպատականի հայկական գաւառի գիւղերում հիմնականում հայ բնակիչները թրքախօս էին եւ ցիրուցան: Կարապետ եպիսկոպոսը նախ հայկական գիւղերի համար ընտրել տեց գործակալական խորհուրդ եւ յորդորեց հաւատարիմ մնալ մայրենի լեզին ու հայոց եկեղեցուն, վերականգնանացնել այդ ազգային սրբութիւնները:

Ս. Կարապետ եպս. Մկրտչեանը Ուրմիայում ու շրջակայ գիւղերում հանդիպեց բարդ իրավիճակի: Բարձր թաւակազմով գիւղերում հաստատուած ասորիների առկայութիւնը մրցակցութեան թատերաբեմի էր վերածել շրջանը, որտեղ տարբեր դաւանութիւնների՝ նեստորական, բողոքական, կաթոլիկ եկեղեցիներ իրենց քարոզիչներով օրինաւոր ու անօրէն միջոցներով միմեանց ձեռքից խլում էին միւս դաւանանքի հետեւորդներին:²

¹ «Արտազ» տեղեկատու, Դ տարի, հեղ. Է. Յ., մայիս 2006 թ., թիւ 1, էջ 20, 21:

² Ինչպէս վկայաբերուել է Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան գրքում (հրատ. 1966 թ., Թաւրիզ, էջ 67). «.... Ներքին աննպաստ պայմաններին ատելացել էին նաեւ կաթոլիկ քարոզիչների կատարած

.... Միջեկեղեցական ու միջդաւանական մրցակցութեան ցուցանիշ է հանդիսացել նաեւ ռուս ուղղափառ եկեղեցու քարոզչական գործունէութիւնը, որը հաւասարապէս նպատակ էր հետապնդում թէ՛ հայկական եւ թէ՛ քաղղէական եկեղեցու հետետորդների ներգրաւումն ուղղափառ եկեղեցի. «.... 19-րդ դարավերջը բնորոշ է,- գրում է Մագդալենա Գոլնազարեանը,- Կովկասում ռուսների ներկայութեան շեշտաւորմամբ եւ ռուս պապերի ներկայութիւնը որպէս լուրջ մրցակցի մտահոգութիւն է պատճառում կաթոլիկներին»¹: Ապա հեղինակը շարունակում է. «.... Ռուս առաջին միսիոներները աստիճանաբար հաստատուում են այդ շրջանում (Ատրպապական – Դ.Մ.) եւ 1911 թ.-ի ռուսական գրաւումից յետոյ, գերակշռում են ամբողջ շրջանում: Շատ պարզ է, որ ռուս պապերի ներկայութեան նպատակը՝ ռուսական ազդեցութեան տարածումն ու ներխուժումն էր, որը սակայն դէմ- յանդիման է գտնւում հայերի դիմադրութեանը»²:

Ուրմիոյ եւ շրջակայ գիւղերի մօտ հազար տուն հայ ազգաբնակչութիւնը թէւ շատ քիչ էր ազդել միսիոներների քարոզչական հնարքներից, բայցեւայնպէս զգալիօրէն կրթական մակարդակով զիջում էր ասորիներին: Եւ այստեղ էլ նոյնպէս Տ. Կարապետ եպիսկոպոսը կարգադրեց պարտն ու պատշաճը՝ դպրոցական մակարդակի բարձրացման եւ համայնքում վարչական-հոգաբարձական մարմինների կեանքի կոչման, թեմական-եկեղեցական իրավիճակը բարելաւելու համար:

«Եպիսկոպոսը շրջագայեց շրջանի կարեւորագոյն գիւղերը, ընտրել տւեց գիւղական հոգաբարձութիւններ ծխական գործերը վարելու համար, ստորագրութիւններ առաւ ժողովրդից, որ որոշ տուրքեր վճարելով՝ յառաջիկայ ուսումնական տարւանից 6–7 գիւղերում կանոնաւոր ուսումնարաններ բանան, ինչպէսեւ շատ խնդիրներ տեղւոյն վրայ կարգադրեց»:

աւերիչ աշխատանքները: Նամանաւանդ Շահ Աբբաս Մեծի կատարած մեծ գաղթից յետոյ, կաթոլիկ քարոզչութիւնը շատ արագ թափով սկսեց Իրանի հայաբնակ գաւառներում:

Էջմիածինն անգամ ազատ չմնաց այդ հարածներից: Կաթոլիկ քարոզիչները ամենուրեք հաստատուել էին միաբանութիւններ, որոնց դէմ կատաղի պայքար էին մղում հայկական վանքերն ու հոգետրականները»:

¹ Magdalena Golnazarian-Nichanian, «Les Armeniens d'Azerbaïdjan Histoire locale en enjeux regionaux 1828–1918». 2009, p. 80.

² Ibid

«Ուրմիա քաղաքը գնալով՝ հարց յարուցեց կառավարության առաջ՝ նախկինում անիրաւօրէն առնուած զանազան փութքերի համար, որպէսզի չեղեալ համարեն եւ կանխեն այդ անիրաւութիւնները...»¹:

Տարբեր շրջանների գիւղեր հովական այցերից յետոյ կարճատեւ դադարի համար թեմակալ առաջնորդը Թաւրիզ է վերադառնում՝ Ս. Աստուածածնի տօնին մասնակից լինելու համար: Այդ ընթացքում Տ. Կարապետ եպս. Մկրտչեանը ռուս հիւպատոսի կողմից ստանում է 1910 թ. ապրիլի 2-ին արձակած կայսերական հրովարտակով՝ Ս. Աննայի Բ կարգի ռուսական շքանշան, ի գնահատութիւն 1905 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ կիրառած խաղաղարար ջանքերի:

Թեմի առաջնորդի այցերի վերջին կանգառն են Ղարադաղի շրջանի հայկական գիւղերը, որոնք երկար տարիներ զուրկ էին մնացել ուշադրութիւնից եւ մինչ այդ նոյն իսկ ոչ մի առաջնորդ այդ շրջան չէր այցելել: Դժարանցանելի գիւղերով անցնելով՝ Տ. Կարապետ եպս. Մկրտչեանը 1910 թ. սեպտեմբերի ողջ ամիսը յատկացրեց Ղարադաղի շրջակայ գիւղերի ամենատարբեր դժարութիւններն ու եկեղեցական-կրթական կեանքը խոչընդոտող հարցերը լուծելով, որով էլ այդ գաւառի հայ բնակչութիւնը խրախուսւած խոստանում է կանոնաւոր դպրոց պահել եւ աւելի եռանդով աշխատել բնակավայրի բարգաւաճման համար:

Դժարանցանելի ճանապարհներով իջնելով Արաքսի ափը՝ Կարապետ եպիսկոպոսը հոկտեմբերի վերջին, ռուս-պարսկական սահմանը հատելով, ուղեւորում է Ս. Էջմիածին:

1911 թ. յունւարին Թաւրիզ վերադառնալով՝ շարունակում է շուրջ 1.5 տարի եւս ծառայել որպէս Ատրպատականի թեմի առաջնորդ, սիրած ու յարգւած բոլորի կողմից, մինչեւ 1912 թ. օգոստոս, երբ հրաժարական է ներկայացնում՝ Ատրպատականի առաջնորդական պաշտօնից ձերբազատւելու համար:

Կարապետ եպս.-ի առաջնորդական շրջանի գործունէութեան մասին Թիֆլիսի «Մշակ» օրաթերթի՝ 1911 թ. 43 համարի 4-րդ էջում լոյս է տեսել մի գրութիւն, որտեղ

¹ «Արտագ» տեղեկատու, նշւ. աշխ., յունիս 2006, թիւ 2, էջ 28:

երախտագէտ թաւրիզցիները բազում ստորագրութիւններ կրող մէկ նամակով իրենց սիրելի առաջնորդի արժանիքները եւ արդիւնաւէտ գործունէութիւնն են գնահատում¹:

Տ. Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեանի հրաժարումից յետոյ՝ մօտ մէկ ամիս անց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Գէորգ 5-րդը 1912 թ. սեպտեմբերի սկզբին հայրապետական յատուկ կոնդակով Ս. Էջմիածնի «Վանական կառավարութեան» նախագահի պաշտօնը զբաղեցնող Ներսէս վրդ. Մելիք Թանգեանին գործուղում է Ատրպատականի թեմի գործերը քննելու եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններն անելու համար: Ատրպատականի հայոց թեմի Պատգամատրական ժողովը սեպտ. 7-ին արտակարգ նիստ է գումարում, որտեղ Ներսէս վարդապետը, մի ընդարձակ տեղեկագիր ներկայացնելով ժողովին, առաջարկում է կարգի բերել թեմական գործերը եւ ընտրել նոր առաջնորդ: Ժողովն այդպէս էլ ընթանում է եւ միաձայնութեամբ առաջնորդ է ընտրում Տ. Ներսէս վարդապետ Մելիք Թանգեանին:

Այս, ինչպէս եւ իր գործուղման արդիւնքից Վեհափառ Հայրապետին զեկուցելու նպատակով վարդապետ Թանգեանը մեկնում է Ս. Էջմիածին, որտեղ կաթողիկոսը, հաստատելով նրա առաջնորդական ընտրութիւնը, գործուղում է նրան իր նոր պաշտօնատեղին:

Մինչ Թաւրիզ մեկնելը, Ներսէս վարդապետը Վեհափառ Հայրապետի հաւանութեամբ անցնում է Թիֆլիս, Բաքու եւ Ռոստով, կատարում է հանգանակութիւն, որով հնարաւոր է դառնում Ատրպատականի հայոց առաջնորդարանի ֆինանսական գործունէութիւնը դիւրացնել: Վերադառնալով Թաւրիզ եւ ստանձնելով պաշտօնը՝ նա յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում դպրոցական գործերի վրայ: Գիւղերում նոր դպրոցներ բացելու հետ միաժամանակ կանոնաւորում է Թաւրիզի ազգային դպրոցների

¹ «Պէտք է աչքաթող չանել, որ Կարապետ Սրբազանի առաջնորդութիւնը զուգարկաբէլ է Թաւրիզի յեղափոխական մրկալից ժամանակաշրջանին, երբ ամէն ինչ մարնւած էր անօրինական իշխանութեան եւ սրտեղծել էր քաղաքական մի կնճոյր կացութիւն բոլոր պատասխանատու անձանց համար հաւասարապէս. ահա այդ միջոցին իսկ յաջողւել է Սրբազանին այնպիսի տակտով վարել գործերը, որ վերահաս ամէն տեսակ վրանգներից զերծ է պահել իր ժողովրդին»:

«Սրբազանին ենք պարտական իր նախաձեռնութեամբ կատարած մի շարք կարեւոր գործեր, ինչպէս օրինակ՝ «Արամեան» դպրոցի պարսից պետական նպաստի վերստացումը, որ դադարեցւած էր 14 տարիներից ի վեր, վերականգնումը՝ նոյն դպրոցի ռուսաց կայսերական կառավարութեան նպաստի, որ ջնջել էր մարտանից իր ձեռքով Գոլիցինը... Սրբազանը մեզանում յայտնի է իբրեւ անշահամոլ եւ դրամական խնդիրներում չափազանց մաքուր մի անձնաւորութիւն, եւ այս րոպէից էլ՝ պարտքերից զաւր նա ոչինչ չունի...»:

հասոյթները, ինչպէսեւ՝ հասարակական ու մշակութային ամէն տեսակ ձեռնարկներին աջակից եւ հովանաւոր է:

Առանձնայատուկ այցելութեամբ Մելիք Թանգեան վարդապետը 1913 թ. ամռան ժամանում է Ատրպատականի հայոց թեմի երկու պատմական վանքերը՝ Ս. Թադէոս Առաքեալի հոջակաւոր վանքը եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը: Թեմական ու հասարակական կեանքում մեծագոյն եռանդ դրսեւորելով՝ իբրեւ «*Շինարար հովի*» վերանորոգում է Թաւրիզի հայոց եկեղեցիների զանգակատները: Նրա օրօք 1914–15 թթ. Թաւրիզում կառուցւում է «*Արամեան*» թատրոնի գեղեցիկ շէնքը, յատուկ ծրագրով... «*Կարճ ժամանակի մէջ իր խոհեմ գործելակերպով նա ժողովրդական լայն համակրանքի եւ յարգանքի է արժանանում, որի արդիւնքը եղաւ այն, որ Ատրպատականի հայոց Թեմական-Պարզամաւորական ժողովը դիմում է Վեհափառ Հայրապետին՝ խնդրելով, որ Ներսէս վարդապետին ձեռնադրէ եպիսկոպոս*»¹:

Վեհափառ Հայրապետի ձեռամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Ներսէս վարդապետ Մելիք Թանգեանը ձեռնադրւում է եպիսկոպոս եւ 1914 թ. սեպտեմբերին վերադառնում է Թաւրիզ՝ թեմի պատասխանատու պարտականութիւններին անցնելու համար:

Ատրպատականի թեմի հոգեւոր առաջնորդների բազմաբեղուն գործունէութեան շուրջ 70-ամեայ ժամանակաշրջանը (1850–1914) ամփոփելու համար հարկաւոր է առանձնայատուկ կարեւորութեամբ արձանագրել արժէքաւոր եւ փաստացի մի հանգամանք եւս. դեռեւս XIX դարի սկզբներից (1804) Ատրպատականի հոգեւոր առաջնորդներն ու երեւելիները² յաջորդաբար մինչեւ XX դարի 70-ական թականներն ամենայն ջանադրութեամբ Ս. Էջմիածին են վերադարձրել 1804 թականին պարսկական բանակի կողմից թալանի ենթարկւած Մայր Աթոռի հարուստ ձեռագրատունը, որով բազմահազար ձեռագիրներ Թաւրիզի շուկաներում վաճառքի էին հանւում: Այդ առիթով «*Յուցակ ձեռագրաց Թաւրիզի Մելիք Թանգեան ազգային-եկեղեցական թանգարանի*»

¹ «Արտագ» տեղեկատու, Դ տարի, հեղ. Է. Յ., թիւ 5–6 սեպտ.-հոկտ. 2006, էջ 20:

² Ատրպատականի ձեռագրերով զբաղող ու ցուցակագրող աւելի քան մէկ տասնեակ հայագէտ բանասէրներին մաս են կազմել Հրաչեայ Աճառեանը, Յովսէփ Յովհաննիսեանը (Յ. Էլմար) եւ Հայկ Աճեմեանը, որոնք անմնացորդ ներդրում են ունեցել հայոց ձեռագիր, գրչագիր հնադարեայ մասունքների հաւաքագրման, կազմման եւ Ս. Էջմիածնի ու Մաշտոցի անւան մատենադարաններ ուղարկելու ազգօգուտ գործում (ըստ Վարդան ծրգ. Վարդապետի տւեալների՝ Մայր Աթոռում աւելի քան 115, իսկ Մաշտոցի անւան Մատենադարանում շուրջ 800 ձեռագրեր են ցուցակագրւած):

աշխատության հեղինակ Վարդան ծրգ. վարդապետ Դեմիրճեանը նշում է. «Թաւրիզահայ մտաւորականներ քաջալերութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ Ս. Թաղէի վանքի վանահայր եւ Արրապատականի ժրաջան առաջնորդ Տ. Գէորգ վարդապետին եւ իրեն յաջորդող Առաքել վարդապետին եւ Սիմէոն արքեպիս. Բզնունիին, 1804-1810 թականներուն կը գնեն գերեվարած շուրջ 300 ձեռագրերը եւ կը վերադարձնեն Ս. Էջմիածնի հոգեւոր իշխանութեան...»¹:

Ինչպէս Ս. Թաղէի վանքից ու Թաւրիզից, այնպէս էլ Ատրպատականի երկրորդ Մեծ Մենաստան Մաղարդայ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքից մի մաս ձեռագրեր, Յովհաննէս վարդապետ Շահխաթունեանցի եռանդուն ջանքերի շնորհիւ եւ ձեռամբ Տ. Մակար վարդապետ Տէր-Պետրոսեանի, 1848 թականին Էջմիածին են փոխադրել թուվ 25 ձեռագիր եւ 98 տպագիր մատեաններ:

«Ս. Էջմիածնի Գէորգ Դ. Քերէսրէճեան կաթողիկոսը (1866-1882)՝ Արրապատականի հայոց օրայ առաջնորդ Տ. Գրիգորիս արքեպիս. Յովքեանին (1869 յուլիս – 1874 մարտ) յղած իր 10 դեկտ. 1868 թակիր եւ 535 թահամար կոնդակով, կը հրահանգէ հաւաքել եւ ի մի խմբել թեմի բոլոր ձեռագիրները եւ դրկել Ս. Էջմիածին: Թաւրիզի մէջ նոյն բովանդակութեամբ կոնդակներ եւ պաշտօնագիրեր ստացած են նաեւ Մակար Ա. Տէր-Պետրոսեան՝ 1885-1891, Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկ՝ 1892-1907, Մարթէոս Բ. Իզմիրլեան՝ 1908-1910, Գէորգ Ե. Սուրէնեան՝ 1911-1930, Խորէն Ա. Մուրադբէգեան՝ 1932-1938 եւ Գէորգ Զ. Չէօրէքճեան՝ 1945-1954, կաթողիկոսներու կողմէ: ...1868-1918 թականներուն, Էջմիածնայ Գէորգեան ցուցակին մէջ նկարագրած ձեռագիրներին 4 հափը Ս. Թաղէի եւ Ս. Ստեփանոսի վանքերէն փոխադրած ձեռագիրներ են: 1911-ին Ս. Թաղէի վանքի 78 ձեռագիրները եւ Թաւրիզէն, Խոյէն, Սալմաստէն եւ Մուժամբար հայաքնակ գիւղէն հաւաքած 145 ձեռագիրները եւ երեք հնարիպ գրքերը, Արրապատականի հայոց բազմարդիւն առաջնորդ՝ Տ. Կարապետ եպսկ. Տէր-Մկրտչեանի (1906-1912) ջանքերով Էջմիածին կը փոխադրուին: Նոյն թականի նոյեմբեր 21-ին, Տ.

¹ Վարդան ծրգ. Վարդապետ Դեմիրճեան, Յուցակ ձեռագրաց Թաւրիզի Մելիք Թանգեան ազգային-եկեղեցական թանգարանի, հրատ. 1977 – Լիբանան, էջ 7:

Կարապետ Եպիսկոպոս անձամբ Մայր Աթոռ կը փոխադրէ Ղարադաղի կամ Փայտակարանի հայաբնակ գիւղերէն հաւաքած 12 ձեռագիրներ եւ»¹:

* * *

Իրանում առաջատար գաղափարների ազդեցութեան եւ Կովկասում ու Ռուսաստանում հայ ազգային-ազատագրական շարժման ներգործութեան շնորհիւ XIX դ. վերջին եւ XX դ. սկզբին Ատրպատականում և նրա կենտրոն Թաւրիզում ստեղծվեցին մի շարք հասարակական կազմակերպություններ, բարեգործական ընկերություններ եւ միություններ:

Դեռեւս XIX դարի վերջաւորութեան, Ատրպատականում ձեւաւորել-կայացել է հասարակական-մշակութային կեանքի բաւարար մթնոլորտ, երբ 1891 թ. հիմնել եւ գործի է անցել *«Դաւրիժու Լիլաւա թաղի կանանց ընկերութիւն»*-ը, որի նպատակն է եղել *«Հոգալ Լիլաւա թաղի հայոց օրիորդաց դպրոցի չքաւոր աշակերտուհեաց հանդերձեղէնը եւ ուսումնարանական պիտոյքները»*²: Այս ընկերութիւնը ունեցել է բեղուն գործունէութեան մի երկար շրջան եւ արժանացել է Պարսից Շահի յատուկ ուշադրութեանը: Մոզաֆֆերէդին Շահը յատուկ մի ֆերմանով իրաւունք է տւել, որ ընկերութիւնն իր պաշտօնական թղթերի վրայ գործածի *«Շիր-օ-խորշիդ»* (առիւծ եւ արեւ) նշանն ու նշանի շուրջը մակագրի *«Ընդ հովանաւորութեամբ Շահնշահի»* նախադասութիւնը...³:

Յատկանշելի է, որ ընկերութիւնը, սահմանափակ հնարաւորութիւններով հանդերձ, ծաւալուն գործունէութիւն է ցուցաբերել Թաւրիզից բացի նաեւ Ղարադաղում, Ուրմիայում եւ այլուր՝ բացելով աշխատանոցներ ու հիմնելով դպրոցներ, միաժամանակ նիւթական աջակցութիւն է հայթայթել արեւմտահայ գաղթական բեկորների համար, որոնք 1890-ական թականներից սկսեալ ապաստան էին գտնում Ատրպատականի հայաբնակ գիւղերում:

1895 թ., կրկին Թաւրիզում, սակայն Ղալա թաղամասում հիմնւում է վերոնշեալ ընկերութեան առաքելութեամբ մի նոր միաւոր՝ *«Արդպապականի հայուհեաց*

¹ Նոյն տեղում, էջ 8:

² Վարդան ծ. վրդ. Դեմիրճեան, Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, Թաւրիզ, 1966, էջ 81:

³ Նոյն տեղում:

բարեգործական միությունը», որը եւս շուրջ 6-ամեայ բեղուն եւ հասարակօգուտ գործունեությունից յետոյ՝ 1901 թ., միանում է Լիլաւայի ընկերութեանը՝ անանակոչելով «Թաւրիզի հայուհեաց բարեգործական միացեալ ընկերութիւն», որն էլ իր ծաւալուն գործունեութիւնը շարունակում է մինչեւ 1907–1908 թթ.:

Միաժամանակ ժողովրդական լսարանները մեծ դեր են խաղացել հանրութեան լայն խաւերի դաստիարակութեան գործում: Այս ոլորտում իր դերակատարութիւնն է ունեցել հանրային նւիրած գործիչ դոկտ. Կարապետ Փաշայեանը, ով 1898 թ. նախաձեռնել եւ իր ղեկավարութեամբ կազմել է Թաւրիզի «Լսարանային ընկերութիւն»-ը, որն էլ հետագային լայն ընդառաջում գտնելով՝ վերածեց Թաւրիզի նշանաւոր մի լսարանի, որտեղ քննութեան եւ մտքերի փոխանակման առարկայ էին դառնում ժամանակակից նիւթերի շուրջ տրուած դասախօսութիւնները՝ միաժամանակ մեծ հետաքրքրութիւն առաջացնելով բազմաթիւ ունկնդիրների մօտ: Այս նշանաւոր լսարանը գոյատեւեց 7 տարի եւ այդ ամբողջ շրջանում գործունեութիւն ծաւալեց Ղալայի (Բերդաթաղ) եւ Լիլաւայի թատերասրահներում:

Այստեղ տեղին է անդրադառնալ Թաւրիզում թատերական գործունեութեանը, որը սկիզբ է առել 1879-ին, իր առաջին թատերական ներկայացումով, Մեսրոպ քահանայ Փափազեանի նախաձեռնութեամբ: Նախնական շրջանում որպէս թատերասրահ ու բեմ են ծառայեցել «Արամեան» դպրոցի յետեւի բակում խփած վրանները: «Արամեան» դպրոցի հոգաբարձուներից Գալուստ Շերմազանեանը եւ Նազար Գորոյեանցը կարելոր դեր են ունեցել Թաւրիզի 2-րդ շրջանի (սկսած 1880 թ. վերջերից) թատերական կեանքի մէջ:

1895 թ. Գրիգոր Թումանեանի կողմից կառուցուած «Թամարեան» դպրոցի շէնքն օժտուած է եղել կոկիկ թատերասրահով ու բեմով, որտեղ տրւել են պարբերական ներկայացումներ:

Նոյն տարիներում Սալմաստում կառուցեցին թատերասրահներ, նախ՝ Ղալասար եւ ապա Հալթեան գիւղերում Սամսոն Թադէոսեանի շրջանային տեսչութեան ժամանակ, եւ յետոյ Փայաջուկում՝ Երանդ Ֆրանգեանի տեսչութեան շրջանում: Սրանք ունէին ուսուցչական կազմերից եւ տեղացիներից բաղկացած թատերական սիրողների

խմբակներ: Երբեմն նաեւ շրջանն էին այցելում Կովկասից եկած թատերական ուժեր: Թատերական այս ձեռնարկներից գոյացած հասոյթը յատկացում էր ընդհանրապէս դպրոցների պահպանման գործին:

1913 թ. Թաւրիզում կառուցւած «Արամեան» նշանաւոր թատերասրահը ժամանակի չափանիշով կոթողական շէնք էր, որն ամբողջ երկու տասնամեակ լիովի ծառայել է իբրեւ թատրոն՝ միաժամանակ դառնալով եկամտաբեր աղբիւր դպրոցի համար:

Թաւրիզում 1910-ին գոյութիւն է ունեցել երաժշտասէրների միութիւն, որի հիմնադիրն ու ոգին էր թաւրիզեցի ինքնուս երաժշտագէտ-երգահան, ջութակահար, դաշնակահար եւ խմբավար Արտաշէս Տէր-Յովհաննիսեանը:

Ատրպատականում XX դարի սկզբից սկսեալ յատուկ ուշադրութեան է արժանացել նաեւ նոր սերնդի ֆիզիկական դաստիարակութիւնը յատկապէս դպրոցական շրջանակներում: Սկաուտական շարժումը եւ շւեդական մարզանքը դպրոցական շրջանակից դուրս Ատրպատականում առաջին անգամ սկսել է Թաւրիզում նշանաւոր մարզիկ Եզնիկ Քաջունու ղեկավարութեամբ: Մարմնակրթական նշեալ հէնքի վրայ էլ հետագայում ձեւաւորում են սկաուտական եւ մարզամշակութային միութիւն-միաւորներ:

Ատրպատականի դպրոցները եւ միութիւնները գրադարաններով են օժտուած եղել դեռեւս 1870-ական թթ.-ից, որոնք քանակական աճ են արձանագրել սկսեալ 1890-ական թականներից: 1900-ական թականներին Թաւրիզում ծայր առաւ մի շարժում (*պանդիստութեան աղէտին դէմ գնալու նպատակով*). «Օգնելու գիւղերին, գիւղաւայրերսական նոր գործիքների եւ նոր միջոցների կիրարկումով, կօօպերալիւններով եւ այլն օժանդակելու դժարութեան մարմնած շինականներին եւ արգելելու նրանց պանդիստութեան դիմելը: Այս աշխատանքին լծում են պատկան գիւղերից՝ Թաւրիզում եւ Իրանի այլ քաղաքներում ու Կովկասում հասարակած անձինք՝ մտաւորական, առեւտրական, արհեստավար եւ այլն»¹:

Թաւրիզում 1910 թ. հիմնւել է «Ղարադաղցիների հայրենակցական միութիւնը», որը 1912–1914 թթ. հրատարակել է իր օրգանը՝ նախ «Աղաղան» անամբ երկամսեան, ապա՝ «Ղարադաղ» ամսագիրը՝ 32 էջերի սահմաններում:

¹ Նոյն տեղում, էջ 192:

1911 թ. հիմնադրվել է «Գալառ» ընկերությունը՝ նպատակ ունենալով օգնել գիւղերին՝ անկախ հայրենակցական պատկանելությունից: Գիւղերում եւս հիմնվել են միություններ եւ կօօպերատիւներ նոյն աշխատանքների համար:

1911 թ. Մուժամբարում կազմվել է նաեւ «Գիւղապետներ» միությունն իր կօօպերատիւ խանութով՝ գործակցելով Թաւրիզի «Գալառ» ընկերութեանը: Յայտնի էր նաեւ Մուժամբարում հիմնաւած «Ամառանոցաւորների գրօսավայր» ակումբը, որտեղ տարբեր ցերեկոյթներ էին ներկայացում: Ինչպէս նշում է. «...1908 թ.-ի նշանաւոր կուից յետոյ՝, Մուժամբարում հասարակացին նոր ժամանակների համեմատ հանրային կարգ ու սարք, դպրոց, եկեղեցի, ՀՅԴ կուսակցական կազմակերպութիւն, գիւղապետսական միութիւն, կօօպերատիւ սպառողական խանութ եւ այլն...»²:

Մուժամբարը, համեմատ միւս գիւղերի, նշանաւոր է եղել նաեւ իր ընթերցարան-գրադարանով: «Ընդարձակ Ղարադաղը,- գրում է Երւ. Ֆրանգեանը իր «Արդպապական» աշխատութեան մէջ,- ուր կայ 7000 բնակիչ, չունի համարեա եւ ոչ մի գրադարան..., համարեա եմ ասում, որովհետեւ այս կամ այն գիւղում երբեմն կազմելու նշաններ են երեւում»³:

Հասարակական թէ մշակութային նմանատիպ յառաջընթացը պէտք է բնական համարել, քանզի աշխարհագրական դիրքի բերումով Ատրպատականը, հանդիսանալով յեղափոխական աշխատանքների համար կենտրոն եւ կամուրջ, անհրաժեշտաբար պիտի ծաւալեր իր կատարելիք դերին համապատասխան՝ կրթադաստիարակչական գործունէութիւն: Աշխարհագրական դիրքից զատ, կար եւ առաջացող կեանքի պահանջը, որը պարտաւորեցնում էր անելի բարձր կրթութեան եւ պատրաստութեան մակարդակ ապահովել աճող սերնդի համար, դրդաւ առօրեայ շեշտուղ կարիքներից:

Հէնց այդպիսի անհրաժեշտութիւններից ելնելով էլ XX դարի սկզբից դեռ առաջ «Այդ միտումն ու ձգտումը մարմնաւորուած ենք տեսնում 1893 թ.-ին, երբ Թաւրիզում առեւտրական Աբրահամ Մելիք Աբրահամեանի տանը, յիշեալ թիւ ապրիլի 17-ին մի

¹ 1908 թ. հոկտ. 28-ի կոիւղ հակայեղափոխական Սամի եւ Բոյուք խանների դէմ, որի ընթացքում Մուժամբար գիւղի զինաւած ուժերը (ընդամենը 20 հոգի) Թաւրիզից ուղարկուած մի տասնեակ ՀՅԴ անձնուրաց ֆիդայիների օգնութեամբ, մի ամբողջ օր պատսպարուելով գիւղի Ս. Հոփիսիմէ եկեղեցում, արիաբար դէմ դրին բազմահարիւր ծիաւոր հրոսակներին՝ ազատելով գիւղը՝ կոտորածից:

² Վարդան ծ. վրդ. Դեմիրճեան, նշւ. աշխ., էջ 196: Հեղ.՝ Նորայր Մամեան:

³ Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական, հրատ. Թբիլիսի, 1905, էջ 173:

կենտրոնական վարժարանի բացման մասին հարկ եղած ուսումնասիրություններ կատարելու համար գումարում է ժողով...»¹:

Հետագային հերթական ու երկարատև ժողովներում տիրող կարծիք է ձևաւորել, որ միջնակարգ (*կենտրոնական*) դպրոցի հիմնման կարիքը հրամայական է, եւ որ դպրոցում կարող են սովորել ոչ միայն Թաւրիզի, այլեւ Ատրպատականի կամ հայաբնակ որեւէ վայրի երիտասարդներ:

Թեմական-կենտրոնական միջնակարգ դպրոցի հիմնադրութեան ակունքներում, ինչպէս եւ այլ ասպարէզներում, իրենց դերակատարում-ներդրումն են ունեցել կուսակցական-յեղափոխական գործիչներ: Զորօրինակ՝ յիշեալ ժողովների մնայուն անդամ դաշնակցական Յովնան Դաւթեանը², որը «....որպէս ուսման եւ դպրոցական գործին քաջաճանօթ անձնաւորութիւն, յայտնել է լուրջ մտքեր եւ փութ է խելացի ցուցմունքներ...»³:

Կամ նոյն ժամանակաշրջանում Սալմաստի, Ուրմիոյ եւ Խոյի շրջաններում որպէս շրջանային տեսուչ աշխատող արմենական նշանաւոր յեղափոխական գործիչ Մկրտիչ Աւետիսեան-Թերլեմեզեանը, որն էլ «....կառաջարկէր Սուքիաս արքեպիսկոպոսին դիմել էջմիածին, Կովկաս եւ դրամ գտնել Ատրպատականում կենտրոնական միջնակարգ դպրոց բացելու համար...»⁴:

Ինչպէս նշում է պատմաբան Հայկ Աճեմեանը. «....Այս հարցով զբաղեցաւ նաեւ Խրիմեան Հայրիկը, որ կենտրոնական դպրոցի մը հաւանական կառուցման մասին կարծիքներ կուզէր Պարզեանցէն: Այս հարցով զբաղեցան Պարզեան արքեպիսկոպոս, Յովսէփ վարդապետ Սարաճեան, Սահակ եպիսկոպոս Ալապեան, Եղիշէ ծ. վրդ. Մուրադեան, Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդեան, Մաշտոց վրդ. Փափազեան եւ վերջապէս Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեան, որուն օրով 1909-ին բացւեցաւ այնքան սպասուած թեմական-միջնակարգ դպրոցը Թաւրիզի մէջ»⁵:

¹ Պատմութիւն Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի (1909–1936), էջ 15:

² Հետագային՝ նոյն դպրոցի սիրած ու յարգած տեսուչ, նաեւ «Ընդհանուր պատմութիւն» դասաւանդող, իսկ կինը՝ Յորդանսը՝ ֆրանսերէնի ուսուցիչ:

³ Պատմութիւն Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի (1909–1936), էջ 16:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 17:

⁵ Աճեմեան Հ., Պատմութիւն Ազգային Արամեան դպրոցի աշխատութիւն, էջ 89, 90:

Նոյն թականի՝ 1909-ի յուլիսի 19-ին Թաւրիզի առաջնորդարանում, նախագահութեամբ թեմ. առաջնորդ Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեանի, կայանում է Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի նորընտիր հոգաբարձութեան առաջին նիստը, որի ընթացքում դպրոցի կրթական ծրագրի մշակման մասին օրակարգից բացի, քննութեան է առնուած նաեւ դպրոցի երկսեռ լինելու հարցը:

«...Վերջնական վճռահատումը բարւոք է համարուած թողնել Ատրպատականի թեմի Պատգամատրական ժողովին, որոշումը տրուած է ի շահ երկսեռ լինելուն եւ այդպէս էլ շարունակուած է գոյատեւել, մինչեւ հայկական դպրոցների վերջնական փակումը, իրանեան կառավարական հրահանգի համաձայն»¹:

Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի դրական ու բարեբար ազդեցութեան մասին «Պատմութիւն Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի (1909–1936)» աշխատութեան մէջ նշուած է. «19-րդ դարու վերջին եւ 20-րդ դարու սկզբում, երբ Թաւրիզում հայ մշակութային կեանքը վերելք էր ապրում, հայ քաղաքական կուսակցութիւնները սկսեցին Թաւրիզում արմատաւորուել. հնչակեանները՝ Ղալայում, դաշնակցականները՝ Լիլաւայում: Սկսեց բուռն պայքար, մինչեւ իսկ արին թափուեց. զոյգ թաղերի ոչ-բարեկամական յարաբերութիւնները խստացան, որն սակայն երկար չտեւեց: Թաղերի այս ոչ-բարեկամական յարաբերութիւնները բացասաբար էին անդրադառնում թաւրիզահայ կրթական գործի վրայ: Լիլաւան իր տարրական դպրոցից եւ մանկապարտէզից զատ օժտուած էր նաեւ միջնակարգ դպրոցով, Ղալան միջնակարգ դպրոց չունէր:

Երկու թաղերի ոչ-բարեկամական յարաբերութիւնները եւ Ղալայում միջնակարգ չլինելու իրողութիւնը, մտահոգել էր նաեւ ազգային բարձրագոյն իշխանութեան Թեմական խորհրդին: Եւ ահա երկար խորհելուց եւ ծրագրեր կազմելուց յետոյ, որոշուած է երկու թաղերի համար բանալ տարիներից ի վեր փայփայած Թեմական դպրոցը, այդ նպատակով գնում են երկու թաղերի միջեւ գտնուող մի ընդարձակ այգի իր պալատանման շէնքով ու հիմքը դնում Ատրպատականի հայոց Թեմական-

¹ Պատմութիւն Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի (1909–1936), էջ 18:

կենտրոնական դպրոցի, որն իր ծրագրով նույնն էր, ինչ Կովկասի մեր միջնակարգ այլ դպրոցները: Այս նորահասարակ դպրոցը ոչ լիլաւացի եւ ոչ էլ դալացի հայինն էր, այլ ամբողջ Արարկատականի հայերինն էր, ինչպէս եւ ողջ հայութեանը: Թեմական դպրոցում սովորել են բացի Իրանի զանազան քաղաքներից եկած տղաներ եւ աղջիկներ, այլ նաեւ Կովկասից եկածներ:

Երկու թաղերի դպրոցներից եկած պատանի-ուհիները դիմում են նորաբաց դպրոցը, սկսում է սերտ շփում. իրար ճանաչում, ծանօթանում ու մտերմանում են: Կուսակցութիւնների միջեւ եղած հակամարտութիւնը եւս մեղմանում է մինչեւ այն աստիճան, որ հնչակեաններից կազմած հոգաբարձութիւնը Ղալայի մանկապարտէզի եւ «Արամեան» դպրոցի համար ուսուցիչներ է հրաւիրում Լիլաւայից:

Արարկատականի հայոց Թեմական դպրոցի դերը շատ խոշոր եւ նշանակալից է եղել ոչ միայն Թաւրիզում կամ Արարկատականում, այլեւ ամբողջ իրանահայ կեանքում: Նա բարերար ազդեցութիւն է գործել՝ տալով հայրենասէր, գաղափարական, հանրային կեանքին նւիրած, հայկական միջնակարգ լրիւ կրթութիւն ստացած, հայ մշակոյթին հմուտ ուսուցիչներ, տեսուչներ, լրագրողներ, հանրային ու ազգային աշխատանքներին նւիրած անկաշառ եւ անխարդախ բազմաթիւ գործիչներ:

...Պիտի շեշտել, որ Թեմական դպրոցն աւարտած սերունդները շնորհիւ իրենց նւիրեալ ուսուցիչների ունէին ազգային-մշակութային խորը եւ հաստատուն ըմբռնումներ, հէնց այդ երիտասարդ-ուհիներն էին, որ հիմնովին փոխեցին թաւրիզահայ կեանքը, ապրելակերպի նոր կարգ ու սարք մտցրին ընտանիքների մէջ, հայկականութեան առողջ ոգի ներշնչեցին իրենց շրջապատին եւ դա այն ժամանակներում, երբ ընդհանուր հայութեան կեանքը բուռն վերելք էր ապրում երկու հատւածներում էլ»¹:

1.3. Արարկատականի հայկական գաւառների վիճակը եւ բնակչութեան տեղաշարժը

Արարատականի գրեթէ բոլոր հայկական գաւառները մինչեւ 1828–1830 թթ. կառավարել են «դատաւորներով», որոնց ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ

¹ Նոյն տեղում, էջ 23 եւ 26:

փոխարինել են «Սարփարաստները» (կառավարիչ-վերահսկիչ)՝ իբր որպես պաշտպան քրիստոնեաների իրաւունքների. դրանք, սակայն, իրականում կեղեքող-հարստահարողներ են եղել, յատկապէս երբ այդ պաշտօնը 1870-ականներից յետոյ հայերից անցել է թուրքերի ձեռքը: Կեղեքիչ թուրք (թուրքախօս ատրպատականցիներ) «Սարփարաստներին» հայերը (իւրաքանչիւր տուն) վճարում էին տարեկան որոշ տուրք՝ որպէս ռոճիկ, որով անշուշտ չէին բաւարարւում նրանք եւ փոխանակ ուրիշ հարստահարիչներից պաշտպանէին ժողովրդին, իրենք էլ միւս կողմից էին կեղեքում ամենահասարակ առիթները պատուակելով:

«.... Դեռ այդ չէ բոլորը, գիւղատէր բէգ-աղաների ճնշումները եւ կեղեքումները գալիս են աւելի ցաւոյր կերպարանք տալու պատկերին,- վկայաբերում է Եր. Ֆրանգեանը եւ շարունակում,- դրանք տգործներ են, որ ամենաանխիղճ կերպով ծծում են ժողովրդի արիւնը: Խեղճ երկրագործը աշխատում, տքնում է, չարչարւում գրեթէ ամբողջ օրը, արիւն-քրտինք թափում եւ իր հալալ աշխատանքի ամենաչնչին բաժինն է միայն իրան մնում, մնացածը լցւում է աղայի ամբարը: Յորենից, գարուց, բամբակից եւ այլն ստանում են աղաները ընդհանրապէս բերքի 1/2-ը: Բացի այդ կայ գլխահարկ, անասունների հարկ, ահա նրանց մօտաւոր չափը, որ կարելի է համարել բոլոր գիւղերի համար:

1- Գլխահարկ¹ (տղամարդու-սկսած 16 տարեկանից), 3 դրան:

2- Մարակ գոմշի հարկ, 2 դրան 10 շահի:

3- Կովի հարկ, 1 դրան 5 շահի:

4- Ձիի հարկ, 2 դրան 10 շահի:

5- Էշի հարկ, 1 դրան 5 շահի:

6- Ոչխարի հարկ, 8 շահի:

7- Տան հարկ, 4 դրան:

Ահա, այսքան ծանրաբեռնւած են խեղճ գիւղացիները բազմապիսի հարկերով»²:

Ծանրացուցիչ մէկ այլ վկայութիւն եւս Խոյի գիւղացիութեան մասին. «....Չեն սխալուիր, եթէ ըսեն, թէ Ատրպատականի ամենախեղճ հայութիւնը Խոյինն էր: Ափ մը

¹ Ըստ Եր. Ֆրանգեանի՝ գոմէշի, եզի համար հարկ չեն վերցնում, որովհետեւ այսպէս են բացատրում, թէ սրանք արդէն աշխատում են, եւ նրանց տւած արդիւնքներից արդէն բաժին ստանում է աղան: Կանանցից, աղջիկներից էլ գլխահարկ չեն առնում, որովհետեւ չեն աշխատում, այլ միայն ուտում են...

² Ֆրանգեան Ե., նշւ. աշխ., էջ 48:

ժողովուրդ, ցրած հոծ թրքութեան մէջ, հազիւհազ կրցեր էին իրենց գոյութիւնը պահել: Ամբողջովին ենթարկւած տիրող տարրի ազդեցութեան, անոնք իրենց զգեստներով, նիստ ու կացով գրեթէ ծուլած էին պարսկական թուրքերուն: Դեռ աւելին. հող միայն կը հանդիպէինք նման անուններու, ինչպէս են, օրինակ, Դարվերտի, Խուրավերտի, Իսավերտի, Շահվերտի, Իսաղուլի... Չէ, պարսիկներու կամ թուրքերու անուններ չէին ասոնք, այլ իսկական հայ քրիստոնեաներու»¹:

Իսկ նման հարկերից ու կեղեքումներից զերծ մնալու միակ ելքը կրօնափոխ դառնալն էր, որի առթիւ գոյութիւն ունէր թագաւորական հրամանագիր, որի համաձայն. «...մուսուլմանութիւն ընդունած հայերը մէկ կողմից ազատուում են հարկերից եւ միւս կողմից էլ վաստակում են իրենց նախորդների ողջ ժառանգութիւնը»²:

Նախորդող դարերում (XVII–XVIII մինչեւ XIX դարի սկիզբը) Խոյ գաւառում՝ որպէս Արտազ գաւառի մի մաս, բազմաթիւ են եղել հայաշատ գիւղերը, որոնցում դեռեւս XX դարի սկզբին, թէեւ խարխուլ, բայց նշմարել են յուշարձանների, եկեղեցիների մնացորդներ: Քեօհնաւա եւ Դիզա գիւղերը օրինակ, դեռ մինչ այդ թականները պահպանել են նման մասունքները: Ժողովրդական աւանդութեան համաձայն, նոյն Դիզա գիւղից, մի փոքր հեռաւորութեամբ կանգուն է մնացել հայկական եկեղեցուց երկու պատ, իսկ դիմացի բլուրի վրայ երեւելի է եղել մի մատուռ, որը, ըստ նոյն աւանդաբանութեան, եղել է Վարդան Զօրավարի գերեզմանը՝ աճիւնի հանգչելու վայրը: Եւ հէնց այդ մատուռի տակով էլ ծանր, դանդաղ հոսել է Տղմուտը՝ Ղոթուր Չայը... Նման յուշարձաններ են եղել նաեւ Խոյ քաղաքի բերդից դուրս՝ հայկական թաղում, որոնց արձանագրութիւններից պարզել է, որ 1000-ամեայ հայկական եկեղեցիներ են եղել դրանք: Նոյնպիսի եկեղեցի է եղել Մահլազան կոչող գիւղում:

«Ի՞նչ են եղել ուրեմն հայերը,- հարցնում է Ե. Ֆրանգեանը եւ շարունակութեան մէջ պատասխանում,- յայտնի է, որ նրանք գաղթել են ուրիշ երկրներ: Չհաշւած մանր աննշան գաղթականութիւնները, եղել է երկու նշանաւոր գաղթականութիւն: Մէկը՝ 1805 թ., երկրորդը, որ ամենագլխաւորն է, պարսկահայերի մեծ գաղթականութեան միջոցին՝

¹ Մալխաս, նշւ. աշխ., էջ 246:

² مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 35، سریال 1، پرونده 12

ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, 1828 թ., դրանից յետոյ համարեա այլեւս չեն գաղթել, միայն մասամբ կոտորուել եւ ձուլուել են տեղական տարրերի մէջ...»¹:

Այս առնչութեամբ պարսիկ փորձագէտ Բ. Խան Մոհամմադին Ատրպատականից հայութեան գաղթի կարեւորագոյն ազդակ է համարել 1828 թ. ռուս-պարսկական Թուրքմենչայի պայմանագիրը, որի 14-րդ յօդաձի համաձայն պարսկահայերը պարտաւորուեցին գաղթել Ռուսաստան: Այդպիսով, նոյն թականին Ատրպատականի 45 հազար հայեր ռուս գնդապետ Լազարովի վերահսկողութեամբ Թաւրիզից, Խոյից, Ուրմիայից, Մակից եւ Սալմաստից գաղթեցին դէպի Ռուսաստան²: «Այս շրջանների հայաթափումով,- շարունակում է պարսիկ փորձագէտը,- պարսկան եկեղեցիները եւս խամրեցին եւ հետզհետեւ աւերակների վերածուեցին, քանզի խոշոր տոկոսով հողաշէն էին եւ չէին կարող երկար դիմանալ կլիմայական անբարենպաստ պայմաններին, ինչպէս նաեւ տեղ-տեղ մարդկային գործօնի արդիւնք՝ աւերում-կողոպուտներին»³:

Եւ այսպէս, XX դարի սկզբի տուեալներով Խոյ գաւառի հայկական գիւղերում ապրել է շուրջ 260 տուն՝ 1300 բնակիչներով, սփռած Խոյ քաղաքում եւ Սէյդաւար, Մահլազան, Դիզա, Նորաւ, Վառ, Փեռա գիւղերում: Բացի Սէյդաւարից հայերը մնացած բոլոր գիւղերում խառը գոյակցութեամբ ապրել են թուրքերի հետ: Սակայն 1918 թ. թուրքական բանակի ներխուժումից հետո Խոյի շրջանի հայերը բնաջնջուեցին, եւ աննշան թուով հայեր ցուեցին-գաղթեցին այլ շրջաններ...

Ուրմիայի⁴ հայկական գաւառը XX դարի սկզբում հոծ ազգաբնակչութիւն է ունեցել՝ շուրջ 6000 շունչ (1000 տուն), որոնք բնակւած են եղել Ուրմիոյ քաղաքում եւ Նազլուչայ

¹ Ֆրանգեան Ե., նշլ. աշխ., էջ 51:

² خان محمدی بهروز، تحلیلی بر معماری کلیساهای تاریخی ارمنی در ارومیه، نشریه پیمان، ص 194-195.

³ همان، ص 195.

⁴ Ուրմիայի հայկական գաւառը, ըստ Թովմա Մեծփեցու տեղեկութեան, հիմնովին տուժել է 1425 թականի Իսկենդերի վայրագութիւնների հետեւանքով, որը, գրաւելով քաղաքը, կոտորել է բնակիչներին՝ բացի մանուկներից եւ աղջիկներից, իսկ քաղաքի բնակչութեան կէսից աւելին, ըստ պատմիչի վկայութեան, եղել են հայեր (Թովմա Մեծփեցի, էջ 85): – Մալխասը իր «Ապրումներ»-ում (էջ 235) հետեւեալն է նաեւ յիշատակել Ուրմիոյ մասին. «Հայ գիւղացիներու եւ ընդհանրապէս գիւղացիութեան վիճակը, ուղղակի ողբալի էր Ուրմիոյ շրջանին մէջ: Ինչպէս առաջ ըսած եմ, գիւղերը, շատ չնչին բացառութեամբ, աղաներու կը պարկանէին, որոնք տէր ու տիրական էին հոն: Պետական ընդհանուր պարտադիր հարկային սիստեմ մը գոյութիւն չունենալով, ամէն աղա, ըստ իր քմահաճոյքին եւ ունեցած ազդեցութեան, հարկային սիստեմ մը ստեղծէր էր, որ գիւղէ գիւղ կը տարբերէր մեծապէս: Այդ բազմաթիւ գիւղերու մէջ, ուր հայերը ցրուած կապրէին, հազիւ երեքը ունէին դպրոցներ, եղածներն ալ նիւթական խեղճութեան պատրճառով, պարսկական բնոյթ կը կրէին: Տարբերութիւնը Սալմաստի եւ Ուրմիոյ շրջաններու մէջ այնքան աչքի զարնող էր, որ մարդ կը փորձուէր կարծելու թէ՛ այդ շրջանները տարբեր կուլտուրական աստիճան ունեցող

կոչող գաւառակի 25 գիւղերում (750 տուն), ինչպէս եւ՝ Բարանդուզ գաւառակի 11 գիւղերում (25 տուն): Բուն Ուրմիայում բնակւել են շուրջ 50–60 տուն հայեր, մեծամասամբ զանազան առետրական տների ներկայացուցիչներ եւ արհեստատուներ:

Ինչպէս Ատրպատականի արեւելեան շրջաններում, նահանգի արեւմտեան շրջանի կենտրոն Ուրմիայում եւս, ազգային-հասարակական եւ կրթական կեանքը զարգացել է 1900-ական թականներից, հայ շարժումներին զուգընթաց:

«Ուրմիան նախկինում չի ունեցել հայկական դպրոց, հայ երեխաները սովորել են պարսկական դպրոցներում, իսկ դասերից յետոյ մասնակցել են քաղաքի եկեղեցու երկու դասարաններում, օրական մէկ ժամ տեւող հայոց լեզւի դասերին»¹:

Ուրմիոյ քաղաքից յետոյ առաջին կազմակերպած գիւղերն են եղել՝ Ռահւան, Գեարդաբադը եւ Նախջեւանթափէն, յատկապէս սահմանադրական շարժման տարիներին (1908–1912), երբ ձեւաւորւել է նաեւ հայ-ասորական գործակցութիւնը, որը հետագային՝ 1918 թականին, գործնականացել է ինքնապաշտպանական կոիւնների եւ ներխուժող թուրքական զօրամասերի դէմ մղւած հերոսական գոյամարտի օրերին:

Ազգային-յեղափոխական եւ կրթական գործունէութեամբ 1890-ական թականներից Ուրմիայում աշխատել են Սարգիս Օհանջանեանը, Ստեփան Ստեփանեանը (Բալաջան), Մալխասը, Գալուստ Ալոյեանը եւ ուրիշներ, իսկ տեղացիներից նոյն բնագաւառներում աչքի են ընկել Ալեքսան Մանասերեանը, Արամ Եսայեանն ու Յովսէփ Յովսէփեանը:

Ուրմիոյ լճի (Կապուտան) արեւմտեան եւ հարաւային ափերին հաստատւած են եղել հայեր, որոնք գլխաւորապէս կենտրոնացւած են եղել Ուրմի-Բարանդուզ, Սուլդուզ, Սուուջբուլաղ եւ Միանդուաբ (երկու ջրերի միջեւ) գաւառներում:

Որպէս Ատրպատականի խոշոր գաւառներից մէկը՝ Ուրմիան սահմանակից է հիւսիսից՝ Սալմաստին, հարաւից՝ Սուլդուզին, արեւելքից՝ Կապուտանին, իսկ արեւմուտքից՝ Վանի վիլայէթին: Ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը կազմել են թուրքերը, որոնք տարածւած են եղել դաշտային գիւղախմբերում: 2-րդ տեղում էին

պերպրութիւններու կը պատկանէին: Ինչ որ սակայն, անուրանալի է, այդ Ուրմիոյ բնական գեղեցկութիւնն էր: Բազմաթիւ գետերով եւ գետակներով օժտւած, ան կը ներկայացնէր ընդարձակ պարպէզ մը, փարթամ բուսականութեամբ ծածկւած: Ինձի կը թի թէ, Վանէն վերջ, պարմական Հայաստանի գեղեցկագոյն վայրերէն մէկն էր այդ շրջանը»:

¹ Փահլեւանեան Հ. Լ., նշլ. աշխ., էջ 203:

քրդերը, որոնք կենտրոնացած են եղել լեռնային գաւառակներում: Դաշտային մասերում բազմամարդութեան տեսակէտից երկրորդ տեղում են եղել ասորիները, ապա՝ հայերը: Հայերը, որոնց հաշւել են մօտաւորապէս 1000 տուն, տարածւած են եղել գլխաւորապէս Նազլուչայ, Բարանդուզ-չայ միաւնեւում (թաղ):

Հայերն ապրել են հոծ բազմութեամբ թէ՛ դաշտային եւ թէ՛ լեռնային շրջաններում, մինչեւ 1828–1829 թականները: Ինչպէս Ատրպատականի արեւելեան շրջաններում, արեւմտեանում եւս կայք հաստատած հայութեան բազմաթիւ յուշարձաններ կանգուն են մնացել մինչեւ 1900-ական թւերը, եկեղեցիների, գերեզմանաքարերի տեսքով:

Ուրմիա քաղաքում հայերն ապրել են երկու թաղամասերում՝ Ֆաթիօլախան Գեօլում եւ Նանամերիամում, որոնք միմեանցից կտրւած են եղել թուրքաբնակ թաղերով: Ուրմիայում բնակւող հայերի հազիւ 50 տոկոսն են բնիկներ եղել, իսկ խոշոր մասը Սալմաստից, Թաւրիզից ու Վանից էին՝ բուն զբաղմունքով վաճառականներ:

Թէեւ Ուրմիայի հարթավայրերում այգեգործութեան ու խաղողի ստարածաւալ այգիների բերքը՝ բամբակ, խոշաբ, բրինձ, ծխախոտ, մինչեւ իսկ արտահանւում էր արտասահման՝ Ռուսաստան եւ Թուրքիա, բայցեւայնպէս. *«Ազգաբնակչութիւնը էլի տնտեսապէս աննախանձելի վիճակի մէջ է: Ժողովուրդը խեղճացած է գլխաւորապէս հարկերից եւ անարդար կեղեքումներից: Ուրմիի բոլոր գիւղերն էլ «աղաւըղ» են: Գիւղերի մեծագոյն մասը հարուստ աղա-բէգերի եւ հոգեւորականների սեփականութիւնն է: Հարկերի նշանակումը կախւած է իւրաքանչիւրի քմահաճոյքից: ...Այսպէս է գրեթէ ամբողջ Ատրպատականում: Հարկեր են դրւած բոլոր կենսական առարկաների եւ պիտոյքների վրայ եւ այդ է, որ ծռում է խեղճ Ռայայթի շլինքը»¹:*

Եւ այսպէս, Ատրպատականի միւս գաւառների նման, Ուրմիայի գաւառի հայերն էլ կեանքի անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար բռնել են պանդխտութեան ուղին, թէեւ աւելի քիչ քանակով, քան Սալմաստի հայերը: Պանդխտավայրերն էլ նոյնպէս Կովկասն ու Ռուսաստանի խորքերն են եղել...

Ուրմիոյ լճի հարաւային ափերին գտնւող Սուլբուզ, Սուուջբուլաղ (Մահաբադ) եւ Միանդուաբ գաւառներում (պարսկ. *Քրդստանի շրջան*), XIX դարի վերջերին եւ XX դարի

¹ Ֆրանգեան Ե., նշւ. աշխ., էջ 88:

սկզբներին շուրջ 250 տուն հայ ազգաբնակչություն է ցրած եղել մօտ 20 գիւղերում, որոնց մեծամասնությունը՝ քրդեր եւ թուրքեր: Յիշեալ գաւառներից ամենահայաշատը եղել է Սուլդուզը, իսկ նոյն գաւառի Նաղադէ գիւղը՝ 60, ապա Մահմադեառը՝ 34 եւ 3-րդ տեղում՝ Ռախտանան՝ 14 տուն հայերով, ամենաբազմամարդն են եղել: Միւս գիւղերում՝ Թոփուզաւա, Գետնաւա, Գեօլ, Քարանսարա եւ այլն, եղել են 2–5 տուն հայերով բնակեցած: Սուլդուզի միմիայն Նաղադէ եւ Մահմադեառ գիւղերում է եկեղեցի եղել:

Միանդուաբ գաւառում (*Ուրմիոյ լճից հարաւ-արեւելք*) եղել են 118 տուն հայեր, տարբեր գիւղերում ցրած, ամենաշատը 42 տուն (*Թազագեօլ*) եւ ամենաքիչը՝ 2 տուն (*Սոյլուրթափէ*): Այս շրջանում եկեղեցիներ են եղել Միանդուաբում եւ Սուուջբուլաղում միայն, առանց քահանայի:

«....Այս բոլոր շրջաններում էլ հայերը հողագործ են եղել, ուստի ժողովուրդ,- գրել է Ե. Ֆրանգեանը,- նրանք չունեն սեփական հողեր, չունեն ոչինչ, կեղեքում, հարստահարում են, փնքում՝ ծանր հարկերի տակ, որոնք հասնում են առասպելական աստիճանների: Այդտեղ հայ տարրը թշուառանում, քայքայւում է տնտեսապէս եւ մի ցաւալի պատկեր է ներկայացնում:Այսպէս է բոլոր գաւառներում, բայց ամենից խեղճը, ամենից թշուառ Սուլդուզ գաւառն է»¹:

Հարկերից բացի կայ աւելի անտանելին՝ բեգեարը (*ծրի աշխատանք*): Օրինակ՝ Սուլդուզ գաւառի Նաղադէ գիւղի իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւոր է եղել տալ տարեկան 30–35 բեգեառ: Գիւղեր էլ եղել են, որ երբեմն 200 բեգեառ են տրամադրել, որը ոչ այլ կերպ, քան կատարեալ ճորտութիւն, հնարաւոր չէ բնութագրել... Մի խօսքով՝ գիւղատէր աղաները եւ բեգերը, որպէս տգրուկներ, քամել, ծծել են թշուառ գիւղացու արիւնը եւ մատնել աւելի թշուառ վիճակի, որից ելքը խեղճ գիւղացին գտել է պանդխտութիւնը: Շատ եւ շատ սուլդուզցիներ են գաղթել եւ բնակութիւն հաստատել Երեւան, Մարաղա եւ Թաւրիզ:

Կապուտան լճի հարաւային ափեզրերին ծարած գիւղերի հայերը, որպէս փոքրամասնութիւն, տարիների ընթացքում ազդուել են մեծամասնութիւն կազմող

¹ Նոյն տեղում, էջ 91:

քրդերից ու թուրքերից՝ ընդօրինակելով նրանց բարքերն ու սովորությունները, մոռանալով մինչեւ իսկ մայրենի լեզուն...

Երւանդ Ֆրանգեանի բնութագրմամբ. «Այնպեղ, այսպէս ասած, կան ոչ թէ հայեր, այլ Քրիստոնեայ թուրքեր: Եկեղեցական-կրօնական ծէսերի չկայացումը՝ քահանայ չլինելու պատճառով, իսկ սրանից բխող՝ կնունքի ու մկրտութեան կարգերի բացակայութիւնը, մեռելների օրերով անթաղ մնալը եւ այլ նման իրավիճակները, աւելի ազդեցիկ են դարձրել թուրք-քրդական մեծամասնութեանը մերւելու հանգամանքը: Իսկ նման իրավիճակում քրդի ու թուրքի հետ խառն ամուսնութիւնները դառնում են անխուսափելի:

«Այս բոլորը մի կողմից, քուրդ աշիրաթների պարբերական կողոպուտներն էլ միւս կողմից, աւելի շարք վերքեր են առաջացնում եւ սպեղծում մի թշուառ ու սրբկացած փարր: Այս պայմաններում, ահա, կրթական գործը գրեթէ դառնում է ապարդիւն: Միակ միսիթարական օրինակը այդ թշուառ շրջաններում, եղել է «Կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութեան» ներկայութիւնը եւ կրթական գործը իր վրայ վերցնելու ջանքերը, որոնք պատուով առաջ է տարել նա: Ուրմիայում եւ Պարսկական Քրդստանում նոյն ընկերութիւնը ունեցել է մի շարք ուսումնարաններ, որոնք մի-մի լուսոյ ջահեր են եղել այդ թրքացած հայերի համար, որով էլ մայրենի լեզուն կամաց-կամաց այդ դպրոցների միջոցով փարածել է նոր սերունդների մէջ:

«.... Բայց այդ բոլորը միայն մի կաթիլ է կազմում մեծ ովկիանոսում: Կարծում ենք, իւրաքանչիւր հայի պարտականութիւնն է մտածել այդ մի բուռն հայերի մասին, միջոցներ ձեռք առնել, որքան հնարաւոր է, փրկել նրանց կորստից, կրթութիւն տարածել, սերունդ պատրաստել: Ամենից շարք այդ պարտականութիւնը ծանրանում է Արարապականի առաջնորդարանի վրայ, բայց ի՞նչ է անում նա, կատարո՞ւմ է իր պարտականութիւնը: Պէտք է ասել ցաւելով, որ առաջնորդները ընդհանրապէս շարք քիչ, գրեթէ երբեք ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ քրիստոնեայ թուրքերի եւ քրդերի վրայ եւ չեն դարձնում այժմ էլ: Ուրմին թէեւ առանձին փոխանորդութիւն է համարում, բայց առհասարակ լուրջ եւ պատրաստուած հոգեւորականներ չեն եկել: Այս շրջանը աւելի քան կարիք ունի խելացի եւ փորձած փոխանորդի, աչքի առաջ ունենալով հայերի հոգեւոր անմիսթար վիճակը:

«Եթէ ուզում ենք տալ Պարսկական Քրդստանի հայերին օրինաւոր կեանք, եթէ ուզում ենք ստեղծել նրանց համար բարեկեցիկ վիճակ, պէտք է հիմնօրէն փոփոխել տիրող պայմանները, դնել այդ ժողովրդին բոլորովին այլ պայմանների մէջ, ազատել այդ առասպելական հարկերից ու բեգեառից, վերացնել հարստահարութիւնները, ապահովել նրա սեփական աշխատանքը, եւ այլն եւ այլն: Այս դէպքում նա ե՛լ տնտեսապէս կը բարութի, ե՛լ կուլտուրապէս:

«Ահա մի նիւրական, սրբազան գործ, ամբողջ մի ժողովրդի ազատագրութեան գործ, թող առաջ գան մեր հարուստ բարերարները, թող չխնայեն իրենց նւերները: Եթէ լինի փող, նիւթական միջոց, կարելի է հողեր գնել այդ թշուառ ժողովրդի համար, կենտրոնացնել նրանց մի տեղում եւ դրա հետ միասին զարկ տալ կրթական գործին, զարգացնել ազգային գիտակցութիւնը, տարածել հայ լեզուն. մի խօսքով հայացնել նրան:

Ահա մտածմունքի, լուրջ մտածմունքի արժանի առարկայ»¹:

Մարաղան հին Մարաստանի քաղաքներից է եղել, եւ իր անունն էլ թերեւս մարական ծագում ունի: Պատմականօրէն շատ անելի հին քաղաք է համարում, քան Թաւրիզը: «Թաթարական տիրապետութեան ժամանակ այն եղել է մայրաքաղաք, միեւնոյն ժամանակ կարելոր քրիստոնէական կենտրոն. Այստեղ կար ասորի քրիստոնեաների հոծ բազմութիւն, եւ այստեղ էր նստում նրանց կաթողիկոսը, 1293-1294 թականին, երբ մեր Հերոյն թագաւորը գնում էր Թաթարստան՝ Ղազան խանի մօտ, անցաւ Մարաղայով. նոյն ժամանակ թաթարները ասորիների դէմ թշնամացել եւ նրանց կաթողիկոսին բանտարկել էին. Հերոյնը բարեխօսեց խանի առաջ, կաթողիկոսին ազատեց եւ քրիստոնեաների վիճակը թերեւացրեց: 1316 թականին Յովհաննէս ԻԲ պապի կողմից Ատրպատական քարոզչութեան ուղարկելով՝ Բարթողիմէոս Բոլոնիացի լատին եպիսկոպոսը նստեց Մարաղայում, ուր հիմնեց վանք եւ հաւաքեց բազմաթիւ հայ աշակերտներ: Այսպէս՝ կազմեց Մարաղայի հայ-կաթոլիկ համայնքը: Պարսկական իշխանութեան ժամանակ Մարաղան հետզհետէ ընկաւ եւ հասաւ այն երկրորդական աստիճանին, որի մէջ գտնւում է այժմ (1920-ական թթ.)»²:

¹ Նոյն տեղում, էջ 95, 96:

² Աճառեան Հ., Կեանքիս յուշերից, հրատ. Թեհրան, 2007, էջ 519:

XX դարի սկզբին, որպես հայաշատ կենտրոն, Մարաղան ավելի քան 100 տուն (600 շունչ) ազգաբնակչություն է ունեցել:

Մարաղայում եւս կրթական կեանքը թափ է ստացել 1890-ական թականներին Թաւրիզի ազգային մարմինների ջանքերի շնորհիւ: Եւ այսպէս՝ «Մարաղայի դպրոցը հիմնւել է 1899 թ.: Այն ունէր երկու բաժանմունք՝ արական եւ իգական: Աղբիւրների վկայութեամբ, դեռեւս 1876 թ. քաղաքի մի շարք շէնքերի մեծ սենեակները վերածւել էին դասարանների, որտեղ ուսուցանւում էր հայերէն»¹:

Յատկապէս ջանքեր են թափւել Մարաղայի եւ մանաւանդ նրա շրջակայ Սուլդուզի թուրքախօս հայութեան համար հիմնելու դպրոցներ: Դրամական մեծ նպաստներ են յատկացրել այդ գործին մի շարք պարսկահայեր: Նրանց մէջ յատուկ յիշատակութեան է արժանի Բաքի՝ տւեալ ժամանակի նախարդինաբերողներից մեկը՝ թաւրիզեցի մեծահարուստ Ստեփան Տէր-Օհանեանը, որ մնայուն նպաստ էր յատկացրել Սուլդուզի հայոց դպրոցին:

Նոյն ժամանակաշրջանում հայերը Մարաղայում բնակւել են խմբւած մի թաղում, որն ընդամենը չորս կարճ փողոցից է կազմւած եղել եւ գտնւել բերդի դռան անմիջապէս կից: Գլխաւոր փողոցը կոչւել է Գիլասլըխ (Կեռասենիների փողոց): Ունեցել են մի եկեղեցի, որն իր հողէ պատերով շատ ողբալի տպաւորութիւն է գործել տեսնողի վրայ. հիմնարկութեան թականը յայտնի չէ. ճակատին եղել է միայն 1850 թականից մի արձանագրութիւն: Եկեղեցուց ավելի լաւ է պահպանւած եղել աղիւսակերտ բարձր դպրոցը, որն ունեցել է թատերասրահ եւ գրադարան, բայց ներքուստ քայքայւած եւ խեղճ վիճակում: Դպրոցը Ա աշխարհամարտի տարիներին փակւել եւ ծառայել է միայն ասորի գաղթականներին՝ որպէս բնակավայր²:

Մարաղան գտնւել է Թաւրիզից հարաւ եւ կազմել Սուուջբուլաղ գաւառի շարունակութիւնը: Մարաղայի հայերը համեմատաբար ավելի ընկած են եղել պարսկական ազդեցութեան տակ, շատ բան ընդօրինակել եւ սեփականել են, քան միւս մասերը: Այդ կողմից իրաւամբ կազմում է Պարսկական Քրդստանի շարունակութիւնը: Մարաղայի հայն էլ հագնւել է թուրքի նման, իր առանձնայատկութիւններով,

¹ Փահլեւանեան Հ. Լ., նշւ. աշխ., էջ 203:

² Աճառեան Հ., նշւ. աշխ., էջ 520:

սովորութիւններով նման է եղել իր հարեւան թուրքին: Իրաւամբ, այդ կողմի հայերը զուտ հայկական քիչ բան են ունեցել¹:

Ղարադաղը, երբեմնի այս հայաշատ գաւառը, շատ քիչ է ուսումնասիրւած: Մեր պատմութեան մէջ յիշուած է Փայտակարան նահանգ անունով:

Երեւանում լոյս տեսած Գ. Երեմեանի «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի» աշխատութիւնում Ղարադաղի մասին նշւած են հետեւեալ յիշատակութիւնները. «Պարսպատունիք գաւառ, Վասպուրականի 26-րդ գաւառը՝ 5550 քառ. կիլոմետր տարածութեամբ, ընդգրկում է այժմեան Ղարադաղը:

Դրունք Հայոց, Լեռնանցք այժմեան Ղարադաղի լեռներում, որոնք Սյրաբունի մօտ կոչւում են Հայկական լեռներ: Այստեղ այժմեան Ահարից հիւսիս գտնուող լեռնանցքը, որը տանում է Երասխի հովիտը, կոչւում է Դրունք Հայոց: Այդ լեռնանցքը ուշ շրջանում (ԺԳ դար) ապրող պարսից աշխարհագէտ Զաքարիա Ղազուինին կոչւում է «Արմենիան անցք»:

«Ղարադաղը տարածւում է Արաքսի աջ ափին, Սիւնեաց նահանգի դիմաց: Հայկական լեռների շղթան ձգւում է արեւմուտքից արեւելք, այն բաժանւում է Մեղրիի լեռներից մի խոր կիրճով, որի միջով հոսում է Արաքս գետը»:

«Անցեալում Ղարադաղի հայ բնակչութիւնը մեծամասնութիւն էր կազմում, սակայն զանազան արշաւանքներ ու բնական պատահարներ պատճառ են դարձել արտագաղթի: Այսպէս՝ 1827–28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը պատճառ դարձաւ, որ շատ գիւղեր դատարկւեն եւ գաղթեն Կովկաս: Այդ թւականներին հայաբնակ գիւղերի թիւը 40-ից անելի էր»:

«Ղարադաղի պատմական գաւառում 20-րդ դարասկզբին ապրել են անելի քան 7000 հայ, 5 գաւառակների (Քէյհան, Դզմար, Մեշափար, Մնջուան եւ Հասանով) 29 գիւղերում: Այդ գիւղերից երեքը ազգապատկան էին, գնւած Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցի դրամագլխով, որով եւ նրանց տարեկան հասոյթը յարկացւում էր այդ դպրոցի

¹ Ֆրանգեան Ե., նշւ. աշխ., էջ 9:

ծախսերին: Թումանեան մեծ բարեգործ գերդաստանն էլ (բնիկ ղարադաղցի), ունէին հինգ գիւղեր եւ օժանդակում էին այդ գիւղերի դպրոցներին ու եկեղեցիներին»¹:

1890-ական թւերից բացել էին առաջին դպրոցները Ղարադաղի գիւղերում: 1895–96 թթ. Աղաղանում ուսուցիչ է եղել խմբապետ Քեռու եղբայրը՝ Բագրատ Գաւաֆեանը (յետոյ՝ քահանայ Տ. Արշակ): Ապա 1896 թ. եւ յետոյ 1898 թ. մինչեւ 1900-ը, Աղաղան գիւղում ուսուցիչ է եղել մեծանուն Եփրեմը՝ ցանելով առաջին յեղափոխական սերմերը Ղարադաղում: Ղարադաղի գիւղերում (Օղան, Գերմնա) կրթական գործ են կատարել գալիքում հրատարակող «Աղաղան» (յետոյ՝ «Ղարադաղ») թերթի հիմնադիր-հրատարակիչները, յանձինս Վաղինակ Սարգսեանի (խմբագիր), Յովսէփ Խան Յովսէփեանի, Խաչատուր Գրիգորեանի եւ Ալ. Գրիգորեանի...

Իսկ պարսկական սահմանադրական շարժման ընթացքում տեղի ունեցած կոիւններին մասնակցել են ղարադաղցի բազմաթիւ մարտիկներ, որպէս Քեռու զինակիցներ:

Հետագային, սակայն, 1918 թ., օսմանեան բանակի՝ Ատրպատական ներխուժման ժամանակ, Դզմարի շրջանի մի քանի հայկական գիւղեր սրածելով, Ղարադաղի հայութիւնը գաղթել է Թաւրիզ եւ այլուր...

Ղարադաղի մասնաւորաբար կրթական-դպրոցական իրավիճակի մասին բոլորովին այլ գնահատական է տալիս Երանդ Ֆրանգեանն իր «Արդպատական» գրքում, որի վկայութիւնը որպէս ականատես հարկաւոր է մէջբերել նոյնութեամբ.

« Անյիշատակելի ժամանակներից, նորաշէն գիւղից չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ մի գեղեցիկ ձորում գտնուում է Ս. Գէորգ «Յոյժ» մենաստանը, որ յայտնի ուխտատեղի է ամբողջ Ղարադաղում: Թէեւ «Յոյժ» մենաստանը ունի գիւղեր, հողեր եւ անտառներ ու արդիւնք, բայց ոչ միայն նրա գիւղերն են մնացել անմխիթար, առանց դպրոցի, այլեւ մենաստանը խարխուլ է, վերաշինութեան անհրաժեշտ պէտքեր ունի: Մենաստանի ամբողջ արդիւնքը, որ լինում է տարեկան մօտ 4–500 թուման, յարկացել է Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցին: ...Ի՞նչ դառն, միեւնոյն ժամանակ հեզնական ճշմարտութիւն է: Հարստահարած գաւառացու կոպէկներով կրթւում է հարուստի

¹ Մամեան Ն., նշւ. աշխ., էջ 415: Տե՛ս նաեւ նոյն աշխ. 1970-ի Վ. Միրզայեանի Ատրպատականի Ղարադաղ գաւառը, էջ 335:

գաւակը, իսկ ի՞նքը, հարստահարա՞ծը... 29 գիւղերից միմիայն Աղաղանը, Խանագեահը, եւ Օղանը ունեն դպրոցներ, բայց այն էլ Աստուծոյ դպրոց համարի: Առաջինը պահում է կանանց բարեգործական ընկերութեան ծախսով, իսկ վերջին երկուսը եղբ. Թումանեանների: Այս երեք գիւղերի ուսուցիչներն էլ անպարաստ, իրենց կոչմանը անարժան մարդիկ են: Կան նաեւ մասնաւոր պարապողներ, որոնք դասաւանդում են գլխաւորապէս տներում: Զարմանալի է, եղբ. Թումանեանները, որոնք ամենայն պարաստակամութեամբ եւ առաջութեամբ նւիրաբաշխում են զանազան հիմնարկութիւնների, ընկերութիւնների, այն ինչ իրենց հայրենի գիւղի, իրենց ծննդավայրի վերաբերմամբ ասես շատ ժլատ են, ասես չեն ուզում ձեռք մեկնել իրենց հարազատ ժողովրդին: Ինչի՞ն վերագրել այդ, չէ՞որ եթէ ուզենան (եւ այդ նրանց սեպուի պարտականութիւնն է), կարող են ամբողջ Ղարաղաղը ծածկել դպրոցներով»¹:

Հետագային, սակայն, ըստ գիւղական դպրոցների տեսուչ Միհրան Գրիգորեանի՝ 1930 թ. կազմած վիճակագրութեան, եթէ ոչ ամբողջ Ղարաղաղում, ապա գաւառի 22 հայաբնակ գիւղերում գործել են 14 հայկական դպրոց (նախկին 3-ի համեմատ), որով էլ բաւարար չափով արդարացած պէտք է համարել Ֆրանգեանի փափագը...

Ղարաղաղի գաւառի հայութիւնը գլխաւորաբար զբաղւել է երկրագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ, մասամբ էլ շերամապահութեամբ: Արհեստներն ընդհանրապէս զարգացած չեն եղել: Հողի արդիւնքը բաւարարութիւն չի տւել անհրաժեշտ կարիքներին, յատկապէս երբ հայ գիւղացին եղել է որպէս թուրք բէգերի եւ աղաների ռայեան, որ արդիւնքի նշանաւոր բաժինը պարտաւորւած պէտք է տար գիւղատէր թուրքերին: Եւ այսպէս՝ ղարաղաղին էլ է ձեռք առել պանդխտութեան ցուպը՝ դէպի Շուշի եւ Կովկասի միւս քաղաքներ՝ մի կտոր հաց ձեռք բերելու համար:

Արդաբիլում (Արտաիլ, կամ Էրդեբիլ)² հայերը բնակութիւն են հաստատել 4-րդ դարից: XIX դարի վերջերին ունէր 10–20, XX դարի սկզբներին՝ 30–35 տուն հայ բնակիչ, որոնց հիմնական մասը 1850–60-ական թթ. Թաւրիզից եւ մասամբ Մուժամբար գիւղից գաղթածներ էին:

¹ Ֆրանգեան Ե., նշւ. աշխ., էջ 99, 100:

² Հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1915 թ. հատոր 1:

Արդաբիլը համարել է Ատրպատականի կարեւորագոյն քաղաքներից մէկը, որը գտնուում է պատմական Հայաստանի հարաւարեւելեան սահմանամերձ գօտում Արաքս գետի ստորոտի հոսանքի աջափնեայ Կարասու վտակի ակունքներից մէկի վրայ՝ Սէյլան կամ Սիյլան լեռան արեւմտեան ստորոտին՝ հարթավայրում: Արդաբիլը ջրառատ, ծառաստաններով հարուստ, երբեմնի շէն ու վաճառաշահ քաղաք է եղել: Հետագայում բնակչութիւնը նազել է, եւ XIX դարի սկզբին ունեցել է ընդամէնը 1500 տուն՝ մեծ մասը տեղացի թուրքեր, մասամբ հայեր եւ այլազգիներ:

Հայերն Արդաբիլում ունեցել են եկեղեցի, 2 վարժարան, որից մէկը՝ ծխական, եւ սրան կից՝ գրատուն: Հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է առեւտուրը: Ունեցել է նաեւ հին նշանաւոր կառոյցների աւերակներ:

«Մշակ»-ը իր 1886 թականի մայիսի համարներից մէկում Արդաբիլի մասին գրել է.-
*«Արդաբիլ քաղաքի հայերը թուով 10 տուն են: Ունեն մի փայտաշէն մալոտ. քահանայ չը կայ. 1 ծխական դպրոց: Հայերը զբաղւում են վաճառականութեամբ: Բողոքականները բացել են մի ժողովարան- դպրոց»:*¹

Ջուլֆայի երկաթուղագծի շինութիւնից յետոյ (երկաթուղագիծը կառուցեցին ռուսները 1916 թ.)՝ միացնելով ռուսական սահմանի Ջուլֆա աւանը Թաւրիզին, 147 կմ.) Արդաբիլն աստիճանաբար դատարկեց հայութիւնից²:

Արդաբիլ քաղաքի հայերը գաղթել են Թաւրիզից: Դեռեւս ԺԹ դարի սկզբներին քաղաքում յիշատակւում են սակաւաթիւ հայ վաճառականներ, որոնք չունէին եկեղեցի: 1850 թ.-ից յետոյ հայերի թիւը քառապատկւում է: Հետագային յատուկ դիրքի ու տիտղոսի արժանացած Խաչատուր Շահբազեանցը՝ որպէս ազնիւ եւ մարդասէր հայ, նախաձեռնում եւ 1878 թ. կառուցում է քաղաքի գեղեցիկ եւ աղիւսաշէն եկեղեցին: Արդաբիլի հայերն ունէին նաեւ մի ուսումնարան, թատերական սրահ եւ գրադարան – ընթերցարան³:

Սալմասուրը պատմական հարուստ եւ փառաւոր անցեալ ունեցող գաւառներից մէկն է: Այդ երբեմնի հայաբնակ գաւառը յորդ աղբիւր է հանդիսացել ժամանակակից

¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1886 թ., մայիս 15, համար 53, էջ 2:

² Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 1, էջ 409:

³ Վարդան ծայր. Վարդապետ Դեմիրճեան, նշւաշխ., Բ հատոր, էջ 53: (Տես նաեւ՝ «Արարատ» ամսագիր, ԼԱ տարի, էջ 503–504, «Մշակ», Ը տարի, էջ 128, Էփրիկեան, էջ 338):

քաղաքական եւ ազգային զանազան իրադարձութիւնների, իր հարուստ բնաշխարհով, ժամանակակից մշակոյթով, պատմական յուշարձաններով եւ դիւցազնական աննախընթաց ճակատամարտերով: Դրանցից յիշարժան են նրա մերձակայքում տեղի ունեցած Վարդանանց պատերազմը, Խանասորի արշաւանքը, հայ ազատագրական շարժումների ընթացքում Դերիկի վանքի յաճախակի կոիւնները թուրքերի ու քրդերի դէմ, ինչպէս նաեւ Դիլմանի ճակատամարտը, որն աւարտեց Զօրավար Նազարբէկեանի եւ Անդրանիկի փայլուն յաղթանակով...

Պատմական այս գաւառը գտնւել է Խոյից դէպի Ուրմիա տանող ճանապարհի վրայ: Սահմանակից է եղել արեւմտ. կողմից Թուրքիային, իսկ հարաւից՝ Սոմա կոչւող քրդական շրջանին: Յեղափոխական գործիչ եւ ականատես Մալխասը հետեւեալ կերպ է նկարագրել քաղաքը. «Սալմաստը երկրի նախադուռն է, դեռ աւելին, շաղկապող օղակն է երկրի եւ արտասահմանի... Վասպուրականի մեր յեղափոխական ամբողջ պատմութիւնը բնականօրէն սկսւած է Սալմաստով: Եւ այդ է պարճառը, որ երկրի գրեթէ բոլոր յեղափոխական գործիչները ունեցել են սահմանի այն կողմն ալ՝ իրենց գործունէութիւնը: Ու այս՝ ոչ միայն դաշնակցականները, այլե՛ւ հնչակեանները, ե՛ւ արմենականները»¹:

Սալմաստի եւ շրջակայ գիւղերի ստւարաթիւ հայ բնակչութեան գոյութեան մասին յիշատակութիւններ կան նաեւ տարբեր սկզբնաղբիւրներում: Նոյն սկզբնաղբիւրներից մէկի համաձայն՝ Սալմաստ քաղաքի հայ համայնքը 1456 թ. ձեռագիր է գրել տւել եւ յանձնել է այն կազմելու²:

Ատրպատականի միւս գաւառների նման Սալմաստից եւս մեծ թւով հայեր են գաղթել Արարատեան դաշտ դեռեւս 1828 թ.:

XIX դարի վերջին, սակայն, երկու անգամ աւելացել է Սալմաստի հայ բնակչութիւնը՝ թուրքահայ գաղթականներով: Նախ, 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ, երբ այնտեղ հաստատուցին մեծ թւով վասպուրականցի գաղթականներ: Ապա, 1895–96 թթ. Թուրքահայաստանի կոտորածներից յետոյ Սալմաստ ապաստանեցին

¹ Մալխաս, Ապրումներ, էջ 148:

² Տէր-Աւետիսեան Ս., Ն. Զուլայի ձեռագիր ցուցակը, էջ 142:

շուրջ 3000 աղքակեցիներ, որոնց փոքր մասը հետագային վերադարձաւ, իսկ մեծամասնութիւնը ցրեց եւ մնաց Սալմաստի գիւղերում¹:

XX դարի սկզբին Սալմաստի 23 գիւղերում ապրել է 2000 տուն՝ աւելի քան 10 հազար շունչ միատարր հայութիւն: Գիւղերից 5-ը զուտ հայաբնակ են եղել, իսկ մնացեալը խառն՝ տեղացի թուրքեր, ասորի եւ քուրդ բնակչութեան հետ: Բոլոր գիւղերն էլ ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները: Սալմաստն օժտուած է եղել թեմի առաջնորդական փոխանորդ վարդապետով:

Սալմաստում են գտնւել Դերիկի նշանաւոր վանքը եւ Հաֆթաւանի Ս. Թադէոս մենաստանը:

1898 թ. Սալմաստ եկած Սամսոնը (*Քր. Միքայէլեանի քրոջորդին, բուն անունով Սրբեփան Թադէոսեան*) 20 տարի շարունակ նոյն գաւառում ու շրջաններում ծաւալուն գործունէութիւն է ունեցել եւ որպէս կենտրոնական-առանցքային դէմք՝ կարգաւորել է բոլոր ազգային-յեղափոխական եւ կրթական-մշակութային կապերը դէպի Թաւրիզ, Խոյ, Մակու, Ուրմիա եւ դէպի երկիր՝ Վանի վրայով:

Սամսոնը՝ իբրեւ շրջանային տեսուչ, օժտել է բոլոր գիւղերը դպրոցներով: Նախ՝ Ղալասարում եւ ապա՝ Հաֆթաւանում կառուցել է թատերասրահներ, գրադարան-ընթերցարաններ...

Ինչպէս Ատրպատականի այլ շրջաններում, Սալմաստի կրթական գործն էլ անցել է երեք փուլ: Մինչեւ 1870-ական թերը եղել են «*Խալիֆայական*» կոչուող դպրոցներ, Միրզա Կարապետը՝ Ղալասարում, տիրացու Աւետը՝ Մահլամում, յետոյ Հաֆթաւանում, իր կնոջ հետ միասին, տիրացու Յակոբը՝ Հաֆթաւանում, Տ. Եղիշէն՝ Փայաջուկում եւ այլն: Ատրպատականի կրթասէր առաջնորդներից Գրիգոր եպս. Մուշեղեանը 1881-ին Սալմաստում դրել է կանոնաւոր դպրոցների հիմք: Մինչեւ իսկ ստեղծել է դպրոցական հիմնադրամ, որի տոկոսով պահում էին դպրոցները: Մինչ այդ էլ որոշ ժամանակ եղել են ինքնատիպ վարժապետներ, օրինակ՝ Մահտեսի Ռուբէն Աճեմեանը (*Հաֆթաւան, Ղալասար, Փայաջուկ գիւղերում*) 1875–1890-ական թերին:

¹ Պողոսեան Տ., *Ռաֆֆի տարեգիրք*, Ա տարի, Թեհրան, 1969, էջ 410, հեղ.՝ բանասէր Նորայր Մամեան:

Հայ յեղափոխական գործիչների մուտքով (1890-ական թթ.) սկսում է կրթական կեանքի երրորդ շրջանը: Պաշտոնավարում են Սալմաստի դպրոցներում Մկրտիչ Աւետիսեանը, Տիգրան Բեգլարեանը, Ղազար Ղարիբեանը, Ռոստոմը, Երանդ Թադիանոսեանը, Ստեփան Ստեփանեանը, Սամսոն Թադէոսեանը, Երանդ Ֆրանգեանը եւ ուրիշներ, որոնց շունչի ներքոյ կրթական դաստիարակութիւն էին ստանում շուրջ 1000 աշակերտներ...¹:

XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին Սալմաստ գաւառի գիւղերից միայն 5-ն է զուտ հայաբնակ եղել՝ Հաֆթեանը, Փայաջուկը, Մահլամը, Ղալասարը եւ Սառնան: Հետագային՝ 1923 թականին, Սալմաստի հայ բնակիչներից շատերը գաղթել են Սովետական Հայաստան եւ բնակութիւն հաստատել Գետազատ (մինչեւ 1948 թ.' Աղջաղալա) գիւղում:

- Հաֆթեանը Սալմաստ գաւառի ամենամեծ գիւղն է եղել՝ գտնւելով Սալմաստ հովտի համարեա մէջտեղում: «Գիւղացիները գիւղի անունը ծագած են համարել հաֆթ (եօթ) եւ «դիւան» (դարարան, դարասարան) բառերից. գուցէեւ բաղկացած «հաֆթ» եւ «աւան» (եօթշէն) բառերից, մանաւանդ որ շատ մեծ է եղել մի ժամանակ: Սալմաստում շատ գիւղերի անուններ կան «աւան» կամ «աւա» (քրդական ձեւ) վերջաւորութիւնն ունեցող»²:

Հաֆթեանն ունեցել է 700 տուն՝ 2314 շունչ զուտ հայ բնակչութիւն: 1828 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ այս գիւղից մեծ թով գաղթականներ են անցել երեւանեան նահանգ³: Որպէս Սալմաստի հայութեան կենտրոն՝ Հաֆթեանում է գտնւել առաջնորդարանը՝ իր առաջնորդական փոխանորդով: Կրթութեան ու դպրոցական գործունէութեամբ Հաֆթեանը գերազանցել է միւս գիւղերին՝ ունենալով երկդասեան եւ երկսեռ դպրոց, թատերասրահով ու շուրջ 120 աշակերտ-ուհիներով: Ունեցել է 800 կտոր գրքով օժտւած գրադարան՝ հիմնադիր Գոլշեանի անամբ: Հաֆթեանում աշխոյժ գործունէութիւն է ունեցել «Հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւն»-ը: Աշխատել եւ ուխտաւորներ են ընդունել երեք եկեղեցիներ՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Պօղոս եւ Ս. Թադէոս:

¹ Պօղոսեան Տ., նշլ. աշխ., էջ 411, 412:

² Աթայեան Ա., Սալմաստ, հրատ., Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, 1906, էջ 24:

³ Ալլահվերդեան Ա., Սալմաստ պատմ. համառօտ տեղեկութիւններ եւ յուշեր, Երեւան, 1999, էջ 171:

Բացի Հաֆթանից Սալմաստ գաւառի կարեւոր հայաբնակ գիւղերը հետևեալներն էին.

-Փայաջուկը (թուրք. «Փայա» (գոմ, դէզ)-ի վայր, կենտրոն, «Ջուկ» վերջաւորութեամբ) եղել է մեծ վիպասան Ռաֆֆիի ծննդավայրը: Գտնւել է Դիլմանից 3.5 վերստ¹ հեռաւորութեան վրայ, դէպի արեւելք: Գիւղում եղել է երկդասեան-երկսեռ դպրոց՝ 100 աշակերտ-ուհիներով, թատերասրահով եւ Ռաֆֆիի անւան գրադարանով, օժտւած 1000 կտոր գրքով:

Գիւղն«աղալըղ» (աղայի, կալածապէրի սեփականութիւն) է եղել. բերքի 1/7 մասը աղայինն էր: Գիւղը զուտ հայաբնակ է եղել. XX դարի սկզբին՝ 294 տնով, 1478 բնակչով, որոնցից պանդխտութեան մէջ են եղել շուրջ 360 հոգի...²:

Ըստ Աշոտ Ալլահվերդեանի՝ հետագային Բուդաղեան եղբայրները գնեցին Փայաջուկը, որով էլ այն գրեթէ դառնում է հայերի սեփականութիւնը:

– Մահլամը պարսկերէն «Մարհամ» (սպեղանի) բառի աղաւաղումն է թուրքերէնում: Գիւղն այդպէս է կոչւել, քանզի այդտեղ է եղել խանի դեղատունը: Զուտ հայաբնակ Մահլամը 185 տուն կամ 1048 բնակիչ է ունեցել, որից 174-ը՝ պանդուխտ: Կրթական գործը սահմանափակւել է մի երկդասեան-երկսեռ դպրոցով, 82 աշակերտ - ուհիներով եւ փոքր գրադարանով ու 200 կտոր գրքով:

«Այստեղ գինեմոլութիւնը³ բաւական տարածւած է եղել, որպէս ընդհանրապէս ամբողջ Սալմաստում, չնայած՝ տեղացիները համարեա չունէին սեփական այգիներ, թուրքերինն էլ քիչ էր, բայց Ուրմիա գաւառից խաղող էին առնում եւ գինի պատրաստում գրեթէ մեծամասնութիւնը...»⁴:

¹ Ռուսաստանում երկարութեան չափ, որը հաւասար է 1,066.5 մետրի – Դ.Մ.:

² Աթայեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 28:

³ «ՂԱՐԱԴԱՂ» (հեղափոխիչ՝ «ԱՅԳ») երկշաբաթաթերթը. իր 15 ապրիլ 1914 թ. առաջին էջի «Ներքին կեանք» խորագրի ներքոյ (խմբագիր՝ Գասպար Յակոբեան) գրել է. «.... Վերցնենք հէնց գինեմոլութիւնը, մեր հասարակութեան համեմատաբար ւաւելի հին բարեկամը, որ ֆիզիքական ու բարոյական խնդիրներից բացի մեր առաջ բաց է անում նաեւ տնտեսական անորոշ հարցեր եւս: Պարսկաստանի միւս քաղաքներում դժուար չէ գտնել այնպիսի վայրեր, որտեղ գտնուող փոքրաթիւ հայ բնակչութեան զբաղմունքը, բացառապէս «շիրաչիութիւնն» է: Ինչո՞ւ, մի՞թէ մենակ պարսկահայերս ենք ուղիղ գծով Նոյ նահապետից սերում. այս ի՞նչ արտաքոյ կարգի եռանդ է, որ գործադրում է մասնաւորապէս գինեգործութեան նկատմամբ: Ո՞վ տեսց այս «ժանտախտից ու պատերազմից էլ ւաւելի զոհեր խլող» ապրանքի արդիւնագործութեան մոնոպոլիան...:

⁴ Աթայեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 30:

Հաֆթանի եւ Փայաջուկի նման Մահլամն էլ իր հողերով «*Խալիսա*» է եղել, ապրուստի գլխավոր աղբիւրը՝ պանդխտութիւնը՝ դէպի Թիֆլիս, Բաթում եւ Կովկասեան երկաթուղու կայարաններ:

Որպէս քրդաբնակ վայրերին մօտիկ գիւղ՝ Մահլամը յաճախ է ենթարկւել քրդերի յարձակումներին: Գիւղն ունեցել է երեք ուխտատեղի՝ Ս. Գէորգ, Վարդան Զօրավար եւ վանքեր (բլուր, որի վրայ երկու ամերակ շինածքի հետքեր են եղել):

– Ղալասար փոքր ու զուտ հայաբնակ գիւղը «.... Սալմաստի բլուր գիւղերի մէջ ամենամաքուրն ու գեղեցիկը, ո՛չ դիրքով, այլ տներով, փողոցներով ու բարեկեցութեամբ առաջինը»¹:

Գիւղի անունը ծագած են համարում պարսկ. «Ղալա» (բերդ) եւ «Սառ» (զլուխ) բառերից: Տների թիւը եղել է շուրջ 120, բնակիչները՝ շուրջ 700, 100-ի հասնող պանդխտներով: Օժտւած է եղել դպրոցով, երկսեռ 4 բաժանմունքներով, 100 աշակերտ-ուհիներով: Ունեցել է «Արծրունի» կոչւող գրադարան՝ շուրջ 1300 կտոր գրքով, որ ստացել է նաեւ մի քանի պարբերական հրատարակութիւններ: Գիւղում գոյութիւն է ունեցել «Հայուհեաց Րաֆֆի բարեգործական ընկերութիւն», որն իր համեստ ուժերի համեմատ՝ վճարել է դպրոցի ուսուցչուհու ոռճիկը եւ այլ նպաստներ: Հողատիրութեան տեսակը եղել է «Խալիսա»: Գիւղի մերձակայքում եղել են երկու ուխտատեղի՝ «Սուրբալանդար», որ տեղացիների ասութեամբ իրենց եկեղեցու քոյրն է, եւ «Մար-Գովարգիզ» (ասորերէն՝ Հայր Սուրբ Գէորգ), որտեղ յաճախել են ուխտաւորներն առանց ազգութեան եւ կրօնի խտրութեան:

– Սառնա գիւղի անունը գործող քահանայի բնութագրմամբ ծագել է «Սառնա» (սառն է) բառերից, օղի զովութեան պատճառով..., «Բայց դժուար թէ ուղիղ լինի այդ բացատրութիւնը, մանաւանդ որ սալմաստեցու բերանում օժանդակ բայն ա-ի չէ փոխում, որպէս մեր շար գաւառներում, այլ դառնում է Ի »²:

Սառնան 1828 թ. բնակչութեան՝ Ռուսաստան գաղթից առաջ բաւական մեծ գիւղ է եղել (օժտւած լինելով 3 եկեղեցիներով), բայց XX դարի սկզբներին բնակչութեան թաքանակը պակսել է՝ հասնելով 104 տան՝ 543 բնակչով:

¹ Նոյն տեղում, էջ 37:

² Ալլահվերդեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 182:

Ունեցել է միդասեան-երկսեռ դպրոց, 1 ուսուցչով եւ 30 աշակերտ-ուհիներով: Հողն «Աղալըղ» է եղել, եւ բերքի 1/3-ը աղայինն էր: Գիւղի Ս. Յովհաննէս մատուռն էլ հանդիսացել է միակ ուխտատեղին, որը «*Խոսրովացի ասորիները անւանել են «Մար-Իւ-խաննա» (Հայր Սուրբ Յովհաննէս) եւ աշխատել են միշտ խլել հայերից...*»¹:

Սառնան եւս, ինչպէս Մահլամը, գտնւելով քրդաբնակ լեռների ստորոտին, յաճախ է ենթարկւել քրդերի յարձակմանը:

Սալմաստ գաւառում 1900-ական թականներին ասորիների, պարսիկների եւ թուրքերի հետ խառը բնակչութիւն ունեցող հայաբնակ գիւղերից, որոնք հետագային կոտորածների ու գաղթի բերումով հայաթափւել են, կարելի է յիշել՝ Սաւրան, Հին քաղաքը (*Քոհնէշահր*), Սարամերիկը, Ախտախանան, Դըլջան, Վարդանը (*իբր գիւղը կառուցել է Վարդան Զօրավարը*), Խոսրովան, Ըռըկ-աւան, Քալաշանը, Դրիշկը, Այանը, Քօչամիշը, Շէյթան-աւան, Ուլան, Զեւաջուկը, Գուլիզանը, Աղասմայիլը եւ Փաթաուրը..., որոնք քիչ թէ շատ ապրել ու գոյատեւել են Սալմաստի զուտ հայաբնակ 5 գիւղերի համանման պայմաններում:

Մակի՝² գաւառը լեռնային եւ քարքարոտ մի շրջան է, կտրւած ձորերով եւ հովիտներով: Սահմանակից է եղել Արեւելեան Հայաստանի (*Նախիջեւան*) եւ

¹ Աթայեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 40, 41:

² Նոյնինքն հայկական Արտագ գաւառը, ըստ Ե. Ֆրանգեանի Ատրպատական աշխատութեան. «Դա մասամբ Վասպուրականի Արտագ գաւառին է համապատասխանում: Այդ գաւառը շատ անցեալում կոչւել է զանազան անուններով, ինչպէս Արտագական գաւառ, Արտագակէ, Արտաւագը, նաեւ Շաւարշան, իսկ Արտագ անունը սրացել է այն ժամանակ, երբ Արտաշէս Բ-ի հրամանով Սմբատ Բագրատունին բնակեցրեց այս գաւառը Ալանաց երկրից բերած գերիներին եւ նրանց անունով էլ կոչւեց Արտագ, որովհետեւ նրանց, որպէս թուրքեր, Արտագ էր կոչուում...»: Պարսիկները եւ թուրքերը (Մակուում բնակող), այդ գաւառը կոչել են «Միանքուի» (երկու սարի արանքում), որը հետագային դիւրահունչ լինելու համար վերածւել է Մակուի: Իսկ գաւառի անւան առաջին յիշատակութիւնը Շաւարշան ձեռով կապւած է մ.թ.ա. II դարի դէպքերի հետ (այն է՝ Արտաշէս Ա-ի (մ.թ.ա. 189-160) կողմից հիւսիս Կովկասեան արտագեցի լեռնականներին գերելն ու Շաւարշանում բնակեցնելը): Ըստ Մովսէս Խորենացու «Պարմութիւն հայոց»-ի (քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երեւան, 1991, էջ 182),- «Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զքնիկ անունն Արտագ, քանզի եւ աշխարհն ուսրի գերեցանն՝ Արտագ կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի», կամ ըստ Մովսէս Կաղանկաւազու «Պարմութիւն Աղուանից աշխարհի»-ի (քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Վարագ Առաքելեանի, Երեւան, 1983, էջ 13). «Բնակեցուցանէ զգերեալն ի գաւառին Շաւարշան, որ է Արտագ գաւառ»: ... Խաղողի առաւր բերքը մեր երկրում ամէն հայի դիւրութիւն է ընծայում իր տանը պատրաստ ունենալ անտարանով սրբագործած գինին եւ մարդկանցից սիրած օղին: Ճանապարհների եւ հաղորդակցութեան դժարութիւնները այգեպէր գաւառացուն թելադրում են ինքը սպառել իր այգու արդիւնքը, չէ՞ որ հեռաւոր շուկան փակ է նրա առաջ, իսկ մօտիկ շուկան էլ կրօնական արգելքներով պաշարւած: Ազաւր ձեռքերի համար աշխատանքի նոր ասպարէզ է բացւում, որը եւ այրի կանանց համար ապրուստի մի յարմար միջոց

Արեւմտեան Հայաստանի (Քայազիդ) գաւառներին: Մակի գաւառում է գտնուել պատմական Աւարայրի կամ Շաւարշանայ դաշտը Տղմուտի հովտում, որտեղ տեղի է ունեցել Վարդանանց պատերազմը: Այդտեղ է գտնուել նաեւ Շաւարշան քաղաքը: Մակու քաղաքի հարաւային կողմում՝ ոչ շատ հեռաւորութեամբ է գտնուել Ս. Թադէի վանքը:

Մակի մասին իսպանացի ճանապարհորդ Կլաւիսօն յայտնում է, որ 1405 թ. յունիսի 1-ին գիշերել է Մակի բերդում, որի իշխանը, ինչպէս եւ բերդը պաշտպանող զինւորները կաթոլիկ հայեր են եղել. «Ազգութեամբ հայ էին,- գրում է նա,- եւ խօսում էին հայերէն»¹:

XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին Մակում հայ ազգաբնակչութիւնը քանակի առումով 4-րդ տարրն է հանդիսացել թուրքերից, քրդերից եւ ասորիներից յետոյ: Հայերը տիրող տարրն են եղել դեռեւս XIX դարի սկզբին, բայց 1827-1828 թթ., ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, գաղթել-հեռացել են... XX դարի սկզբին հայերը կազմել են շուրջ 180 տուն՝ շրջապատած դարերից եկած նշանաւոր ու յայտնի յիշատակ-յուշարձաններով ու սրբավայրերով, օրինակ՝ 16-դարեայ Ս. Թադէի վանքը, Աւարայրի դաշտը, Ստեփանոս Նախավկայի վանքը եւ այլն, որոնք կանգուն կամ կիսաւեր վիճակում շարունակում էին հայկական հետքերի անջնջելի վկաները հանդիսանալ:

Ըստ վկայութիւնների՝ հայերը Ս. Թադէի վանքի շրջակայ գիւղերում ապրել են համեմատական անդորր կեանքով: Այսպէս, օրինակ. «.... Կոխ-բուլաղում ապրում էին 40 տան չափ հայ, որոնք հանգիստ կեանք են վարել քուրդ Դահար խանի ձեռքի տակ: Դահար խանը օգնում էր նրանց նիւթապէս, սերմ էր տալիս, ու պարապում էին հողագործութեամբ: Ընդհանրապէս գիւղատէրերը, գաւառների թուրք եւ քուրդ պետերը պաշտպանել են հայերին՝ իբրեւ մի արդիւնաւէտ տարրի՝ իբրեւ աշխատող ժողովրդի, քանի որ թուրքերը եւ քրդերը իրենց ծուլութեամբ եւ անշնորհքութեամբ մեծ օգուտներ չեն տալիս գիւղատէրերին եւ պետերին»²:

Հայկական գիւղերի համեմատական անդորրը, սակայն, մշտապէս եղել է կարճատեւ, իսկ յաճախ թուրք-օսմանցիների ներխուժման կամ քուրդ խաների միջեւ հակամարտութեան արդիւնքում առաջինը տուժել են հէնց հայ գիւղաբնակները.

է ստեղծում, «Օղու ժանտախտը» պատրաստ հող է գտնում թշառ, բեռից կորացած մարդկանց շրջանում՝ ծաւալելու եւ իր աւերածութիւնները առաջ բերելու...»:

¹ Յակոբեան Յ., Ուղեգրութիւններ, հատոր 1, էջ 117:

² Ֆրանգեան Ե., նշւ. աշխ., էջ 24:

զորօրինակ՝ Կոխ-բուլաղում 1901-ին Դահար խանը Թուրքահայաստանի սահմանի վրայ քրդերի եւ կանոնաւոր զօրքերի հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ սպանւեց, իսկ հայերով բնակւած գիւղը թալանւեց ու քանդւեց: Նման իրավիճակներում, որոնք յաճախադէպ էին հայ գիւղաբնակների շրջանում, հայերը մշտապէս բողոքի նամակներ էին յղում տեղական իշխանաւորներին՝ վերահասու լինելու քրդերի կամ օսմանցի զօրքերի ասպատակութիւններին¹:

Մակի հայերը (շուրջ 80 տուն) ունեցել են եկեղեցի՝ Ս. Վարդան անունով, իսկ իրենք մեծ մասամբ եղել են արհեստաւորներ եւ գլխաւորապէս գինեգործներ: Հայերը իրենց տարազով, ածիւլելու ձեւով, նիստուկացով չեն տարբերել թուրքերից, սակայն լեզուով բացայայտել է նրանց ինքնութիւնը:

Մակից դէպի արեւմուտք գտնւում էր Քիշմիշ-թափա (չամշի բլուր) գիւղը՝ շուրջ 70 տուն հայ բնակիչներով, որոնք զբաղւել են երկրագործութեամբ: Ունեցել են եկեղեցի ու քահանայ: Մակու գաւառի արեւելեան կողմը, Արաքսի ափին, գտնւում էր Ս. Ստեփանոս Նախաձկայի հոջակաւոր վանքը, որից քիչ հեռու եղել է Դարաշամբ գիւղը՝ շուրջ 30 տուն հայերով, որոնք մշտապէս ենթակայ են եղել քրդերի եւ թուրքերի կողոպուտ-ասպատակութիւններին: Նման կողոպուտներ, համաձայն «Իրանի Արտաքին գործերի նախարարութեան արխիւային եւ դիւանագիտութեան պատմութեան փաստաթղթերի» կենտրոնի, յաճախադէպ են իրականացւել, որոնց արգելակման խնդրանքով հայերը բազմաթիւ անգամներ դիմել են տեղական իշխանութիւններին²:

«Այսպիսի պայմանների մէջ,- գրել է Ե. Ֆրանգեանը,- մի ժողովուրդ անկարող է իր առաջադիմութեան մասին մտածել, եւ դժուար էլ է այնտեղ կանոնաւոր գործ սկսել... Մակի հայ ազգաբնակչութիւնը իր մտաւոր աստիճաններով գրեթէ ոչնչով չի տարբերւում թուրքերից...»³:

Ահա, այսպէս, Մակի հայերն այն, ինչ ունեցել են դարեր ու տասնեակ տարիներ առաջ, ժամանակի ընթացքում կորցրել են: Ամբողջ դարեր են եկել անցել այդ պատմական ժողովրդի պատկառելի ու նւիրական վայրերի, հիմնարկութիւնների,

¹ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 8، سریال 41 و 243، پرونده 1 و 7.

² مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 9، سریال 2-2، پرونده 22.

³ Ֆրանգեան Ե., նշլ. աշխ., էջ 25:

հարիւրաւոր հրաշակերտների վրայով, թողել են իրենց հետքերը, սակայն մարդու անողորմ ձեռքը դիպել է այդ յիշատակներին, ասերել նրանց ու զրկել նախկին պայծառութիւնից: Բայց եւ այնպէս էլի կանգուն են այդ դարաւոր փառայեղութիւնները, յուշարձաններն ու յիշատակները:

Եւ այսպէս՝ Մակու քաղաքի եւ շրջանի հոծ հայութիւնը, որ 1828 թականի գաղթից յետոյ XX դարի սկզբին ունէր շուրջ 240 տուն (*1400 շունչ*) հայութիւն, 1918 թ.-ից ի վեր թուրքական ներխուժման ու կոտորածների զոհ դառնալով ի սպառ հայաթափուց:

Խոյը գտնուում է Ատրպատականի հիւսիսարեւմտեան կողմում: Սահմանակից գաւառներն են՝ հարաւից՝ Սալմաստը, հիւսիսից՝ Մակուի խանութիւնը, արեւմուտքից այն ձգւել է մինչեւ Օսմանեան կայսրութեան, իսկ արեւելքից տարածւել է համարեա մինչեւ Ղարադաղի սահմանները՝ կազմելով Արտազ գաւառի շարունակութիւնը, որտեղ էլ վարարում է նրա միակ գետը՝ Տղմուտը, որին թուրքերը Ղոթուր Չայ են անւանել: XIV–XV դարերում հայկական մեծ թով բնակչութիւն է ունեցել Խոյ քաղաքը: Իսպանացի ճանապարհորդ Կլաւիսօն, որը 1405 թ. յունիսի 5-ին եղել է Խոյում, իր ուղեգրութեան մէջ յայտնում է, որ քաղաքի «*բնակչութեան մեծ մասը հայ ցեղից են*»¹: Խոյը հնում սովորաբար կոչւել է Հեր, իսկ պարսկերէն՝ Խուվայի: Յիշատակւել է իբրեւ բերդ, աւան, բերդաքաղաք, քաղաք:

.... XIX դարի վերջերին եւ XX դարի սկզբներին Խոյի հայ բնակչութիւնը մօտ 115 տուն էր, որոնք ապրում էին քաղաքի բերդից դուրս: Հայերը Խոյում հիմնականում զբաղւել են արհեստներով՝ ոսկերչութեամբ, զինագործութեամբ, հիւանութեամբ, փականագործութեամբ: Միջին դարերում որոշ ժամանակ Խոյը Արծրունեաց իշխանների մի ճիւղի ոստանն է եղել: Խոյում հայերն ունեցել են երկու եկեղեցի՝ Ս. Սարգիսը եւ նոր եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածինը: Խոյի մասին յիշատակութիւններ են ունեցել Թովմա Արծրունին, Վարդան Արեւելցին, Ստեփանոս Օրբէլեանը, ինչպէսեւ՝ վրաց աղբիւրներ²: Պարսկական աղբիւրների համաձայն՝ Խոյի Ս. Սարգիս եկեղեցին կառուցւել է մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում 1120 կամ 1180

¹ Յակոբեան Յ., նշւ. աշխ., էջ 117:

² Յակոբեան Թ., Պատմական Հայաստանի քաղաքները, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1987, էջ 147–149:

թականին, իսկ նոյն աղբիւրները, վկայաբերելով հայկական այլ աղբիւրներ, եկեղեցու կառուցման թական են համարում 332–333 թականները¹:

Խոյում ամենափոքրաթիւ ազգաբնակչութիւն են ունեցել հայերը թուրքերից ու քրդերից յետոյ: Խոյը համարւել է նաեւ բերդաքաղաք, որովհետեւ շրջապատւած է եղել հաստ եւ բարձր պարիսպներով: Պարիսպներից ներս տեղակայւած են եղել թուրքերը, իսկ դէպի դուրս՝ մօտ տարածութեամբ, հայերը՝ թուրքերի հետ խառը:

1.4. Հայ մամուլը Ատրպատականում XX դարի սկզբին

Ատրպատականի հայութեան հասարակական, մշակութային եւ ազգային-քաղաքական կեանքի հարստացման ու առաջընթացի գործում մեծ դեր է վերապահւած եղել նաեւ ու մանաւանդ հայկական մամուլին, որը XX դարի սկզբին (1903 թ.-ից) մէկը միւսի յետեւից հրապարակ իջեցրեց հասարակայնութեան միտքը ձեւաւորելու կոչւած թերթեր ու լրագիրներ: Դրանց անհրաժեշտութիւնն ու տրամաբանական պահանջարկն ակնհայտ է շեշտաւորում, երբ ի նկատի ունենանք ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական շրջադարձային անցքերը, որոնք պայմանաւորւած էին Պարսկաստանում սկսւած ու հետզհետէ թափ առնող Սահմանադրական շարժման հետ:

Մինչ ժամանակաշրջանի մամուլին անդրադառնալը հարկաւոր է ուշադրութիւն սեւեռել Ատրպատականում հրատարակչական եւ մասնաւորապէս տպագրական գործունէութեանը, առանց որոնց, անշուշտ, մամուլի հրատարակութիւնը խիստ դժւար, եթէ ոչ անհրաժեշտ կը դառնար:

Հարկ է նշել, որ հայերը զգալի նպաստ են բերել Պարսկաստանում հրատարակչական գործի ներդրման ոլորտում: Ինչպէս նշում է պարսիկ պատմաբան Էսմայիլ Ռայինը. «Իրանահայերի մշակութային գործունէութեան առանձնայատուկ նախաձեռնութիւնն է հանդիսանում տպագրութեան արհեստի հիմնադրումը Իրանում, որը համարձակ եւ ազդեցիկ քայլ է համարւում՝ երկրում արւեստի եւ մշակոյթի

¹ریاحی محمد امین، تاریخ خوی، ص 67.

զարգացման ինչպես նաեւ եւրոպական երկրների քաղաքակրթական առաջընթացին առնչելու գործում, որի պատիւը մշտապես վերագրելի է իրանահայերին»¹:

XX դարից շուրջ 30 տարի առաջ է, որ սկսել է պարսկահայ տպագրութեան նոր շրջանի պատմութիւնը՝ 1872 թ.-ին, երբ Նոր Զուլայի Ս. Ամենափրկչեան վանքի առաջնորդ Գրիգորիս արք. Յովհաննիսեանի ջանքերով կարգի է բերում անգործութեան մատնւած տպարանը, իսկ յաջորդաբար լոյս են ընծայում նրա հեղինակած «Այբբենարան»-ը (1872 թ.) եւ «Հեգարան»-ը (1873 թ.):

Տւեալ ժամանակաշրջանի պարսկահայ 2-րդ տպարանը հիմնում է Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցում 1888 թ., Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Ստեփանոս արք. Մխիթարեանի նախաձեռնութեամբ եւ մոսկաբնակ Աղա Յովհաննէս Ս. Յովնանեանցի բարերարութեամբ: Այդ տպարանում 1889 թ. հրատարակում է «Արորագրութիւն Ս. Գէորգեայ (Մուղնի)» անունով մի գիրք²:

Յիշեալ բարերարը 1888 թ. վերջին Թաւրիզ է ուղարկում տպագրական մի պարզ մեքենայ, տառեր եւ տպարանի պարագաներ: Սրանցով 1889-ի սկզբին հիմնում է Ատրպատականում թեմական տպարանը, որն առաջին շրջանում տպագրում էր ընթացիկ գործեր առաջնորդարանի եւ դպրոցների համար: Տպարանը գտնւում էր առաջնորդարանի հնադարեան միայարկ պարզ շէնքի սենեակներում:

Ահաւասիկ, դեռեւս նախքան XX դարի սկիզբ, Թեհրանում լոյս տեսած «Շաւիղ»-ից³ եւ «Աստղ Արեւելեան»-ից (1896 թ.) յետոյ Թաւրիզում 1903 թականին լոյս է տեսնում XX դարի սկզբի հայկական մամուլի առաջնեկը՝ «Գործ»-ը:

Մինչ այդ, սակայն, Թաւրիզում 1898 թականին «Հայկազեան-Թամարեան» երկսեռ դպրոցի աշակերտութեան նախաձեռնութեամբ եւ Գասպար Յակոբեանի խմբագրապետութեամբ սկսում է հրատարակել «Փայլակ-կայծ» ամսագիրը, որը

¹ اسماعيل راين، همان، ص 156

² Պօղոսեան Տ., Բաժնի տարեգիրք, Բ տարի, Թեհրան, 1970, էջ 277:

³ Իրանահայ մամուլի անդրանիկ պարբերականը (1894–1897), որը խմբագրւել է Թաւրիզի «Արամեան»-ի շրջանաւարտներ Յովհաննէս Խան Մասեհեանի եւ Վրթանէս Փափազեանի միջոցով – Դ.Մ.:

սկզբնական շրջանում հրատարակել է առանձին անուններով՝ ձեռագիր տարբերակով, ապա՝ միացեալ անամբ, որը հրատարակեց մինչեւ 1903 թականը¹:

Թէեւ լոկ միակ համարով (1903-ի *օգոստ. 10-ին*) «Գործ»-ը տպագրւել է վիպասան Ատրպետի տնօրինութեամբ Ատրպատականի հայոց թեմական տպարանում, խմբագրութեամբ թեմակալ առաջնորդ Եղիշէ ծ. վրդ. Մուրադեանի, որպէս գրական, գիտական եւ առեւտրական ուղղաճօթիւն որդեգրած շաբաթաթերթ:

Այնուհետեւ շատ չանցած Թարիզում լոյս է ընծայւում «Ազդարար առաջնորդարանի»-ն՝ 1904-1905 թթ., խմբագրութեամբ առաջնորդական տեղապահ Մաշտոց վրդ. Փափազեանի:

1909-ին Թարիզում, սկզբում որպէս շաբաթաթերթ, ապա՝ 1911-ից որպէս եռօրեայ հրատարակել է իրանահայ առաջին կուսակցական (<ՅԴ) թերթը՝ «Առաւօր»-ը, խմբագրութեամբ Յովսէփ Յովհաննիսեանի, որպէս մասնակիցը՝ Սահմանադրական շարժման ու զինակիցը՝ Եփրեմի:

Իրանցի պարսիկ բանասէր Զաֆար Խոմամիզադէն թարգմանաբար եւ վերախմբագրած տեսքով ներկայացրել է Ռաշտ քաղաքի անգլիական փոխհիպատոս Հ. Լ. Ռաբինոյի՝ Իրանի մամուլի մասին ցուցակագրական աշխատութիւնը, որտեղ յիշատակել է նաեւ իրանահայ մամուլի մասին²:

Յովսէփ Յովհաննիսեանը «Առաւօր»-ի մասին ի միջի այլոց հետեւեալն է վկայաբերում. «.... Տեսնելով եւ նախանձելով «Առաւօր»-ի յաջողութեանը, տեղական հնչակեաններն էլ ձեռնարկեցին «Զանգ» անունով մի շաբաթաթերթ հրատարակել Ալ.

¹ Հայկ Աճեմեանի՝ 1957-ին տպագրւած Յուշապսակ գրքոյկում ամսագրի մասին կարդում ենք հետեւեալը.- «.... Եօթ ընկերներ էին, միեւնոյն դասարանում եւ իրար հետ կապած էին շատ ջերմ սիրով: Տարիքների տարբերութիւնը շատ քիչ էր – մէկից մինչեւ երեք տարի, մէկը միւսից փոքր կամ մեծ էին.- Գասպար Յակոբեան, Արմենակ Թադէոս Աֆթանդիլեան, Արմենակ Դանիէլ Աֆթանդիլեան, Միքայէլ Ստեփանեան, Արմենակ Գերասիմեան – Կրասկեան, Գրիգոր Ոսկանեան եւ Լեւոն Գրիգորեան: Դասընկերների այս խմբակը ոգետւած էր ժամանակի ազգաբարձրական եւ ազգային զգացումներով: Սովորում էին ժամանակի յեղափոխական երգերը, կարդում էին ժամանակի թերթերն ու գրականութիւնը եւ դասախօսութիւններ էին տալիս արհեստավոր երիտասարդների: Ամենից կարեւորը այն էր, որ այդ խմբակն ունէր նաեւ իր սեփական թերթը – ձեռագիր «Փայլակ» ամսագիրը, որի խմբագիրը Գասպար Յակոբեանն էր: Թերթի աշխատակիցները հէց նոյն խմբակի անդամներն էին, որոնք գրում էին սիրային ուրանաւորներ եւ յեղափոխական շունչով քաղաքական փոքր յօդածներ: Թերթի մէջ լոյս էին տեսնում Թարիզի հայ ազգային, կրթական եւ մշակութային կեանքի եւ ձեռնարկների մասին համառօտ տեղեկութիւններ, լուրեր եւ այլն:

² «Առաւօր», առաջին տարի, թիւ 25, 1909-ի փետր. 7-ի համար:

Տէր-Վարդանեանի խմբագրութեամբ: Թերթի բովանդակութեան մեծ մասը յարձակում էր «Առաւօր»-ի եւ Դաշնակցութեան դէմ: «Առաւօր»-ի նախկին խմբագրութիւնը որոշել էր արհամարհել «Զանգ»-ի յարձակումները եւ դրանով էլ մահուան դատապարտել նրան: Բայց այլ կերպ էին մտածում Պիոնեանն ու Արարարեանը եւ առանց «Առաւօր»-ի խմբագրութեան ամբողջ կազմի գիտութեան՝ իրենք՝ երկու հոգի, մի խիստ յօդաժող պատասխանել էին «Զանգ»-ին եւ յօդաժող յանձնել տպարան:

...Այս հարցում միջամտեց Կենտրոնական կոմիտէն եւ հաստատելով մեր դիտողութեան իրաւասութիւնը՝ հաշտեցրեց մեզ՝ յանձնարարելով աշխատել միշտ միասնաբար: «Առաւօր»-ը միշտ յառաջադիմելով, խիստ կանոնաւոր կերպով հրատարակելով՝ մօտ տարի ու կէս մեծ դեր կատարեց մի կողմից ՀՅԴ գաղափարն ու սկզբունքները ժողովրդականացնելու, միւս կողմից Սահմանադրութեան եւ ժողովրդավարական րեսակէտները տարածելու, երրորդ կողմից՝ մեր ժողովրդին լրագրի հետ կապելու գործերում: «Առաւօր»-ը Թաւրիզի առաջին թերթն էր եւ միաժամանակ առաջին պարսկահայ դաշնակցական օրգանը, իր այդ հանգամանքով նա նախակարապետը հանդիսացաւ պարսկահայ քաղաքական մամուլի»¹:

«Առաւօր»-ը դադարեց 1911 թ. դեկտ. 10-ին՝ ռուս պատժիչ արշաւախմբի՝ Թաւրիզ ներխուժման հետեւանքով: Ինչպէս նշում է Էդարդ Բրաունը. «Առաւօր»-ը, հակած լինելով ազատախոհական հրապարակումների, ակնառու ազդեցութիւն է ունեցել Կովկասում, ուստի եւ արգելւած էր նրա մուտքը Ռուսաստան»²:

Վերջին համարի շարածքը մնաց չտպագրւած թեմականի տպարանում: Յրեց խմբագրական կազմը, իսկ մի կարճ ժամանակ Թաւրիզում մնալուց յետոյ Յովսէփ Յովհաննիսեանն (Էլմար) անցաւ Թեհրան:

1910-ին Թաւրիզում հրատարակել է մի այլ կուսակցական շաբաթաթերթ՝ «Զանգ» անամբ, որպէս Հնչակեան կուսակցութեան օրգան, որն էլ սկզբնական շրջանում ներգրաւած է եղել իրանական Սահմանադրական շարժման մէջ: Խմբագիրն էր Ալեքսանդր Տէր-Վարդանեանը: «Զանգ»-ը քաղաքական, տնտեսական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ էր, տպագրւել է «Փարոս» տպարանում:

¹ Յովհաննիսեան Յ., «Յուշեր», հատոր 1, Երեւան, 1995, էջ 211-217:

² ادوارد براون، تاریخ مطبوعات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه م. عباسی، جلد دوم، ص. 8.

Նոյն՝ 1910-ին հրատարակութեան է սկսել *«Թաւրիզի յայտարարութիւններ»* պարբերաթերթը: Խմբագիրն էր նոյն թականներին (1910–1912) թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչեանը, իսկ տպագրութեան վայրը՝ Ատրպատականի հայոց թեմական տպարանը:

1912–1914 թականներին Թաւրիզում յաջորդական պարբերականն է լոյս ընծայում *«Աղաղան»*-ը (*«Ղարաղաղ»*), Վաղինակ Սարգսեանի խմբագրութեամբ՝ Իրանեան գրչանունով: Տպագրւել է Թաւրիզում՝ *«Փարոս»* տպարանում, սկզբում որպէս ամսաթերթ, ապա՝ երկշաբաթաթերթ:

1913 թականին Թաւրիզում սկսում է հրատարակւել *«Օտար փունջեր»* թարգմանական-գրական, գեղարւեստական հանդէսը, որի խմբագիրն ու հրատարակիչն էր Ա. Տ. Վարդանեանը: Հանդէսը հրատարակւել է Ատրպատականի հայոց թեմական տպարանում:

Առաջին աշխարհամարտի սեմին հրատարակման է սկսում ՀՅԴ Ատրպատականի Կենտր. Կոմիտէի օրգան *«ԱՅԳ»* շաբաթաթերթը (*հետագային՝ եռօրեայ*): Խմբագիրներն էին Մկրտում Սահակեանը եւ ապա՝ Գասպար Յակոբեանը: *«ԱՅԳ»*-ը փաստացի շարունակութիւնն էր *«Ղարաղաղ»*-ի եւ վկան ու ականատեսը՝ *«Տաճկահայերի»* ցեղասպանութեան ու տեղահանութեան հետեւանքների...

Թաւրիզում 1912–1914 թթ. նոյնպէս յաջորդաբար տպագրւել են հնչակեանների տարբեր պարբերականներ՝ *«Միտք»*-ը, որպէս *«Զանգ»*-ի յաւելւած, նոյն Ալ. Տէր-Վարդանեանի խմբագրութեամբ, որն էլ *«Զանգ»*-ի փակումից յետոյ շարունակեց լոյս ընծայել: Ինչպէսեւ՝ 1913-ին հրատարակւել է *«Խօսք»* գրական հանդէսը եւ հետագային երիտ.-ուսանողական *«Պայքար»* շաբաթաթերթը՝ 1918–1919-ին: 1913-ին նաեւ Թաւրիզում լոյս է տեսնում գրական հանդէս *«Պատրանի»*-ն Թաւրիզի մի խումբ հայ պատանիների կողմից:

1914 թականին Թաւրիզում նոյնպէս հրատարակւել է *«Հեռագիրներ»* խմորատիպ օրագիրը, որը 5 տարի ընդմիջումից յետոյ՝ 1919 թ., վերանանում է *«Ռէպորտի հեռագիրներ»* ու դառնում երկօրեայ:

Ուսման եւ գիր ու գրականութեան սէրը, մշակութային աշխատանքները, բարեգործական ձեռնարկներն ու հանդէսները տասնամեակներ շարունակ կենտրոնացած էին դպրոցների շուրջ, աստիճանաբար ծաւալ ու խորք ստանալով, «Արամեան» դպրոցի հիմնադրութիւնից յետոյ սկսած մշակութային շարժումը Թաւրիզից տարածւեց նաեւ գաւառները: Առաջին հերթին Սալմաստի հայաշատ համայնքն էր, որ ընդունեց այն եւ գործադրութեան դրեց՝ հիմնելով դպրոցներ, գրադարաններ, թատրոն եւ այլն:

ԳԼՈՒԽ 2

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

2.1. Պարսկաստանի կարեւորությունը հայ ազատագրական պայքարի համար

XIX դարի 80-ական թվականները հայոց պատմութեան մէջ բնութագրելի են որպէս նախակուսակցական պայքարի տասնամեակ: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կազմակերպելու եւ գլխավորելու նպատակով 1870–1880-ական թթ. ինչպէս արեւելահայերի, այնպէս էլ արեւմտահայերի մէջ ստեղծւում են գաղտնի խմբակներ¹, որոնց նախատիպային կրողները հանդիսացան մի շարք հայրենասիրական խմբակցութիւններ եւ միութիւններ²:

Պարսիկ պատմաբան Ռեզա Դեհլանին, կարեւորելով «Միութիւն ի փրկութիւն» խմբակցութեան հիմնադրման վայր Վան քաղաքը, երեք գործօն է շեշտադրում. «Նախ Խրիմեան Հայրիկի եւ Գարեգին Սրանձարեանցի միջոցով «Արծի Վասպուրական» թերթի հրատարակումն ու տպագրումն Վանում, երկրորդ՝ նոյն այդ քաղաքի աշխարհագրական դիրքը, որով դրան սահմանակից էր դարձնում Ռուսաստանի եւ Իրանի հետ ինչպէսեւ նոյն երկրներից նիւթական եւ զինական օժանդակութիւններ ստանալու հարցը եւ երրորդ՝ Վանի վիլայէթում հայութեան մեծամասնութիւն լինելու հանգամանքը»³:

Հայրենասիրական խմբակցութիւնները հող նախապատրաստեցին յեղափոխական-քաղաքական կուսակցութիւնների ստեղծման համար, իսկ մինչ այդ հայ յեղափոխութիւնը, անցնելով պարտիզանական, ահաբեկչական, մարտական եւ

¹ Մելքոնեան Ա., Հայոց պատմութիւն, Երեւան, 1998, էջ 150:

² Դեռեւս 1869 թ. Ալեքսանդրապոլում «Բարենպաստական ընկերութիւն», 1872 թ. Վասպուրականում ծնունդ առած «Միութիւն ի փրկութիւն» գաղտնի ընկերութիւն, 1874 թ. Մեծ Ղարաքիլիսայում «Հայրենիքի սիրոյ» գրասենեակ, «Սեւ խաչ» 1878 թ., «Միացեալ ընկերութիւն» 1880 թ., «Պաշտպան հայրենեաց» 1881 թ., «Հայ նարոդնիկական երիտասարդներ» 1882 թ., «Հայոց յեղափոխական ընկերութիւն» 1887 թ., մարտական «Դրօշակ» խումբ 1888 թ., «Երիտասարդ Հայաստան» 1889 թ., եւ ... (Տե՛ս Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի, Ա հատոր):

³ دهقانی رضا، "ارامنه در جنگ جهانی اول"، تهران 2014، ص. 140.

քաղաքական զանազան փուլերից, բնական զարգացումով վերածել է ազգային-ազատագրական պայքարի¹: Ինչպես նշում է Միքայել Վարանդեանը. «Հայ ազատագրական շարժումը ծնունդն է երկու տեսակ հոլովոյթի, երկու շարք ազդակներու.-

1. Իրերու հոլովոյթ (էություն).

2. Գաղափարներու հոլովոյթ:

Մէկը միսին անհրաժեշտ լրացուցիչն է:

Իրերը, կամ ըսենք՝ *իրականությունը*, ժողովրդի մը առօրեայ կեանքը բռնատիրական լուծին տակ՝ կարող է լինել ծանր, տանջալի, անհանդուրժելի, բայց այդ ժողովուրդը չի յուզիր, չի փոթորկիր, երբ չկայ տակաին *Ոյժ-գաղափարը*, որը կուգայ անոր *մտաւորականութեան* թելերուն վրայ, որպէս թարգման, անդրադարձում նոյն դժնդակ իրականութեան, կուգայ որպէս պատմութիւն, գրականութիւն, քարոզչութիւն՝ առաջնորդելու զանգաւածները դէպի լոյս ու ազատութիւն»²:

Պարսիկ պատմաբան Թուրաջ Խոսրաւի կարծիքով հայ ազատագրական պայքարի նպատակը թէ՛ Ռուսաստանի եւ թէ՛ օսմանցիների լծից ազատելն էր եւ «.... Հաշի առնելով, որ տեսալ ժամանակաշրջանում օսմանական լծի թօթափելը, կայսրութեան տկարութեան բերումով աւելի իրատեսական էր, ուստի ազատագրական պայքարները կենտրոնանում էին Արեւմտեան Հայաստանում»³:

Հայ ազգային կուսակցութիւնները հայ կեանքի մէջ սկիզբ են առել իրադարձութիւնների հարկադրական պահանջների բերումով, տառապող եւ ստրկական պայմաններ ապրող հայ ժողովրդի մարդկային եւ ազգային տարրական իրաւունքներն ապահովելու համար⁴, որոնք իրենց տարատեսակ հասարակական-քաղաքական զարգացման հոլովոյթն են ապրել թէ՛ արեւմտահայութեան, թէ՛ արեւելահայութեան եւ թէ՛ այդ երկուսի սահմանադուռը հանդիսացող Պարսկաստանում ու մասնաւորապէս Ատրպատականի հայութեան կեանքում:

¹ Տասնապետեան Հ., Պատմութիւն Հայ յեղափոխական շարժման եւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան, էջ 19:

² Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ա հատոր, 1981, էջ 27:

³ خسروی تورج، "تأسیس انجمنهای سری ارمنی در قرن نوزدهم"، ص. 38.

⁴ Ամուրեան Ա., Հայ Դատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, 1977, էջ 62:

Պարսկաստանի ռազմավարական նշանակութեան կարեւորութիւնը գրեթէ հաւասարապէս խնդրոյ առանցքային առարկայ է հանդիսացել հայ ազգային կուսակցութիւնների (*Արմենական, Ս.Դ. Հնչակեան եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւն*) ազատագրական պայքարի ծրագրային, մարտավարական ու նպատակային դրոյթներում: Դա հիմնականում վերաբերում էր Պարսկաստանի՝ որպէս տարանցիկ, համեմատաբար առաւել ազատօրէն դէպի արեւմտահայոց շրջաններ երթեւեկելու՝ զէնք ու զինամթերք, ինչպէսեւ գրականութիւն, թերթեր ու մարդուժ տեղափոխելու առումով, քան կարող էր իրականանալ անմիջական ռուս-թուրքական սահմանանցմամբ, որը յաճախ աւարտում էր ի վնաս հայկական զինատար-մարտական խմբերի: Եւ իզուր չէ, որ եռեակ կուսակցութիւնների հիմնադրման հէնց սկզբնական քայլերում պարսկական վերոգրեալ գործօնը հանդիսացել է օրակարգային խնդիր:

XIX դարի վերջին Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի հասարակական-քաղաքական համեմատական բարենպաստ պայմանները եւ թէ առհասարակ աշխարհագրական դիրքը ստեղծում էին դրական ենթահող հայ ազգային-ազատագրական շարժման համար, որն իր անմիջական արձագանքն է ունեցել Պարսկաստանի Ատրպատականի շրջանում իր Դաւրէժով, Հեր եւ Զարեանդ գաւառներով, «*Նախադրուոն ու Խարիսխը*» հանդիսանալով դէպի Երկիր՝ Թուրքահայաստան տանող ճանապարհների:

Եւ այսպէս, Իրանի հիւսիսարեւմտեան շրջանների վերոնշեալ քաղաքներում բնակւում էին մեծ թւով հայեր: Յատկանշելի է, որ «*այդ քաղաքները աշխարհագրական առումով մօտ եւ նպատակայարմար էին Արեւմտեան Հայաստանի հետ կապ հաստատելու տեսանկիւնից*»¹:

XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին թէ՛ Հնչակեան եւ թէ՛ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնները, կազմակերպելով փոքր խմբակներ ու դրանց զինավարժական աշխատանքները Թաւրիզում, Սալմաստում ու Խոյում, ենթահող էին պատրաստում օսմանական սահմանն անցնելու համար²:

¹ . ارشیو ملی ایران، پرونده ش. 431، گزارش ش. 296004151.

² بربریان حوری، «نقش ارامنه در جنبش مشروطه ایران»، «پیمان»، ش. 36، 2006، تهران، ص. 12.

Օսմանեան իշխանութիւնները փորձում էին վերահսկողութիւն հաստատել սահմանի երկայնքով, բայց գիտակցելով, որ դա հնարաւոր չէ, հիմնական ուշադրութիւնն ուղղում էին Պարսկաստանում հայ ազգային կուսակցութիւնների գործունեութեան վերահսկմանը և հայ ջոկատների տեղաշարժերի վերաբերեալ տեղեկութիւնների հաւաքագրման գործին: Այսպէս, 1903 թ. Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերի նախարարութիւնն ուղարկած նամակներից մէկում նշում էր. «Ռուսաստանում և Իրանում գտնուող հայ կոմիտէականները Մաքի, Սալմաստի, Իզդիբի և Կաղզւանի շրջաններում հաւաքելով, միջոցներ են ձեռնարկում անցնելու սահմանը»¹:

Օսմանեան արխիւի մէկ այլ փաստաթղթում, որը վերաբերում է 1904 թ., հրահանգներ են տրուում «միջոցներ ձեռնարկել Իրանի սահմանին կուտակած հայ հրոսակախմբերի դէմ»²: Միաժամանակ տեղական իշխանութիւններին հրահանգում էր միջոցներ ձեռնարկել հետապնդելու «դաշնակցական և հնչակեան կոմիտէների անդամներ Թորոս Գիւլբենկեանին և ապամնաբոյժ Հայկ Կիբրիլօղլուին»³:

Յատկանշելի է, որ օսմանեան իշխանութիւնների հրապարակուող տեղեկութիւնները յաճախակիօրէն չափազանցւած էին ներկայացւում իրանական իշխանութիւններին, որոնք էլ վերջիններիս կողմից հերքման էին ենթարկւում: Չորօրինակ, օսմանցիների այն տեղեկութիւնները, որոնց համաձայն Ռուսաստանից հայկական ջոկատները ներթափանցել են Ատրպատականի սահման եւ միացել Խոյի եւ Սալմաստի հայ ֆիդայիներին⁴: Նման չափազանցութիւնների հերքման գործում մշտապէս նախանձախնդիր է եղել նոյնինքն թագաժառանգը եւ համապատասխան հրահանգներով նախարարապետ Մոշիր օլ դոլէին կարգադրում էր, որպէսզի հերքման նամակներ յղի օսմանական դեսպանութեանը⁵: Այդ հերքումների շարանում կարելի է նկատել Ատրպատական նահանգի գործակալական խորհրդի համապատասխան

¹ BOA, fond A. MKT. MHM, dosya 547, gomlek 29, tarih 1321 M 20, s. 1.

² BOA, fond A. MKT. MHM, dosya 548, gomlek 26, tarih 1322 Ra 28, s. 1-3.

³ Նոյն տեղում, էջ 3:

⁴ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کا رتن. 25، سریال 20-20، پرونده 12.

⁵ همان. کارتن 24.، سریال 11، پرونده 23.

հերքման նամակն առ այն, որով բացառում էր հայ ֆիդայիների յարձակումը Խոյի ու Սալմաստի օսմանական «շահբանդարի» (մաքսապետ) վրայ¹:

Ուշագրավ է իրանական իշխանությունների վերոգրեալ հերքումների առնչությամբ օսմանական դեսպանատան զայրոյթը՝ դա բնութագրելով որպես Իրանի իշխանությունների կողմից վերապահություն հայ ֆիդայիների նկատմամբ, որոնք, ըստ թուրքերի, մտադիր են եղել ներթափանցել օսմանական տարածքներ²:

Թաւրիզը, Սալմաստն ու Խոյն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայով անցնում էին «առաջին առաքեալները»՝ դէպի Երկիր գնալու համար. յատկապէս Սալմաստում էին վարժում ու մարզում յեղափոխական մարտիկները, կազմակերպում զինատար եւ մարտական խմբերը՝ Երկիր մեկնելու համար: Յեղափոխական շարժման, կազմակերպած պայքարի հետագայ տարիներում են սկսում կարեւոր նշանակութիւն ստանալ նաեւ Խոյը (Աւարայր), Ս. Թադէոսի վանքը (Մենաւոր), Ուրմիան (Կապուրան) եւ Ղարադաղը (Փայտակարան):

Ինչպէս նշում է հայ յեղափոխական և քաղաքական գործիչ Ռուբէն Տէր Մինասեանը. «....Եթէ կայ երկիր մը, որ ջերմապէս կը բաղձար հայ ժողովուրդի ազատագրման, Պարսկաստանն է այդ: Այնպեղ էր, որ անարգել կը պատսպարուէին հայ ազատագրութեան միտքն ու ոյժը»³:

Սալմաստը՝ իբրեւ ծննդավայրը հայ ազատագրութեան փոթորկաշունչ մարգարէի՝ Րաֆֆիի, եւ Վան-Վասպուրականը՝ իբրեւ ծննդավայր եւ գործունէութեան վայրը Խրիմեանի, միմեանց հետ աշխարհագրորէն հարեան եւ կապած վայրեր էին: Դեռեւս Դաշնակցութիւնից առաջ արմենականներն էին գործում այդ վայրերում, եւ Վանն ու Սալմաստն իրար հետ սերտօրէն կապած էին:

Հ.Յ.Դ պատմութեան գիտակ Մ. Վարանդեանն ընդգծել է. «Պարսկաստանը դուռ Վասպուրականի: Իտալացի յեղափոխականները ունէին Ֆրանսիան, իբրեւ ապաստան, Մակեդոնացիք՝ Բուլղարիան, լեհերը՝ Գալիցիան, Հայ Յեղափոխականները ունեցան

¹ همان،. کارتت24، سريال53، پرونده 23.

² همان،. کارتت24، سريال21، پرونده 23.

³ Շիրինեան Լ., Ռուբէն, Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարութիւնը (Երկրաքաղաքական վերլուծութիւն), Երեւան, 2004, էջ 128:

Պարսկաստանը – աւա՛ղ, ոչ այնքան ազատ կայան, ինչպէս Ֆրանսիան եւ Բուլղարիան իտալացիներու եւ մակեդոնացիներու համար:

Այնուամենայնիւ,- շարունակում է Վարանդեանը,- խոշոր չափով մը, Շահերու երկիրը ապաստարանի ու մարզարանի դեր խաղացած է հայ յեղափոխականներու համար ամբողջ տասնեակ տարիներու ընթացքին եւ մեր բիւրաւոր խոչընդոտներուն ու ցաւերուն մէջ այդ հանգամանքը հազագիւտ սիւտփանքներէն մէկն էր, անշուշտ:

«Քիչ-շատ ապահով կայան մըն էր, ուր կարելի էր նւիրիլ նախապատրաստական երկար աշխատանքներու, այլեւ յեղափոխական քարոզչութիւնը մղելու, խումբեր կազմակերպելու, զէնքեր շինելու եւ դէպի Երկիր փոխադրելու: Եղեր են, անշուշտ վայրկեաններ, երբ Պարսից կառավարութիւնը եւս, Երլըզլի տէրերու դրդումով, անոնց հաճելի լինելու համար, անողոք կերպով հալածեր է մեր ընկերները-մասնաւորապէս Խանասորի արշաւանքէն յետոյ-երբեմն նոյնիսկ վարթարագոյն պաշտօնեաները բարբարոսաբար կոտորել են մերիները (Մահլամի դէպքը)¹: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Պարսից իշխանութիւնները բարեացակամութեամբ աչք են գոցեր մեր խումբերու երթելեկին եւ մեր երկարատեւ դաւադրական գործունէութեան վրայ՝ ընդդէմ օսմանեան բռնակալութեան»²: Կամ՝ Երլըզլի տէրերին հաճոյանալու օրինակով, Պարսից կառավարութիւնը նոյնպէս ցարական կառավարութեանը հաճոյանալու համար քայլերի է դիմել, զորօրինակ 1906 թականի յունիս-յուլիս ամիսներին ենթարկւելով ցարի ներկայացուցիչների պահանջին՝ արգելափակել են ՀՅ Դաշնակցութեան օրգան «Դրօշակ»-ի մուտքը Պարսկաստան: Եւ ինչպէս նոյնինքն «Դրօշակ»-ը իր 1906 թ.-ի յուլիսի համարում է նշում.- «....Կամենալով հաճելի լինել Թեհրանի Ռուսաց դեսպանութեան՝ Պարսից իշխանութիւնը հրամայում է բռնել եւ այրել «Դրօշակ»-ը եւ «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան բոլոր հրատարակութիւնները...»:

¹ ՀՅԴ օրգան «Դրօշակ»-ը իր 30 նոյ. 1893 թակիր համարի 96-րդ էջում թղթակցային ձեւաչափով նկարագրել է Մահլամի դէպքն իր ամբողջական դրագներով՝ «Պարտքի զոհերը-ինը ընկերների նահատակումը Սալմաստում» խորագրի ներքոյ: Ըստ « Յեղափոխական ալբոմ Ազատագրական պայքարի յուշամատեն»-ի (1964, Ե հատոր, էջ 143)՝ Մահլամի դէպքից հինգ տարի անց եւս՝ 1898-ին «Վրէժ» Կ. Կոմիտէի որոշումով Լեւոն Սանթրոյեան-Հովակիմեանը ահաբեկման ենթարկեց Սալմաստի Մահլամ գիւղի մատնիչ Ստեփանին, Դ.Մ.):

² Վարանդեան Մ., Հ.Յ.Դ. պատմութիւն, հատոր Ա, 1984, էջ 139:

Իրանական կառավարության բարեացական վերաբերմունքի եւս մէկ փաստ. «Վերջերս,- գրել է ՀՅԴ օրգան «Դրօշակը»,-տարածած լուրերը Պարսկաստանի մէջ հայոց կրած նեղութիւններու մասին չափազանցած են: Սալմաստը քիւրդերու կողմէն ոչ մի հալածանք չկրեց:

Պարսմած խստութիւնները կառավարութեան կողմէն չէր, այլ մասնաւոր պաշտօնեաներու, ինչպէս այնպեղի գաւառապետը, որ բաւական կաշառք էր կերած: Բայց քիչ ետք Արդապարականի ընդհանուր նահանգապետը Թաւրիզ բերել տուաւ զինքը եւ կաշառք առած դրամները խլելով անկէ, Սալմաստի հայերուն ետ տուաւ, ու դեռ խիստ պատժի ալ ենթարկեց: Իսկ Խոյի մօտ քիւրդերը յարձակեցան միայն Վառ գիւղի վրայ, անխորհր կոտորելով թէ՛ պարսիկ եւ թէ՛ հայ:

Վերջին արեւներս Պարսից կառավարութիւնն սկսաւ աւելի հաշտ աչքով նայել հայոց վրայ եւ արոր իբրեւ ապացոյց կրնայ համարիլ Շահի վերջին հեռագիրը, ուղղած Արդապարականի նահանգապետին: Հեռագրին իմաստը մօտաւորապէս այսպէս էր.

«Վերջին դէպքերու առթիւ Թուրքիոյ ըրած պահանջները պարզ ցոյց տւին, որ թուրք կառավարութիւնը կը ձգտի նոյն դրութիւնն ստեղծել Պարսկաստանի մէջ հայոց համար, ինչ որ Թուրքիոյ մէջ: Ուստի կը հրամայեմ, որ ամէն կերպով պաշտպանէք հայերը ու խիստ պատժի ենթարկէք Սալմաստի գաւառապետը, որու յիմարութեան շնորհիւ այնպեղի հայերը վերջերս շատ վշտացած են»¹:

Պարսիկ պատմաբան դոկտ. Մուհամմեդ Ամին Ռիահին, այս դէպքերի կապակցութեամբ վկայակոչելով պարսկերէն հանրագիտարանը, գրում է. «1895 թականին Անգլիայի, Ռուսաստանի եւ Ֆրանսիայի կառավարութիւնների հրահրմամբ հայերի յեղափոխական ապստամբութիւններին որպէս հակահարած օսմանական պետութիւնը քիւրդերի միջոցով վայրագ կոտորածներ կազմակերպեց հայերի դէմ, որոնց արդիւնքում 200.000 հայեր Թուրքիայի ասիական հատւածում եւ հաջորդ տարւան 7000 հայեր Կոստանդնուպոլսում սպանւեցին»: Նա ապա շարունակում է, որ հայերի դէմ քրդական հալածանքները տարածել են Իրանի հողում եւս: Մատնանշելով Խոյի հեռագրատան հաղորդումները՝ պարսիկ պատմաբանն աւելացնում է. «Օսմանական

¹ «Դրօշակ», 1897, դեկտ. 25, էջ 137:

քրդերը հայերին կոտորելու նպատակով յարձակում են Կոթուրի մօտակայքում գտնուող հայկական գիւղերի վրայ, սակայն Կոթուրի գաւառապետ Ռահիմ խանը հայ գիւղաբնակներին պաշտպան հանդիսանալով փոխադրեց Կոթուր: Միւս կողմից Խոյի իշխանութիւնը 50 հեծեալ է ուղարկում ի պաշտպանութիւն Կոթուրի եւ երբ քրդերը որոշել էին մի հայ քահանայի եւ նրան ուղեկցող հայերին առեւանգել, նոյն Ռահիմ խանի զինեալները նրանց պաշտպանելով դէպի Խոյ են փոխադրում: Նոյն օրերին լուր է ստացում, թէ քրդերը ուզում են յարձակւել հայկական Վառ գիւղի վրայ: Նրանով հանդերձ, որ պարսիկ հրամանատարներ Հէյդար խանը ու Նոռուզ խանը մի խումբ զինեալների հետ ի պաշտպանութիւն հայերի շարժեցին դէպի Վառ գիւղը, բայցեւայնպէս այդ շրջանում մեծ թւով հայեր կոտորածի ենթարկեցին»¹:

Ռուս կոզակների ջոկատի հրամանատար Կազակովսկու՝ 1897 թ. հոկտեմբերի 2-ի յուշագրութիւնները մէջբերելով Մ.Ա. Ռիսիին վկայում է պարսիկ իշխանատուների դրական կեցւածքի մասին յօգուտ հայ յեղափոխականների, որոնց յարձակման արդիւնքում սպանւել էին շուրջ 300 քուրդ բարբարոսներ: Իսկ վերջիններիս աշիրեթապետերի բազմաթիւ դիմումները՝ հայ զինեալներին պատժելու համար մերժում են պարսիկ թագաժառանգի (Խոյի, Սալմաստի եւ Ուրմիոյ գաւառների պետ) կողմից: Ըստ Կազակովսկու՝ այդ մերժմանը հանդիպելով է, որ քուրդ հրոսակները վրէժխնդիր են լինում հայկական Վառ գիւղի բնակիչներից²:

Հայ յեղափոխական շարժումների առաջին իսկ օրերից Ատրպատականի Սալմաստ գաւառը (Մինարէթ) կարեւոր կայան է եղել³, այնտեղ գործունէութիւն են ծաւալել արմենական Գոլոշեանն ու Ագրիպասեանը: Միաժամանակ ստեղծեցին նաեւ զինատար խմբերը: Առաջին այդպիսի խումբը Սալմաստում կազմակերպեց Վարդանը (Մեհրաբեան-Խանաստրի Վարդան): Այդ գործով էր զբաղւում նաեւ Նիկոլ Դումանը, որի ստեղծած 60 – հոգանոց խումբը Սարայի մերձակայքում յարձակման է ենթարկւում եւ

¹ ریاچی م. ا. "تاریخ خوی"، ص. 427-428.

² همان، ص. 428.

³ Ըստ Մալխասի (Ապրումներ, էջ 151) «Բացի այն, որ Սալմաստը իր շօշափելի հայ ազգաբնակչութեան շնորհիւ նպաստաւոր խարիսխ մըն էր գործունէութեան, ունէր եւ այն մեծ առաւելութիւնը, որ համեմատաբար, լեռնային կտրուկ ճամբայ մը ունէր դէպի Երկիր, պարագայութեամբ եւ թագնուած մնալու յարմարութիւններով: Այս հանգամանքները եղան պարճառ, որ իրար յաջորդող կուսակցութիւնները՝ Արմենական, Հնչակեան եւ Դաշնակցական, հազիւ կազմաւորւած՝ Սալմաստը դարձուցին իրենց գործունէութեան խարիսխը»:

միայն Տէրոյեանին է յաջողում մի քանի հոգով հասնել Վան: Զինատար խմբերը Երկիր էին գնում հիմնականում 3 ուղերթերով՝ Երեւան-Փոքր Մասիս-Սասուն, Կարս-Խնուս եւ Սալմաստ-Վան:

Պատմաբան Ստեփան Պօղոսեանն իր «Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն» պատմագիտական գրքի առաջին հատորի 440-րդ էջում մէջբերում է Ֆ. Սիբիրիսկու վկայութիւնը. «Ռուսաստանի զէնքը տեղափոխւում էր Բաքու կամ Թիֆլիս, այնտեղից պարսկական Սալմաստ քաղաք, այնուհետեւ ... հրացանները տանում էին ուսերին գցած: 15–20 մարդուց բաղկացած խումբը վերցնում էր 20–30 հրացան, հազարաւոր փամփուշտ ... Րաֆֆու գրքերի կապոցները...գիշերով, լեռնային կաճաններով ու կիրճերով, վայրի գազանների նման թաքնւելով մարդկանց հայեացքներից, ուսերին երկուական հրացան գցած, երկուական փամփուշտակալ կրծքներին՝ խաչաձեւաձ դաշոյնն ու արծաճակը գօտիները խրած ... թափառական գայլի պէս ապաստանից ապաստան էին անցնում ... Վան հասցւած գրեթէ իւրաքանչիւր հրացան արժում էր մի կեանք»¹:

Յաւելումն հարկ է նշել նաեւ «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան» գրքի վկայութիւնը. «....Պապը Ալիի ցոյցէն եւ Զէյթունի ապստամբութենէն ետք, որոնք խանդավառած եւ ոգետորած էին ամբողջ հայութիւնը, Սալմաստը սկսաւ լեցուիլ հայ յեղափոխականներով: Կուգային կովկասահայ եւ արտասահմանեան գործիչներ եւ մարտիկներ, հնչակեաններ եւ դաշնակցականներ...»²:

«Արդպատականի միւս հայաբնակ գաւառ Խոյը եւս, որ կեղծ անունով Աւարայր կը կոչէր, բնական կեդրոնն էր Մակուա եւ Մենաւորի, միաժամանակ եւ առաջին կայանը՝ Կովկասէն Երկրի համար մրցւած ռազմամթերքին, որ ներս կուգար Նախավկայի ճամբով: Վերջէն, Կոմսը հնարաւորութիւն ստեղծեց նաեւ ուղղակի Վանի հետ հաղորդակցելու Կոթուրի վրայով: Թեթեւ սուրհանդակային ճանապարհ մըն էր այդ, գրականութիւն մտցնելու, նոյնպէս եւ իրար հետ արագ հաղորդակցելու համար»³:

¹ «Նորք» հանդէս, 1989, թիւ 12, էջ 14, 15:

² Պատմ. Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, Ա հատոր, Բէյրութ, 1962, էջ 208:

³ Մալխաս, Ապրումներ, 1982, էջ 258:

Հետագային, սակայն, տեղական իշխանությունները օսմանցիների ճնշման ներքոյ արգելակեցին առանց անցագրի Կոթուրի սահմանային կետից հայերի ելքը դեպի Վան¹:

2.2. Արմենական կուսակցության գործունեությունը Պարսկաստանում

Հայկական առաջին քաղաքական կուսակցությունն իր հիմնադրութեան (1885 թ.) սկզբնական, սաղմնային ժամանակաշրջանում իսկ հիմնադիր սերունդի «Ակումբային» գաղտնի հաւաքներում², որոնք կայանում էին Վանում՝ «Մկրտիչ եւ Գրիգոր Աւետիսեան (Թերլեմեզեան) եղբայրների հայրենական այգու հնձանում («Խսրի տուն»), քննութեան է առնում Պարսկաստանի վրայով արտասահմանի հետ յարաբերություններ հաստատելու հարցը՝ ստանալու համար արգելած թերթեր, ինչպիսիք էին «Մշակ»-ն ու «Արծազանգ»-ը, նաեւ ազատաշունչ գրականություն...»³:

XIX դարի վերջերին է, որ Պարսկաստանում գործունեություն են ծաւալել արմենականները, որոնք, սակայն, լինելով արեւմտահայերի ունեւոր խաւերի ներկայացուցիչներ, թէեւ հետագային կայուն դիրքեր չկարողացան գրաւել իրանահայերի շրջանում, բայցեայնպէս Արմենական կուսակցական բջիջները հիմնադրութեան առաջին տարիներից իսկ, մինչեւ 1890-ական թթ., երբ արդէն կազմակերպւած եւ զօրեղ ուժ էին, ներկայութիւն են եղել Պարսկաստանի Ատրպատականի տարբեր գաւառներում, եւ փորձելով «արմատաւորել

¹ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 22، سریال 50، پرونده 20

² 1884 թ. Վանում Մ. Պորտուգալեանն իր գաղափարների ու մտայղացումների դարբնոց՝ վարժապետանոցի 12 շրջանաւարտների հետ հիմնում է «Գործակցական Միությունը» (կամ որ նոյնն է՝ Երկրագործական), որի նպատակն էր արտասահմանից գրականութիւն հայթայթել եւ «զարկ տալ ժողովրդին մտաւոր զարգացման» (Պէոգիկեան Գ., «Խսրի տուն»-«Արծի Վասպուրականի», Բոստոն, 1941, հ. 4, էջ 2):

– Նոյն հաւաքներում, սակայն խնդրոյ գլխաւոր առարկայ է հանդիսացել արեւմտահայութեան ծանր վիճակը, միաժամանակ Խրիմեան Հայրիկի «Երկաթէ շերտփի» քարոզը, հայրենասիրական մղումներն ու երիտասարդական խանդավառութիւնը նրանց աւելիին էին դրդում, որն էլ արդիւնաւորեց առաջին յեղափոխական կուսակցութեան հիմնադրմամբ, Արմենական անամբ:

– «.... Փորտուգալեան ազատութեան շունչ մը փչեց ամբողջ Վանի վրայ. առանց **յեղափոխութիւն** բառը արտասանելու, պարտաստեց **յեղափոխական սերունդ**» (տե՛ս Արփիարեան Ա. «Նոր կեանք», յուլիս, 1899 թ.):

³ Կարապետեան Ա., Արմենական կուսակցութեան կազմաւորումն ու գործունեութիւնը, էջ 6:

Պարսկահայքում, ուժեղ կազմակերպած մասնաճիւղեր են ստեղծել Սալմաստում, Խոյում, Հաֆթանում, Ուրմիայում, Փայաջուկում եւ Թաւրիզում...»²:

Բաւականին կենսունակ էին յատկապէս Թաւրիզի եւ Սալմաստի Արմենական կուսակցութեան մարմինները: Կուսակցութեան անմիջական նպատակը Վասպուրականի հայ բնակչութեանը զինելն էր: Շեշտը դրում էր յատկապէս քրդական աւազակախմբերի հարստահարումներից պաշտպանելու, գիւղական համայնքների կարողութեան ուժեղացման վրայ: Զէնքն Արեւմտեան Հայաստան էին փորձում անցկացնել հիմնականում Պարսկաստանից՝ աննկատ, առանձին անհատների կամ զինատար խմբերի միջոցով:

«Ռուս-տաճկական պատերազմէն ետք (1877-1878),- նշում է «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան» գրքում,- Սալմաստ կուգան քանի մը վանեցի եւ պոլսեցի (Ռուբէն Աճեմեան) ուսուցիչներ, որոնք քիչ-շատ կը կանոնաւորեն դպրոցական գործը գաւառի մէջ: 80-ական թականներու վերջերուն, Սալմաստի մէջ հանդէս եկան նոր գաղափարներով տոգորած շարք մը եկտր գործիչներ՝ Գոլոշեան, Ագրիպասեան, Մկրտիչ Աւետիսեան եւ ուրիշներ: Անոնք առաջին հերթին բարեկարգեցին եւ նոր հիմքերու վրայ դրին դպրոցական գործը, անոնց միջոցով սկսան արտասահմանէն ստացիլ հայկական թերթեր եւ գրականութիւն: Սկսաւ նոր, թարմ հոսանք մը եւ ընդհանուր ոգեւորութիւն երիտասարդութեան մէջ: Այդ նոր գործիչները արմենական առաջին առաքեալներն էին, հայ ազապագրական շարժումներու նախակարապետները: Անոնք պարզ իդիալիստ, ազապամիտներ էին՝ ոգեւորած Րաֆֆիի «Կայծեր»-ով,

¹ Այս շրջանում Հաթան գիւղում հիմնում է Արմենական կուսակցութեան զինագործարանը: Յատկանշական է, որ «... այս շրջանին Պեյօն (դաշնակցական, Դ.Մ.) արդէն յեղափոխական քարոզիչ է, առանց տալու Դաշնակցութեան անունը, եւ արմենականները այդ յեղափոխականին սկսած էին կարեւորութիւն տալ ու հաշի առնել անոր խորհուրդները: Անոր խորհուրդով է, որ Չիլինգար Փանոսը եւ Նշանը (արմենականներ, Դ.Մ.) կողարկին Պարսկաստան եւ Սալմաստի Հաթան գիւղին մէջ կը հիմնեն արմենական զինագործարան մը...: Արդէն 1892 թականի վերջերը, Վարագայ վանքին մէջ, Պեյօն առաջին անգամ կը յայտնէ, որ ինքը ոչ թէ անանուն յեղափոխական մըն է, այլ կը պատկանի ՀՅ Դաշնակցութեան: Ծրագիրն ու կանոնագիրը ծոցէն հանելով, կը պարզէ իր կուսակցութեան տեսակէտները յեղափոխութեան մասին: Ապոր հետեանքը կը լինի այն, որ արմենականներէն Ոսկանը, Վազգէնը (Տիգրան Տէրոյան) եւ 6 խումբ կը միանան Պեյօնին եւ կընդունին Դաշնակցութեան Ծրագիրը, որմէ յետոյ անոր եւ արմենականներու յարաբերութիւնները իսպառ կը խզին...» (Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, 2-րդ հատոր, էջ 84, 85):

² Կարապետեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 7, 8:

Պուկարիոյ ազատագրական օրինակով եւ այդ ժամանակ լոյս տեսնող «Արմենիա»-ի՝ հայրենասիրական մանկական թոթովանքներով: Գոլոշեանը եւ Ագրիպասեանը իրենց սկսած շարժումը ընդհանրացնելու եւ քարոզչական-կազմակերպչական աշխատանքներ տանելու նպատակով որոշեցին անցնիլ Վան, բայց դժբախտաբար ճանապարհին երկուքն ալ նահապարկեցան եւ առաջին զոհերը հանդիսացան հայ ազատագրական շարժումի: Գործնական քայլը արդէն առնւած էր, որուն չուշացան հետեւելու ուրիշները»²:

Գոլոշեանը 1880-ական թթ. սկզբներում Երկիր (Վան) անցնելու ուղի է ընտրել պարսկաթուրքական սահմանը: Թիֆլիսից հասնելով ռուսական սահմանագլուխ (Ջուլֆա)՝ դրամը վերջանում է, եւ նա ստիպւած Ջուլֆայում որոշում է ուսուցչութիւն անել, որպէսզի դրամ վաստակի եւ այդպէս անցնի Երկիր: 1883 թ. նա յաջողել է առաջին անգամ մտնել Վան՝ ունենալով յատուկ նպատակ կազմակերպելու ջոկատներ Վասպուրականի կամ մի այլ շրջանի անառիկ վայրերից մէկում: Սակայն թուրքական կառավարութեան հետապնդումներն ու կասկածանքները ստիպում են նրան թողնել Վանը եւ վերադառնալ Ատրպատական՝ Սալմաստ, յոյս ունենալով այնտեղ ձեռք բերել իր ցանկացածը: Սալմաստում, թէպէտ քաղցած եւ կիսամերկ, նա այնուամենայնիւ չի յուսահատում, ամենաչնչին վարձատրութեամբ դառնում է ուսուցիչ եւ միաժամանակ քարոզում է երիտասարդների շրջանում: Շնորհիւ իր անկեղծ համոզմունքների, անշահասէր եւ յուզիչ հայրենասիրութեան, իբրեւ գաղափարական առաքեալ, նա իր կեանքի ապրուստի ձեւերով, անսահման ժուժկալութեամբ, քաղցրաբարոյ բնավորութեամբ օրինակ է հանդիսանում ամբողջ Սալմաստի երիտասարդութեան եւ պաշտամունքի առարկայ դառնում նրա համար: Ահա իր այդ ներքին մղումին բաւարարութիւն տալու համար նա, ապրելով Սալմաստում, մի քանի անգամ Սալմաստից անցնում է սահմանը՝ միշտ մի սեւեռուն նպատակակէտ ունենալով՝ կազմակերպել զինւած ջոկատներ՝ հայ գիւղացուն պաշտպանելու եւ Հայաստանի անկախութիւնը ձեռք բերելու համար: Հետագային (1887 թ.) հանդիպում է Յ. Ագրիպասեանին Սալմաստում, որը համարեա հասակակից էր

¹ «Արմենիա»-ի խմբագիրն է եղել հայ ազատագրական շարժման նախակարապետ եւ Արմենական կուսակցութեան գաղափարական հիմնադիր Մկրտիչ Փորթուգալեանը, որն էլ նոյն թերթը հիմնեց Փարիզում 1885-ին՝ այն ծառայեցնելով հայկական յեղափոխութեան գաղափարական կրակը բոլորին հասցնելու գործին:

² «Պատմութիւն Ա.Դ.Հ.Կ.-ի», նշլ. աշխ., էջ 206:

Գոլոշեանին, ծնել էր Վանում, կրթութիւնը ստացել էր Վարազայի դպրոցում եւ մտել էր Մկրտիչ Փորթուգալեանի վարժապետանոցը, որտեղ եւ վարակել էր յեղափոխական գաղափարներով: Այս երկու գաղափարական անձնաւորութիւնները որոշում են միասին տանել իրենց գաղափարական աշխատանքները: Նրանց է միանում վանեցի Գուլաքսզեանը, որ այդ ժամանակները Սալմաստի շրջանում ուսուցչութեամբ էր զբաղում:

1889 թ. գարնանը նրանք պատրաստութիւն են տեսնում անցնել Վասպուրականի շրջան, բայց այս անգամ զինւած: Զարմանալի մեծ զոհաբերութիւններով կարողանում են վերջապէս ձեռք բերել երեք հրացան իրենց պարագաներով եւ շարժում են դէպի սահման: Ճանապարհին Չուխ-Կետուկ կոչւած վայրում հանդիպում են տաճկական ուժերին եւ կռիւ բռնում: Գոլոշեանը եւ Ագրիպասեանը սպանում են, իսկ Գուլաքսզեանն ազատում է ու մի կերպ կարողանում վերադառնալ Պարսկաստան:

Գոլոշեանի եւ Ագրիպասեանի մահով առաջին զոհաբերութիւնն էր, որ անում էր գաղափարական հայութիւնն ազատութեան սեղանին: Այդ դէպքն իր ժամանակին մեծ իրարանցում առաջ բերեց կովկասահայ երիտասարդութեան մէջ: Բերնէ բերան անցնում էր լուրը, եւ իւրաքանչիւրն իր տրամադրութիւնները կամ զգացմունքներն էր կապում այդ տխուր պատմութեան հետ: Սակայն ընդհանուր տպաւորութիւնն այն էր, որ Գոլոշեանի եւ Ագրիպասեանի ճանապարհն էր շիտակը, եւ այդ ուղիով պէտք է ընթանար հայութիւնը¹:

Ագրիպասեանը եւ Գոլոշեանն աչքի չեն ընկել որեւէ առանձին գործունէութեամբ, բայց նրանց մահն իր վրայ է հրաւիրել մասնաւորապէս Կովկասի ու Հայաստանի բազմաթիւ գաղափարական գործիչների ուշադրութիւնը, որոնք մէկը միւսի ետեւից գալիս են Սալմաստ եւ շրջակայ գաւառներ՝ Երկրի համար գործելու նպատակով²:

Իսկ դէպի «Երկիր» զենքի եւ զինամթերքի փոխադրութեան առաջնակարգ ուղեգիծ է ընտրում Սալմաստ-Դերիկ-Վան զինատար ուղին: «Դերիկ-Վան ճանապարհը կիսով չափ կրճատւում էր կապը Երկրի հետ: Յարկապէս Դերիկի հինաւորց վանքը դառնում է

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1939, յունիս, հ. 8 (200), էջ 129–133: (Յեղափոխական շարժումը Վանի մէջ, հեղ.՝ Ա. Գիւլխանդանեան):

² Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի (քառահատոր շարք), Ա հատոր, էջ 173:

մի յուսալի ապաստան ու մշտական կայան արմենական, նաեւ հետագային՝ դաշնակցական զինավար խմբերի համար»¹:

Այդ իսկ պատճառով. «....1895-ի գարնանը Դերիկի վանքը, թրքական պահանջի վրայ, կը գրաւի եւ կը քանդի Պարսկական իշխանութեան կողմէ՝ երկրորդ անգամ ըլլալով (առաջին փորձը 1892-ի ամռանն էր)»²:

Այս ճամբին, սակայն, արմենականները տուեցին զոհեր, ուստի զինափոխադրմանը զուգահեռ նրանք փորձեցին կազմակերպել զէնք ու զինամթերքի արտադրութիւն: Ինչպէս նշում է պատմաբան Ա. Կարապետեանը. «....1896 թ. մայիսին, երբ մթնոլորտը ծայր աստիճան շիկացած էր, արմենականների զինուորական խորհուրդը որոշեց նոր խումբ ուղարկել Պարսկաստան՝ զինական ուժ եւ զինամթերքի պաշարներ Վան հասցնելու նպատակով: Տաս հոգանոց այդ խմբում էին փորձառու արմենականներ Գր. Պէոգիկեանը, Արմենակ Եկարեանը եւ ուրիշներ: Սակայն ճանապարհին խմբի բոլոր անդամները ձերբակալուած են եւ տարուած Խոյի կենտրոնական բանօր...»³:

Վանի 1895–1896 թթ. ինքնապաշտպանական կռիւներից յետոյ հայկական երեք կուսակցութիւններն էլ Անգլիայի հիւպատոս Վիլիամզի երաշխիքով համաձայնում են առանց հետապնդելու նահանջել դէպի պարսկական սահման, բայց հետագային այդ պլանը փոխում է, եւ արմենականներն առանձին ուղղութիւն են որդեգրում դէպի Խանասորի դաշտ, որտեղ գտնուած էր Ս. Բարդուղիմէոսի հինաւորց վանքը, բայց «....այսպէս դարանակալել էին զգալի թուով թուրք զինուորներ: Շուրջով արմենականները շրջապատուած են Խանասորի դաշտ ներխուժող քրդական հրոսակներով, որոնց գլխաւորում էր յայտնի աւագակապետ Շարաֆ Բէյը: Մարտի դաշտում զոհուած են արմենականների մեծագոյն մասը, այդ թում, խիզախ առաջնորդ Մկրտ. Աւերիսեանը»⁴:

Արմենականների համար կորուստն այնքան մեծ էր, որ դաշնակցական յայտնի գործիչ Ռուբէն Տէր-Մինասեանն իր «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» գրքում

¹ Կարապետեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 10, 11:

² Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի, նշւ. աշխ., էջ 195:

³ Կարապետեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 19:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 21, 22:

կարծիք է յայտնել, որ Մկրտիչ Աւետիսեանի մահամբ «մահամերձ կը դառնար նաեւ արմենականութիւնը»¹:

Չնայած Պարսկաստանում ծառայած գործունէութեանը, Ատրպատականը որպէս թիկունքային յենարան վերածելու ջանքերին՝ արմենականների գործունէութեան դաշտը, սակայն, մնաց Վան-Վասպուրականը, համազգային բնոյթ չկրեց եւ իր վերջին յեղափոխական ելոյթը եղաւ 1896-ի Վանի առաջին կոիւղ, Հնչակեան եւ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնների միասնական ու համերաշխ գործունէութեամբ²:

«1896 թ. դէպքերից յետոյ արմենականների դիրքերը զգալիօրէն թուլացան Սալմաստի գաւառում: Դա բացատրուում է մի կողմից արմենական գործիչների պակասով, միւս կողմից՝ այն փաստով, որ Սալմաստի ենթաշրջանում հետզհետէ տիրական է դառնում Հ.Յ. Դաշնակցութեան ազդեցութիւնը: Արմենակ Եկարեանը խոստովանում է, որ Վանի կոիւններից յետոյ, արմենականները Սալմաստի շրջանում դադարած էին «Այլեւս կարելոր գործօն մը հանդիսանալէ»³:

Եւ այսպէս. *«Արմենական կուսակցութիւնը աստիճանաբար անգործութեան մատնւելով դադարեց գոյութիւն ունենալուց եւ նրա անդամները հետագային մերուցին ՀՅ Դաշնակցութեանը»⁴:*

Արմենական կուսակցութիւնը թէպէտ երկարատեւ գործունէութիւն չծառայեց, սակայն որպէս հայկական կուսակցականութեան առաջին փորձառութիւն, անհրաժեշտ ենթահող ու հիմք ստեղծեց աւելի կազմակերպւած եւ համեմատաբար աւելի երկարակեաց Հնչակեան կուսակցութեան համար⁵:

2.3. Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը Պարսկաստանում

1887-ին ժնեւում մի խումբ ռուսահայ ուսանողների՝ Նազարբէկի, Մարոյի, Խանազատի, Կաֆեանի եւ ...կողմից հիմնադրւած Ս.Դ. Հ.Կ.-ն եւս իր ծրագրային դրոյթներից ելնելով՝ Պարսկաստանում կազմակերպական բջիջներ ձեւաւորելու եւ դէպի

¹ Տէր-Մինասեան Ռ., *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*, Բ հատոր, Երեւան, 1990, էջ 106:

² Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 62:

³ Կարապետեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 24:

⁴ روشندل ج. و قلی پور ر., "ارمنستان", ص. 147.

⁵ دهقانی ر., همان، ص. 151.

Վասպուրական գինատար խմբեր գործուղելու նպատակային-ռազմավարական յենակայան դիտարկեց Պարսկաստանի սահմանակից շրջանները՝ պատմական Ատրպատականի հիւսիսարեւմտեան տարածքների հայաբնակ գիւղերը: «.... Կովկասում կուսակցութեան նպատակն էր,- գրում է Արսէն Կիտուրը,- խմբեր կազմել եւ առաքել Արեւմտեան Հայաստան՝ Պարսկաստանով»¹:

Ինչպէս նշում է Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան պատմութեանը վերաբերող ժողովածուում. «Աշխարհագրական այս պայմաններին կաւելնար նաեւ պարսիկ կառավարութեան թոյլատու վերաբերումը նման աշխատանքներու հանդէպ, որ կարելի էր բացառել քանի մը պատճառներով. նախ Պարսկաստան այդ շրջանին կապրէր կատարեալ անիշխանական վիճակ մը: Այս կամ այն նահանգապետը ինքնիշխան կը սեպէր ինքնզինք եւ չէր ենթարկւեր կեդրոնական իշխանութեան, արոր կաւելնար նաեւ քուրդ ցեղախմբերի անվերջանալի ասպատակութիւնները, որոնք յաճախ Թուրքիայէն կարշաւէին դէպի պարսկական հողը եւ թալանելով շրջանի գիւղերը, կրկին կը քաշւէին Թուրքիա: Ասոնցմէ զատ կար նաեւ դարաւոր թշնամութեանց հարցը: Ինչպէս յայտնի է, թուրք-պարսկական պատերազմները շուրջ երկու դար տեւած են, գլխաւորաբար Հայաստանի հողերու գրաւման համար: Այդ երկարատեւ պատերազմները ցարդ թողած են թշնամական զգացումներ պարսիկ ժողովուրդի մէջ, որոնց կաւելնայ նաեւ կրօնական, դաւանական հարց մը եւս: Թուրքերը սիւննի դաւանութեան կը պատկանին, իսկ պարսիկները՝ շիիթ: Այս երկու հակամարտ հալածները իրարու դէմ կը պահեն թշնամական զգացումներ եւ բազմաթիւ անգամներ պատմութեան մէջ իրարու դէմ զէնք հանած են»²:

Այս պայմաններում պարսկական հողի վրայ հայ մարտիկների զինւելն ու մարզելը ո'չ միայն անցանկալի չէին իշխանութեան կողմից, այլեւ անուղղակիօրէն նաեւ քաջալերում էին: Այդպիսով էր, որ Թուրքիային սահմանակից Սալմաստ գաւառը վերածում էր հայ յեղափոխական գործիչների կենտրոնատեղիի: Պարսկական իշխանութիւնների՝ հայ յեղափոխական շարժման նկատմամբ որդեգրած նպաստաւոր դիրքորոշումն արձանագրուել է նաև հնչակեանների կողմից, որոնք վկայում էին՝ նշելով,

¹ Կիտուր Ա., 1885–1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը, Բէյրութ, 1949, էջ 15:

² Ս.Դ.Հ.Կ. պատմ., նշւ. աշխ., էջ 200:

թէ. «....Պէտք է ըսել, որ Պարսից կառավարութիւնը ընդհանրապէս չափազանց բարեացական վերաբերմունք ցոյց կու տայ դէպի Սալմաստի մէջ համախմբուած բազմաթիւ եկուոր հայ յեղափոխականներու եւ առհասարակ դէպի հայ ազատագրական շարժումը: Նոյնիսկ Տաճկահայաստանի մէջ մասսայական ջարդերու ժամանակ Պարսից հիւպատոսները, անշուշտ իրենց կառավարութեան հրահանգով, էրզրումի եւ Խարբերդի մէջ լայն կը բանային իրենց հիւպատոսարաններու դռները եւ ապաստան կուտային հազարաւոր հայերու եւ կը պաշտպանէին զանոնք թուրք ջարդարարներէն եւ այդ այն ժամանակ՝ երբ օրինակ, Վանի մէջ «Մարդասէր» եւ «Քրիստոնեայ» Անգլիոյ հիւպատոսը անձամբ թրքական թնդանօթներով կը ոմբակոծէր հայկական թաղերը»¹:

Հնչակեան բազմաթիւ արխիւներ վկայում են, որ սոյն կուսակցութեան առաջին կազմակերպական հիմքերը Պարսկաստանում դրել են 1891–1892 թթ.: Սկզբնական շրջանում, որպէս կազմակերպիչ-քարոզիչներ Թաւրիզից Սալմաստ են եկել Յակոբ Մեղաւորեան, Ղազար Թոլուխանեան, Ռ. Մովսիսեան, Ղ. Մալենցեան, Սաքօ, Լազօ, Գ. Զիլինկիրեան գործիչները, իսկ հետագային՝ Փարամազը, Ասօն, Մարօն եւ ուրիշներ: Այս շրջանում այդ գործիչներին օժանդակում ու նեցուկ էր ժամանակի Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս եպս. Մխիթարեանը, որը լուսամիտ ու ազատախոհ կղերականի համբաւ ունէր եւ ուղղակիօրէն օժանդակում էր հնչակեան գործիչներին՝ Թուրքիա զինւած խմբեր մտցնելու գործում²:

Միեւնոյն գործակցութեան արդիւնքում կատարել են առաւել յատկանշական աշխատանքներ, երբ մասնաւոր կարգադրութեամբ Պարսից ծոցի եւ Քարուն գետի միջոցով զէնքեր են փոխադրել Սալմաստ, այսինքն՝ Պարսկաստանի ամենահարաւային շրջանից դէպի ամենահիւսիսային ծայրամաս: Այս գործողութիւնները, սակայն, տեւական չեն դառնում, քանզի կենտրոն է կանչում աշխատանքի ոգին հանդիսացող Մեղաւորեանը, որով էլ ծրագիրը մնում է անիրագործելի: Հնչակեան մէկ այլ հեղինակաւոր գործիչ՝ Ռաֆայէլ Մովսիսեանը եւս, որ օգնում էր Մեղաւորեանին զինատարական աշխատանքներում, վերադառնում է Թաւրիզ եւ որպէս երգի ուսուցիչ

¹ Նոյն տեղում, էջ 209:

² Նոյն տեղում, էջ 200:

պաշտօնի անցնում Հայկազեան-Թամարեան վարժարանում, որի տնօրէնն էլ մէկ այլ ճանաչած հնչակեան Ղուկաս Մալենցեանն էր¹:

«Շատ չանցած,- կարդում ենք Ս.Դ.Հ.Կ. պատմութիւն գրքում,- իրարու ետեւ Թիֆլիսէն Թաւրիզ կը հասնին Սիմոն Նադիրեան եւ Ալեքսան Ռոստոմեան: Այս երեք կարեւոր ուժերէ բաղկացած խմբակը կը յաջողի 1891 յունւար 5-ի գիշերը, Ղուկաս Մալենցեանի տունը հաւաքած՝ ժողովի մը մէջ կազմել Պարսկաստանի անդրանիկ հնչակեան մասնաճիւղը: ...Կարճ ատեն Թաւրիզ մնալէ եւ մասնաճիւղը ամուր հիմերու վրայ դնելէ յետոյ, Ալեքսան Ռոստոմեան եւ Նադիրեան կանցնին Թեհրան, հոն եւս մասնաճիւղ կազմելու համար: Երկու գործիչները, Թեհրանէն ետք կը կազմակերպեն Ղազինը, Էնզելին եւ Ռաշտ եւ կանցնեն Բաքու: Այդ շրջանին Պարսկաստանի ուրիշ մէկ քաղաքին մէջ՝ Արդաբիլ, որ կը գտնուի Կասպից ծովի արեւմտեան ափերուն մօտերը, կը գործեր ուրիշ կարեւոր հնչակեան մտաւորական մը՝ Լեւոն Շահպազեան, որ կը կազմէ քաղաքի մասնաճիւղը, որուն կանդամագրի հայոց դպրոցի ուսուցիչ Փարամազ...: «Արդպատականի մէկ ուրիշ հայաշատ կեդրոնի՝ Մարաղայի մէջ առաջին հնչակեան մասնաճիւղը կը կազմի 1896-ին՝ Հայկ Խաժակի (Ալեքսանդրապոլցի) կողմէ, որ եղբայրն էր դաշնակցական Գարեգին Խաժակին...»²:

Անշուշտ, Պարսկաստանի հնչակեան մասնաճիւղերին ուղղութիւն եւ մղում տուող Թաւրիզն էր, որտեղ 1894-ից սկսած՝ հաստատուել էին մի քանի նշանաւոր մտաւորականներ: Այնտեղ էր Սարգիս Մութահաջեանը (մեծանուն վիպասան՝ Ադրպետը), որը միաժամանակ զբաղւում էր փաստաբանութեամբ, Բայազիդցի Յակոբ Ղազարեանը, որ կուսակցութեան մեծ վետերաններից էր՝ յայտնի «Լազօ» ծածկանունով, նրա կինը, ինչպէս նաեւ Մելքոն Ասլիբէգեանը:

Այսպէս, Թաւրիզում ու Սալմաստում կուսակցական-կազմակերպական եւ քարոզչական-գինատարական լայն աշխատանքների գործիչների թիւը աստիճանաբար ստարանում է հետագայ տարիներին եւս. «.... Հնչակեան կուսակցութիւնը, մենակ, իր սեփական ուժերով,- գրում է Ռոստոմը «Դրօշակ»-ում,- զինւած խումբ Երկիր մտցնելու առաջին փորձն արեց բաւական ուշ՝ 1895 թականին միայն: Հնչակեան խումբը,- որքան

¹ Նոյն տեղում, էջ 202:

² Նոյն տեղում:

յիշում ենք՝ 15–16 հոգուց բաղկացած,– ամբողջովին ձերբակալեց Սալմաստից Վան քաղաքի ճանապարհի վրայ: Յեղափոխական խմբի ձերբակալելը, այն էլ առանց կուի, մի չեղած երեւոյթ էր Վասպուրականի յեղափոխական կեանքի մէջ: Որքան մեզ յայտնի է ձերբակալման մանրամասնութիւնները, մենք ոչ մի տեղիք չունենք կասկածի առնելու խմբի անդամների եւ նրա առաջնորդի անհատական քաջութիւնը: Բայց ձերբակալման փաստը ակներեւ պիտի դարձներ, որ բացի այդ յարկութիւնից անհրաժեշտ են եւ շար ուրիշ պայմաններ, որոնցից զուրկ է եղել փորձառութիւն չունեցած, այդ տեսակ ձեռնարկների անհմուտ Հնչակեան կազմակերպութիւնը»¹:

1903-ին Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցի տեսչութիւնն է ստանձնում նոյնինքն կուսակցութեան հիմնադիրներից մէկը՝ Ռուբէն Խանազատը, իր կողքին որպէս ուսուցիչ ունենալով Ատրպետին, որոնք այդ ճամբով տարածողն են հանդիսացել Հնչակեան կուսակցութեան գաղափարախօսութեան. գործունէութիւն ծաւալեցին նաեւ Երկու հեղինակաւոր հնչակեաններ՝ Ալեքսանդր Տէր-Վարդանեանը² եւ Ասօն³: Վերջինս մասնաւորապէս Պարսկաստանի պարտիզանական խմբերի՝ Երկիր փոխադրելու գործում մեծ նւիրածութիւն է ցուցաբերել ու հէնց այդ ճամբին էլ իթթիհադականների կողմից կախաղան բարձրացել: Իսկ մինչ այդ, իրենց կազմակերպչական տաղանդով ու բարոյական ուժեղ անհատականութեամբ, 1890-ականներին Սալմաստում զինական-յեղափոխական գործին մեծ նպաստ բերեցին հնչակեան գործիչներ Փարամազը եւ Յուլակ սարկաւազը: Վերջինս, սակայն, հետագային դառը ճակատագրի ենթարկեց, երբ իր կողմից կարգապահական պատիժների ենթարկած հնչակեան զինեալների ձեռքով խեղդամահ եղաւ: Այդ դէպքը մեծ զայրոյթ առաջացրեց թաւրիզահայութեան մէջ⁴:

Հնչակեանների, մասնաւորապէս Սալմաստում վերջին շրջանի (1914 թ.) գործունէութիւնը նշանաւորում է հայ-ասորական բարեկամական ու համագործակցական հանգամանքով եւս:

¹ Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի, նշւ. աշխ., էջ 342, 343:

² Ապագայ Հնչակեան կուսակցութեան Թաւրիզում հրատարակող օրգան «Զանգ»-ի խմբագիրը – Դ.Մ.:

³ Տիգրան Օտեան – Դ.Մ.:

⁴ Ս.Դ.Հ.Կ. պատմ., նշւ. աշխ., էջ 202, 212:

Սալմաստի շրջանի հայաբնակ եւ յատկապէս ասորաբնակ գիւղերը, գրեթէ սահմանակից թուրք-քրդական շրջաններին, յաճախակի յարձակման էին ենթարկուում քրդական հրոսակախմբերի կողմից: Սկզբում ասորի գինւած «Չելլօները» յաջողում են դիմագրաւել ու հակահարած հասցնել քրդերին, բայց այս վերջինները շուտով բազմաթիւ օգնական ուժեր ստացան մօտակայ աշիրէթներից, եւ «Չելլօների» դրութիւնը դարձաւ վտանգաւոր: Վերջիններս ճարահատ դիմում են հայ յեղափոխականների օգնութեանը¹: Մասնաւորապէս 1903 թականին Սալմաստից հնչակեան Տոնոյի խումբը շուրջ 30 հոգով օգնութեան է հասնում ասորական Մաւանա գիւղին եւ դիրքեր գրաւելով՝ յարձակում է քրդերի վրայ, վերջիններիս փախուստի մատնելով²:

Հայ-ասորական բարեկամութիւնը շարունակում է ու աւելի սերտանում նաեւ 1914-ի Ա. Աշխարհամարտի սկզբներում, երբ Տաճկահայաստանից Սալմաստ ապաստանեցին մեծ թուով վասպուրականցի հայեր եւ Զուլամերիկի բոլոր ասորիները՝ իրենց կաթողիկոս՝ Մար Շիմոնի եւ Աղա Պետրոսի գլխաւորութեամբ³: Բնութագրելով հայ-ասորական համագործակցութիւնը՝ պատմաբան Հր. Սիմոնեանը գրում է. «Ուրմիայի ասորիների հետ հայերի կապերը նշանակալի անցեալ ունէին, որոնց հիմքերը Դաշնակցութիւնը դրել էր դեռ 90-ական թականներին, մասնաւորապէս Յոնան Դաւթեանի, Յովսէփ Արղութեանի, Նիկոլ Դումանի ջանքերով: Տեղի ասորի մրաւորական եւ ղեկավար

¹ Ժամանակին Արեւմտահայաստանում հայրուկային ու չելլոյական խմբերը գտնւել են Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարութեան տակ: (Տե՛ս Պօղոսեան Ստեփան, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, հատոր 1, էջ 385):

² Ա.Դ.Հ.Կ. պատմ., նշւ. աշխ., էջ 409, 410:

³ Ասորի հեղինակաւոր առաջնորդ Մար Շիմոնը յայտնի էր իր ռուսամէտ կողմնորոշումներով, որոնք պայմանաւորած էին ռուսների օժանդակութեամբ ասորիների ինքնավարութեան ձեռքբերմամբ: Ինչպէս այդ հարցին անդրադառնում է Անահիտ Խոսրոեան իր «Ասորիների ջարդերն Իրանի թիրքաբնակ վայրերում» աշխատութեան մեջ. «.... Մար Շիմոնի ռուսական կողմնորոշումը դուր չէր գալիս անգլիացիներին, որոնք ջանում էին ասորիներին զրկել իրենց հեղինակաւոր առաջնորդից: Անգլիացիների այդ վերաբերմունքն ասորիների նկատմամբ լրիվ համընկնում էր քրդերի առաջնորդ Իսմայիլ աղա Սեմկոյի (որոշ աղբիւրներում նաեւ Սիմկօ կամ Սմկօ) շահերին: 1918 թ. սկզբներին դրամական միջոցների խիստ կարիք ունենալով՝ աղա Սեմկօն որոշում է ձեռք բերել ասորական բնակավայրերը եւ յարկապէս պատրիարքարանը՝ թալանելու միջոցով: Իր ծրագիրն իրագործելու համար նա մի քանի անգամ պատրիարկութիւն է ուղարկում Սալմաստում գտնուող Մար Շիմոնի մօտ: Հոգեւոր առաջնորդին բազմիցս խորհուրդ են տալիս չհամագործակցել քրդերի առաջնորդի հետ, սակայն անգլիացի կապիտան Գրէյսիի առաջարկութեամբ 1918 թ. մարտին որոշում է քրդերի հետ ընդհանուր յայտարարի գալ՝ համարել գործելու համար: Աղա Սեմկօն մարտի 3-ին իր Քեռինա-Շահիրի (Հին քաղաք) ամրոց է հրափրում 100-150-հոգանոց ասորական պատրիարկութեանը՝ Մար Շիմոնի գլխաւորութեամբ եւ նրանց գցում ծուղակը: Աղա Սեմկոյի ճոխ ընդունելութեան աւարտից յետոյ Մար Շիմոնն ու նրա եղբայրը՝ Դաւիթը, 75 հոգու հետ սպանում են»:

տարրերի հետ սրտագին յարաբերություններ էին հաստատել նաեւ հնչակեան գործիչները»¹: Եւ արդէն իսկ «1894 թականին Ուրմիայում, Յ. Արղութեանը եւ Ալէք Ջելալեանը տեսակցում են ասորի Մար Շիմոնի հետ ազգամիջեան գործակցութեան հեռանկարով»²: Դեռ մինչ այդ ՀՅԴ հիմնադիրներից Ռոստոմը Պարսկաստանի արմենականների ներկայացուցիչ Ալէք Ջալալեանի հետ անցել էին Զուլամերիկ, համոզելու համար Մար Շիմոնին, որ միանայ հայ յեղափոխութեանը»³: «...Հայերը, ճիշտ է, դաշնակիցներ ունէին ասորիները,- գրում է «Հայրենիք» ամսագիրը,- որոնց համար թուրքը նոյնքան վտանգաւոր էր, որքան հայերի համար, ուստի նրանք, ու մանաւանդ լեռնաբնակ ջելօները, դարձել էին մեր զինակիցները: Ողջունելի էր այդ զինակցութիւնը. սակայն, դժբախտաբար, ասորի ղեկավարները չըմբռնեցին դրութիւնը այնպէս, ինչպէս որ անհրաժեշտ էր ըմբռնել՝ աւելի դրական արդիւնքի հասնելու համար հայ-ասորի եղբայրական գործակցութեան ճամբով: Նրանք տարբեր մտայնութիւններ ունեցան»⁴:

Հայ-ասորական համագործակցութեան մէկ այլ ցուցանիշ է նաեւ այն, որ Անդրանիկի կամաւորական գնդում ընդգրկւած էր ասորիներից կազմած բազմամարդ մի վաշտ, որի մարտիկները, գնդի հրամանատարի վկայութեամբ կոչում էին առիւծի պէս:

Անշուշտ, թուրքական բռնատիրութեան դէմ ազգային-ազատագրական պայքարում ասորիների մօտեցումը լիովին համահունչ էր հայ ժողովրդի ձգտումներին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արեւմտեան Իրանի տարածքում սկսեցին զանգաձային բռնութիւններ: Այստեղ յատկապէս տուժեցին Ուրմիայի տարածաշրջանի ասորիները, որոնց գիւղերն ամբողջովին հրդեհեցին եւ թալանեցին քրդերի կողմից: Միայն 1914 թ. սեպտեմբերին հրդեհեց աւելի քան 30 հայկական եւ ասորական գիւղ»⁵:

Մինչեւ 1914-ի Ա աշխարհամարտ Հնչակեան կուսակցութիւնը Պարսկաստանում կենտրոնանում է քարոզչական գործունէութեան վրայ՝ շփուելով պարսիկ յեղափոխականների հետ: Թարգմանութեան յանձնելով կուսակցութեան ծրագիրը

¹ Սիմոնեան Հ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, 3-րդ հատոր, էջ 118:

² Պատմագրութիւն Հ.Յ.Դ.-ի, նշւ. աշխ., էջ 135:

³ Տէ՛ս Ռոստոմ, 1979, Բէյրութ, էջ 107:

⁴ «Հայրենիք», յունւար 1963 թւ., հ. 1, մէջբերած Վ. Վալադեանի «Վասպուրականի Կոստին» յօդածից, էջ 54:

⁵ Անահիտ Խոսրոեա, Ասորիների ջարդերն Իրանի թիրաքանակ վայրերում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, էջ 89: (Hubbard G.E. From the Gulf to Ararat, An Expedition through Mesopotamia and Kurdistan, London, 1916, pp.257-258):

պարսկերէնի, հնչակեանները որոշում են հիմնել առաջին պարսիկ Սոց.Դեմոկրատ կուսակցութիւնը «Պարսկաստանի Սոց. Դեմոկրատական խմբակցութիւն» անունով: Դա տեղի է ունենում 1911 թ. յունւարին Էնզելիում կայացած խառը ժողովի ընթացքում:

Էնզելիում սկսած համագործակցութիւնը ծաւալում է նաեւ Ռաշտում եւ Պարսկաստանի միւս քաղաքներում՝ Ղազինում եւ մասնաւորապէս բուն մայրաքաղաք Թեհրանում, որտեղ էլ գործունէութիւն էր ծաւալում Գրիգոր Եղիկեանը¹:

Թեհրանում մասնաւորապէս հնչակեան մասնաճիւղը շատ զօրաւոր էր, որի ղեկավարն էր Մանուէլ Մոզեանը, որը վայելում էր մեծ յարգանք եւ ժողովրդականութիւն ոչ միայն հայութեան, այլ նաեւ պարսիկ առաջատար շրջանակներում, որտեղ նրան ճանաչում էին որպէս անձնուրաց ու ճշմարիտ յեղափոխականի²:

1911-ին Աստրախանից Թաւրիզ է գալիս վետերան հնչակեան Վահան Մարսեանը, որը տեղի մասնաճիւղի օժանդակութեամբ սկսում է «Զանգ»-ի հրատարակութիւնը, որպէս հնչակեան պաշտօնական օրգան:

«Զանգ»-ի հրատարակութիւնը մեծ ընդունելութիւն է գտնում եւ լայն տարածում ունենում ամբողջ Պարսկաստանում, որպէս առաջին սոցիալիստական, յառաջադիմական թերթ եւ որպէս խմբագիր ունենալով Ալեքսանդր Տ. Վարդանեանին:

Հետագային, սակայն, «Զանգ»-ի հրատարակութիւնը դադարեցւում է ռուս հիւպատոս Միլլէրի ձեռամբ:

¹ Հիմնադիր պարսկերէն «Իրանէ Քեաբիր» (Հզօր Իրան) օրաթերթի՝ Ռաշտում (1926), որը հետագային (1927) Թիւրքիոյ հիւպատոսի միջամտութեամբ ու պնդումով դադարել է հրատարակել: Եօթ տարի անց, սակայն, Թեհրանում սկսում է հրատարակել «Իրանէ Քոնունի» (Իրանն այսօր) օրաթերթը: Հրատարակութեան տարիներին Եղիկեանը՝ որպէս ժամանակի ականատես, գրի է առել իր օրաթերթում Սահմանադրական շարժման ու յեղափոխութեան ժամանակաշրջանի դէպքերը: Ինչպէս ինքն է խոստովանել ռուս գործիչ Եւգենի Իլինին գրած մի գաղտնի նամակում, իր օրաթերթն է եղել առաջինը, որը քողագերծել է բոլշեւիկների եւ Իրանի «Թուդէ» կուսակցութեան կողմից հրահրած Ատրպատականի մասնատման դաւադրութիւնը: Գր. Եղիկեանը ծնւել է Պոլսում 1880 թ.: Բարձրագոյն ուսումը ստացել է Վենետիկում:

Երիտասարդ հասակից փարւել է Հնչակեան կուսակցութեանը, հետապնդել ու ապա Բաթումի ու Բաքւի վրայով փախուստի դիմել Էնզելի՝ զբաղւելով ուսուցչութեամբ: Մասնակից է եղել Սահմանադրական շարժմանը հնչակեան գործիչների կողքին, ինչպէսեւ հետագային մասնակցել ու համագործակցել է Միլզա Քուչէք Խանի «Անտառի ապստամբութիւններին»՝ հակառուսական եւ հակաանգլիական կոիւներում: Եղիկեանը եղերական վախճան է ունեցել՝ թունաւորւելով «Թուդէ» կուսակցութեան հայանուն անդամների ու Ատրպատականի Դեմոկրատական կուսակցութեան համատեղ դաւադրութեամբ: (Տե՛ս «Իրանը՝ Սահմանադրութեան Յեղափոխութեան նախօրեակին», 1908, Մոսկւա, հեղ.՝ Եւգենի Իլին (Ռուսական դեսպանութեան պաշտօնեայ), պրսկ. թարգմ. Լեւոն Բուդաղեան:

² Ս.Դ.Հ.Կ. պատմ., նշւ. աշխ., էջ 403:

Հնչակեանների գործունեությունը Պարսկաստանում դադարեցրեց, երբ յատկապես Ցարական զորքը Պարսկաստանի հին ռեժիմը հաստատեց, իսկ նման մթնոլորտում այլևս հնչակեանների համար շնչելն էր դժար:

2.4. Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության գործունեությունը Պարսկաստանում

Հայաստանի արեւելեան (*ռուսական*) եւ արեւմտեան (*օսմանական*) շրջաններում պայքար մղող հայ յեղափոխական խմբերի եւ միությունների համախմբումով ձեւաւորւում է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն (*սկզբում Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցություն*) կուսակցությունը 1890 թականին Թիֆլիսում¹: «Դաշնակցությունը նպատակադրել էր,- գրում է Ռէյիս օլ Սադաթին,- *հայ հասարակական տարբեր խաւերի դասակարգային ու տնտեսական, մարդկային, քաղաքական եւ ազգային շահերի պաշտպանությունը*»²:

Պարսիկ պատմաբան Իսմայիլ Ռայինն իր «*Իրանահայերը*» աշխատութեան մէջ մատնանշել է, որ «*Կուսակցությունը իր գործունեութեան խոշորագոյն բաժինը յատկացրել է Արեւմտահայաստանում ինքնիշխանութեան ձեռքբերմանը*»³: Հասարակական-քաղաքական ազդեցիկ նախադրեալների, եւ այդ հէնքի վրայ, կազմակերպչական քանակական թէ՛ որակական կարելիութիւնների առկայութիւնը՝ ՀՅԴ-ի մօտ (*ինչպէս դրանք առկայ էին նրա ազատագրական պայքարի արեւմտահայաստանեան ու արեւելահայաստանեան ուղղութիւններում*), համարժէք հնարաւորութիւն էր ընձեռել, որպէսզի այդ կազմակերպութիւնը սոյն պայքարում աւելի տեսական ու հետեւողական մասնակցութիւն ապահովի⁴: Դա պայմանաւորած էր նրանով, որ «*Վանը*

¹ رييس الساداتى سيد احسان، "درباره تكاپوی یک حزب مخفی و موثر" (www.irdc.ir/FA/content/12102/default.aspx).

² همان

³ رايين ا. "ايرانيان ارمنى"، ص. 141.

⁴ Ըստ Պատմագրութիւն Հ.Յ.Դ-ի քառահատոր շարք, Ա հատոր, էջ 109–110-ում մատնանշումների.- «Շատ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, ողջ Պարսկաստանի մէջ, մենապիրիութեան հասնող գերակայութիւն ձեռք բերեց Դաշնակցութիւնը շնորհիւ Ռոստոմի, որ գողթնեցի լինելով՝ ծանօթ էր այդ երկրին եւ շնորհիւ Յովնան Դաւթեանին, որ Ղարապաղի (Պարսկաստան) էր, Շուշի ուսում ստացած: Այս տարօրինակ հիմնադիրները ուրականների պէս կերեւային Պարսկաստանի տարբեր վայրերու մէջ եւ յետոյ կը կորսւէին: Հրապարակ չէին ելլէր եւ ոչ կը քարոզէին, ոչ կը վիճէին եւ ոչ ալ կը գրէին: Միայն թէ՛ ուր որ անոնք կայցելէին, իրենց ետեւէն կեանքը կեռար, Դաշնակցութեան նորաստեղծ կազմակերպութիւն մը առաջ կուգար եւ Արմենական ու Հնչակեան կուսակցութիւնները կը հալէին, կը չքանային գարնան ձիւներու նման: Պատրճառը այդ արագ եւ շշմեցուցիչ յաջողութեան, այդ տարօրինակ վարպետներու գործին եւ մեր

(արմենականություն) եւ նրանով խորհրդանշող՝ ազգային եւ ժնեւը (հնչակեաններ) ու նրանով խորհրդանշող՝ համամարդկային իդեալները ազգային կուսակցութիւնների գաղափարաքաղաքական հասունացման գործընթացի այն անհրաժեշտ եւ փոխլրացնող բաղադրարարներն էին, առանց որոնց անհնար էր պարկերացնել ազգային յեղափոխութեան ու սոցիալական ազատագրութեան խնդիրների համադրութիւնը, ինչը իրականացւեց հետագայում՝ Թիֆլիսի (ՀՅ Դաշնակցութիւն) կողմից»¹:

Պարսկաստանը, ահա, այն երրորդ ուղղութիւնն էր, որում ամբողջ հասակով մխրճւելու՝ աշխարհաքաղաքական ու յատկապէս գաղափարական-ծրագրային հիմքեր ունէր ՀՅԴ-ն: «1890 թականի ամռանը ձեւաւորւած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան առաջնահերթ խնդիրներից մէկը Արեւմտեան Հայաստան մուտք գործելու նպատակով Պարսկաստանի հիւսիս-արեւմտեան հատուածում՝ Ադրպատականում մարդուժ եւ զէնք կուրակելու առաջադրանքն էր: Պարսկաստանի, մանաւանդ Ադրպատականի, նշանակութիւնը գիտակցել ու արժեւորել էին դեռեւս 1870–1880-ական թականների հայ ազատամարտի գործիչները, առաջին հերթին Արսէն Թոխմախեանը, իսկ Րաֆֆին իր «Կայծեր»-ում արդէն պարկերել էր Ադրպատականից Արեւմտեան Հայաստան անցնող առաջին Հայդուկների նախապիպերին»²: Ուշագրաւ է նաեւ, որ Ատրպատականում ՀՅԴ-ի հաստատուելու առաջին քայլերի նախաձեռնողն ու հիմնական կազմակերպիչը Ստեփան Զօրեանն էր (Ռոստոմը): Վերջինս կեղծ փաստաթղթերով մի քանի անգամ անցել է Պարսկաստան, ուսումնասիրել ապագայ

նպատակներուն մօտենալու ձեւին մէջ էր: «.... Այդ անվերապահ վստահութիւնը հանդէպ ուխտեալներուն, այդ ապակեղրոն ձեւը սպանիչ էին հեղինակութեանց հմայքի վրայ յենւած կեղրոնաձիգ կուսակցութեանց համար, ինչպիսին էին Արմենականութիւնը եւ Հնչակեանութիւնը: Դաշնակցութիւնը իր կազմի, անդամներուն բոլոր մասերով կը շնչէր ու կը մտածէր, եւ իբրեւ հետեւանք աւորո՞ւ սունկի պէս կը բռնէին դաշնակցական կորիզները ինքնաբերաբար, իրենց բազմալեզու ձեռնարկներով, դպրոցներով, գինական գործարաններով եւ այլն: «Կեղրոնաձիգ Հնչակեան կուսակցութիւնը արագօրէն տեղի կուրար ապակեղրոն նորածին Դաշնակցութեան առջեւ: Արմենական կուսակցութիւնը, Դաշնակցութեան երեսալուն պէս, հալեցաւ անոր մէջ...»:

Ըստ պատմագէտ Արսէն Կիտուրի «1885–1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը» աշխատութեան, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է նաեւ հնչակեան գործիչների գործունէութիւնը Սալմաստում, դէպքերի նկարագրութիւնից պարզ է դառնում, որ այդ գործունէութիւնն այնքան էլ արդիւնաւետ չէր: Դա, ի թիւս այլ պատճառների, կարելի է պայմանաւորել նրանով, որ Պարսկաստանում ուժեղ էին դաշնակցականները:

¹ Խուդինեան Գ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան քննական պատմութիւն, Երեւան, 2006, էջ 124:

² Նոյն տեղում, էջ 280:

գործունէութեան թատերաբեմը եւ համապատասխան առաջարկութիւններ ներկայացրել Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան նորաստեղծ կենտրոնին¹:

«Պարմական Արրպարականը, Վասպուրականի իր հարեանութեամբ, նորագոյն ժամանակներու հայ իրականութեան մէջ եղաւ այն շրջանը, ուր վաղուց ներած էին Հայ Յեղափոխական սերմերը: Մարգարէաշունչ Րաֆֆին փողահարած էր առաջին «զարթի՛ք»-ը ի լուր հայրենասէր հայ երիտասարդութեան եւ արդէն իսկ ծայր տրած էին յեղափոխական խմորումները, երբ ակտիւ գործունէութեան առաջադրութիւններով ծնաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, 1890 թականին»²:

Եւ այսպէս, 1890 թ. ձևաւորումից մի քանի ամիս յետոյ «ՀՅԴ-ն մուտք գործեց Պարսկաստան՝ Տիգրան Սրեփանեանի, Գալուստ Ալոյեանի (Թորոս), Ալեքսանդր Պետրոսեանի (Պետոս) եւ այլ գործիչների ջանքերով, իսկ այնպէս ինչպէս շուրջով Ալեքսանդր Պետրոսեանը թափանցեց Վասպուրական»³:

«ՀՅԴ հիմնադրութիւնից յետոյ,- գրում է Մ. Վարանդեանը,- առաջին ուժեղ կազմակերպութիւնն ստեղծել է Թիֆլիսում, ապա՝ Բաքում, ուր կային ստար թուղ մտաւորականներ եւ նիւթական առաւր միջոցներ: Բաքուից է, որ առաջին գործիչները 1890 թականին եկել են Թաւրիզ: Սալմաստ անցնող գործիչների մեծագոյն մասը նախ Կովկասից Թաւրիզ էր գալիս, ապա մեկնում իր գործունէութեան վայրը: 1890 թ. զինական գործով Թաւրիզ է գալիս Տիգրան Սրեփանեանը, ապա Պարսկաստան են անցնում Գրիգոր Միրզաբէգեանը (Մածուն Խեչօ, հետագայում մասնակից նաեւ Եփրեմի հետ պարսկական յեղափոխական կոիւններին) եւ Արամայիսը, որոնք անցնում են Վասպուրական՝ սահմանների մօտ»⁴:

Նոյն 1890 թ. Թաւրիզ են գալիս նաեւ Տիգրան Բէգլարեանը եւ Զալադը (Ծուռ Երանդ), որոնք նոյնպէս անցնում են Սալմաստ: 1891 թ. Բաքուից Թաւրիզ են գալիս Նիկոլ Տ. Յովհաննիսեանը (Դուման), Յովնան Դաւթեանը եւ Ռոստոմը: Վերջինս Ղալայի «Արամեան» դպրոցում ուսուցչական պաշտօն է ստանձնում, Յովնան

¹ Նոյն տեղում:

² Գէորգեան Կ., Ամենուն տարեգիրքը, 1958, Բէյրութ, էջ 518:

³ Խուրիդեան Գ., «Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւն», էջ 83:

⁴ Ամուրեան Ա., ՀՅ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում. 1890–1918, «Ալիք», էջ 41, 42, (տե՛ս Վարանդեան Մ., ՀՅԴ Պատմութիւն, Ա հատոր, Փարիզ, 1932, էջ 123, 124):

Դալթեանը Լիլաայի «Հայկազեան» դպրոցի տեսուչ է նշանակուած, իսկ Դումանը նոյն դպրոցում ուսուցչի պաշտօն է վարում: Օսմանեան կայսրութեան սահմանամերձ շրջաններում յենակէտեր (*խարիսիս*) հիմնելը կարելի է ասել մաս է կազմում ՀՅԴ գործունէութեան առաջին շրջանի: Ազատագրական պայքարը կազմակերպելու եւ առաջնորդելու համար Հ.Յ. Դաշնակցութիւնն իր կազմակերպական կառոյցներն է հիմնում նաեւ Օսմանեան կայսրութեան սահմանամերձ շրջաններում, մասնաւորապէս Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի Սալմաստ գաւառում: Շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի ու հայ բնակչութեան, Սալմաստը Հայաստանի երկու՝ արեւմտեան եւ արեւելեան հատւածները միմեանց շաղկապող կամուրջն էր եւ Երկիր մեկնող յեղափոխական գործիչների, մարտական ու զինատար խմբերի յուսալի յենակէտը:

Բնականաբար, եթէ չլինէր հայ բնակչութեան գործուն աջակցութիւնը, ապա յեղափոխական կազմակերպութիւնները չէին կարողանայ ամրապնդել գաւառում եւ կապեր հաստատել Երկրի հետ: «.... Թաւրիզը վերին հսկողն էր Սալմաստի եւ Խոյի շրջաններու վրայ,- գրում է Ռուբէն Տէր Մինասեանը,- որոնք կեդրոն կը հանդիսանային Ատրպատականի կենդանի գործունէութեան: Այդպէս կուսակցութիւնը միայն մշակութային ու բարոյական նշանակութիւն չունէր:

Սալմաստ եւ Խոյ տեսակ մը պահեստ էին Երկրի թէ՛ մարտական ուժերու եւ թէ՛ ռազմամթերքի: Այդ շրջանները մեծ ծառայութիւններ են մատուցած, եւ առանց անոնց գոցել Վասպուրականի գործունէութիւնը այն թափն ու գոյնը չունենար, ինչ որ ունեցաւ»¹:

Եւ այսպէս՝ «1890 թ.-ին Թաւրիզում հիմնուած է «Խարիսիս» զինագործարանը, Ռոստոմի մասնակցութեամբ, որի առաջին ղեկավար-արհեստավարներն էին՝ Արիստակէս Զօրեանը (Կարօ), այնուհետեւ Արիստակէս Աբրահամեանը, Միհրանը, Սամսոնը, զինագործ Պետրոսը (Բագրատ Յովհաննիսեան), վարպետ Քաթանեանը, Լեւոնը, Փարսադանը, Ախալցխացի Երանդը, Հրաչ Սեդրոսեանը, Բուլղար Մարգարը, Արշակ Սինեցին եւ ուրիշներ: Ռուսաստանի խորքերից (Տուլա) Կովկասի վրայով Թաւրիզ փոխադրուած զէնքերը հաւաքուած, նորոգուած ու լրացուած էին «Խարիսիս»

¹ Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի, Ա հատոր, էջ 180:

զինագործարանում, ապա գաղտնի կերպով փոխադրում էին Սալմաստ կամ Խոյ ու Թադեոս Առաքելի Վանք եւ այնտեղից Երկիր»¹: «.... Ռուսական ափէն,- գրում է Մալխասը,- քէլէկներով (մակոյկ) Արաքսի վրայով ռազմամթերք կանցընէին Պարսկական ափը՝ գիշերով, իսկ անկէ ալ կը փոխադրէին Սալմաստ կամ Խոյ»²:

Իսկ «ՀՅԴ Առաջին Ընդհանուր ժողովին յաջորդած տարիները՝ 1892-1897 թթ. դարձան ազատագրական պայքարի ծաւալման ու դրա հիման վրայ՝ ՀՅԴ կազմակերպական կառոյցի ընդլայնման եւ ամրապնդման շրջանը, որի հետեւանքով կուսակցութիւնը իր գործունէութիւնը կենտրոնացրեց միաժամանակ մի քանի ուղղութիւնների վրայ: Բայց ի վերջոյ, այդ բոլոր աշխատանքները միտուած էին Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրմանը, թէեւ անմիջականօրէն հետապնդում էին զէնքի ու զինամթերքի տեղափոխման, դէպի Երկիր ուղիներ հարթելու, ժողովրդին զինելու, դաւաճաններին ու մարտիչներին ահաբեկելու ու նաեւ ցուցական բնոյթի գործողութիւններով Եւրոպական երկրների ուշադրութիւնը Հայկական Հարցի վրայ հրաւիրելու անմիջական նպատակներ: Այդ խնդիրների իրականացմանը հետամուտ կուսակցութիւնը սկսեց միաժամանակ մի քանի ուղղութիւնների վրայ մարդուժ եւ զէնք կուտակել Արեւմտեան Հայաստան տեղափոխելու համար: Դրանցից առաջինը Ատրպատականն էր, ուր ՀՅԴ գործիչները թափանցել էին դեռեւս մինչեւ Առաջին Ընդհանուր ժողովը»³:

Միւս կողմից ՀՅԴ-ն Երկրի հետ հաղորդակցելու համար ունէր նաեւ Կարսի եւ Բագրեւանդի գծերը, բայց ռուսական հսկողութիւնը սահմանների վրայ խիստ լինելով, նախապատուութիւնը տրւում էր ընդհանրապէս Ատրպատականին: 1900-ական թականներին Գիլանն ու Մազանդարանն էլ կապեցին Ատրպատականի շրջանին, Բաքու-Էնզելի-Ռաշտ գծով զէնքերի փոխադրութեան եւ ընդհանրապէս Կովկասի հետ կապ պահելու գործերում:

Թաւրիզը, Սալմաստը, Մակուն, Խոյը, Ռաշտը եւ այլ վայրեր ամբողջ երկու տասնամեակ ապաստան դարձան ՀՅԴ ընտրեալ գործիչների եւ հայդուկների համար,

¹ Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 41, 42:

² Տե՛ս Արամը, 1969, էջ 424:

³ Խուդինեան Գ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւն, էջ 88:

որոնք իրենց առաւելագոյն ճիգերը զոհաբերեցին՝ վառ պահելու համար միշտ Յեղափոխութեան կրակը Արեւմտեան Հայաստանում: ՀՅԴ-ի ստեղծման առաջին տարին իսկ թուրք եւ պարսիկ սահմանագլխի Դուշմանայ ձորում գտնուող Դերիկի կիսաւեր վանքը ընտրուեց որպէս յեղափոխականների կենտրոն¹, որտեղ առաջին գործիչը եղաւ Ղարաբաղցի Մովսէս Իշխանեանը (1890)²: Թաւրիզում Բիւրոյի նստավայրը³ հաստատուելու մասին Ընդհանուր ժողովի որոշումն ընդգծում էր այդ ուղղութեան⁴ կարեւորութիւնը: Եւ պատահական չէր, որ Ընդհանուր ժողովից յետոյ ուժեղացուեց տեղի կազմակերպութիւնը՝ մարտական ու մտաւորական գործիչների մի ամբողջ խմբով, որոնք աշխուժացրին Ռոստոմի նախաձեռնութեամբ եւ նրա եղբօր՝ Կարոյի (*Արիստակէս Զօրեան*) ջանքերով ստեղծուած «Խարիսխ» զինագործարանի⁵ աշխատանքը, ինչպէս նաեւ համախմբուեցին պարսկա-թուրքական սահմանին յենակէտ դարձած Դերիկի վանքի շուրջ, որտեղ որպէս վանահայր հաստատուել էր հայ ազատամարտի եւ ՀՅԴ նիւրեալ հոգեւորական Բագրատ վարդապետ Թաւաքալեանը: Այստեղ էին անցել Յովսէփ Արղութեանը (*Իշխան*), Նիկոլ Դումանը (*Նիկողայոս Տէր-Յովհաննիսեան*), Ֆարհատը (*Սարգիս Օհանջանեան*), Սեւարեցի Սաքօն (*Սարգիս*

¹ Ըստ Գ. Խուդինեանի Հ.Յ. Դաշնակցութեան քննական պատմութիւն աշխատութեան. «Հայ զինեալների՝ Դերիկում հաստատուելու հետեւանքով, Թուրքիայից Պարսկաստան անցնող քուրդ ասպատակները զրկեցին իրենց խիստ անհրաժեշտ ճանապարհներից, որոնց հանգուցակէտը հէնց Զարեանդի Ս. Աստուածածինն էր: Այդ պատճառով, նրանք դիմեցին յաճախակի յարձակումների, որոնցից մէկի ժամանակ՝ 1892-ի մայիսին զոհուեց Մովսէս Իշխանեանը: Հարկաւոր էր ամրացնել վանքը եւ մեծացնել նրա պաշտպանների թիւը նոր յարձակումներին դիմակայելու համար...»

.... 1894 թ. սեպտեմբերի վերջին Դերիկից Վասպուրական մեկնեց Արապատականում ձեւաւորուած Հ.Յ.Դաշնակցութեան առաջին զինաւար խումբը՝ սկիզբ դնելով մէկը միւսից աւելի հերոսական, արկածներով լի անցումների, զէնքերի փոխադրութեան եւ նոյնքան վրանգաւոր յետդարձերի տարեգրութեանը: Հէնց այդ անցումներից մէկի ժամանակ՝ Բողազ-Քեսանի կոիւներում ցուցաբերած անօրինակ խիզախութեան համար, հայ ֆիդայու քաջութիւնից ցնցուած հակառակորդի կողմից անանակոյցեց մեծ հայդուկապետ Նիկողայոս Տէր Յովհաննիսեանը՝ ընդմիջարկ ստանալով «Դուման» պատրանունը» (էջ 287-290):

² Գէորգեան Կ., նշւ. աշխ., էջ 518, 519:

³ Գ. Խուդինեանի Հ.Յ. Դաշնակցութեան քննական պատմութիւն գրքի 282-րդ էջում կարդում ենք նաեւ հետեւեալը, որ1891 թականից՝ 1-2 տարւայ տարբերութեամբ, դաշնակցական գործիչների մի ամբողջ փաղանգի հաստատուելը Ատրպատականում, առաջին հերթին Թաւրիզը դարձրեց ՀՅԴ ուժերի ու միջոցների կուտակման երկրորդ խոշոր կենտրոնը՝ Թիֆլիսից յետոյ: Աւելին, արդէն 1892-ի ամռանը կայացած ՀՅԴ առաջին Ընդհանուր ժողովը իր ընդունած ծրագիր-կանոնագրով Թաւրիզի կուսակցութեան մարմնին շնորհեց Բիւրոյի կարգավիճակ:

⁴ Ատրպատական - Դ.Մ.:

⁵ Գ. Խուդինեանի մատնանշմամբ՝ որոշ հեղինակների կարծիքով «Խարիսխ» զինագործարանը հիմնուել է նախքան Ռոստոմի ժամանումը, որն Ատրպատական է անցել միայն 1892 թ., տե՛ս Սեւեան Ռ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան առաջին քայլերը եւ գործիչները, «Հայրենիք» 1937, համար 6, էջ 76):

Ծովանեան), Սաթենիկ Մատինեանը (օրհորդ Ծաղիկ) եւ ուրիշներ: Դերիկի վանքի՝ համար մղած կոհներում եւ դէպի Վասպուրական զէնք փոխադրելու համար ձեռնարկած բազմաթիւ վտանգաւոր ու արկածալից արշաւանքներում իր խիզախութեամբ առանձնապէս աչքի ընկաւ ՀՅԴ մարտական լաւագոյն ուժերից մէկը՝ Նիկոլ Դումանը²: Միւս կողմից. «...Քուրդերը, հասկնալով, որ իրենց սրտի մէջ վտանգաւոր բոյն մը կը շինւի, տեսակ մը հայկական միջնաբերդ, որոշեցին – թուրք կառավարութիւնն ալ կը դրդէր արդէն – վերցնել մէջտեղէն այդ վանքը: Ուստի պարբերաբար արշաւանքներ կը գործէին անոր դէմ: Կռիւր, ընդհապ-ընդհապ տեսց տարիներ: Վանքը կը պաշտպանէին հոն հաստատուած բոլոր մը յեղափոխականները»³:

Արշաւանքներից կարեւորագոյնը 1897-ին Խանասորի դաշտում քրդական Մագրիկցիների դէմ հայդուկային կոհն էր, որն էլ ակունք էր առել Ատրպատականից, որտեղ 1895 թ. «Ընդհանուր» (Ռայոնական) ժողովի որոշմամբ տեղակայւած էր «Պարսկաստանի Բիւրօն»: «1896–1897 թթ. տարեկան «Ընդհանուր» ժողովը որոշել էր Ատրպատականում եւս պատրաստի ուժեր ու զէնք կուտակել, անհրաժեշտութեան

¹ Ըստ Նազար Յ. Գորոյեանցի «Պարսկաստանի հայերը» գրքի էջ 180-ում տրւած բացատրութեան. Դերիկի պատմական վանքը եւ համանուն գիւղը գտնուում է Դուշմանայ ձորի բարձունքներում: Գիւղը նախքան 1828 թ. եղել է հայաբնակ: Այդ թականին քաղաքական իրադարձութիւնների եւ ներգաղթի հետեւանքով հայերի փոխարէն հաստատուել են քուրդ բնակիչներ:

Դերիկի վանքը, որ Ռաֆֆու հերոսների արծաթոյնն է, խոշոր դեր է ունեցել հայ ազատագրական նորագոյն շրջանի պատմութեան մէջ, մասնաւորապէս 1890-ական թթ.: Առաջին առաքեալը եղել է դարաբաղցի Մովսէս Իշխանեանը, որ Աւետեաց Երկիրը տանող այդ ամրոցը վերակենդանացրել է 1880-ական թթ. վերջերին: Այնուհետեւ Դերիկում գործել են Վարդան Մեհրաբեանը (ապագայի Խանասորի արշաւանքի հրամանատար), Իշխան Յովսէփ Արղուիթեանը, Սեւաբեցի Սաքօն եւ այլ ուխտեալներ:

Վանքի ներքեւում են գտնուում Մովսէս Իշխանեանի եւ յեղափոխական այլ գործիչների գերեզմանները:

Դերիկ գիւղը, Մովսէս Իշխանեանի նախաձեռնութեամբ, գնում է Հաֆթվանի հայ համայնքի կողմից, որպէս ազգային կալածք, եւ իբրեւ այդպիսին մնաց մինչեւ 1928 թ.-ը, երբ Ատրպատականի առաջնորդարանի կարգադրութեամբ վաճառւեց մի քուրդ ցեղապետի:

² Խուդինեան Գ., նշւ. աշխ., էջ 88: Նաեւ՝ ըստ Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի Ա հատոր, էջ 165, 166-ի. «Եթէ Ս. Զաւարեանը իրաւամբ համարուում է մեր ազատագրութեան շարժման խիղճը, - գրում է Ի. Յ. Արղուիթեանը, - ապա նոյնքան իրաւամբ Դումանը պիտի համարուի գինւորական ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մէկը՝ մեր ազատագրութեան մարտիկը: Եւ խղճի ու քաջութեան ներդաշնակութիւնը դարձաւ յենարան Զաւարեանի ու Դումանի գաղափարական գործունէութեան: Նրանց գործունէութեան միջոցները տարբեր էին, բայց նպատակը՝ մէկ: Զաւարեանը վտարանդիի ցուպը ձեռքին՝ քարոզում էր գաղափարը իր հոգու ամբողջ թափով, միւստոր ու գիտական պաշարով, իսկ Դումանը բռնութեան կապանքները ջախջախում էր զէնքով ու կրակով եւ հարթում ճանապարհը խղճի ու ազատագրութեան յափտենական յաղթանակի»:

³ Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., Ա հատոր, Բ հրատարակութիւն, 1981, Թեհրան, էջ 145:

դէպքում սահմանն անցնելու եւ արշաւանք կազմակերպելու համար՝ միաժամանակ փորձելով զինել Վասպուրականի հայութեանը...»¹:

Նոյն ժողովի ամենակարեւոր որոշումն «Անկասկած, Արրպապականից դէպի Վասպուրական արշաւանքի կազմակերպման խնդիրն էր, որին սկզբնական շրջանում դէմ էին արտայայտւում Վասպուրականի գործիչները, ինչպէս նաեւ Արրպապականում գտնուող ֆիդայիների մի մասը՝ Վարդանը, Իշխանը, Սեւ-քարեցի Սաքօն եւ այլք: Ուստի Սալմաստում 1897 թ. յուլիսի 8-ին կայացած ժողովը թէեւ որոշում է բաւարարել Վանի դաշնակցականների պահանջը եւ այնպէս ուղարկել 50 զինւած հայդուկներ, սակայն միաժամանակ, Նիկոլ Դումանի պնդմամբ կարեւորւում է նաեւ «Ընդհանուր» (Ռայոնական) ժողովի որոշումը կարարելու անհրաժեշտութիւնը»²:

«Սալմաստում յեղափոխական գործը կը տարւէր ամենայն ոգեւորութեամբ եւ անձնագոհութեամբ, երբ 1896-ին, Վանէն Պարսկաստան անցնող 200 կուռդներ եւ 1000-ի չափ անզէն հայեր, Մ. Աւետիսեանի, Պետրոյի եւ Մարտիկի առաջնորդութեամբ, յարձակում կրեցին Մազրիկ ցեղի քուրդներէն եւ Ս. Բարթողիմէոս վանքին մօտերը կոտորւեցան, կարճ դիմադրութենէ ետք: Ահա այս դէպքին հակահարւածը եղաւ Խանասորայ պատմական արշաւանքը (1897), որ կազմակերպւեցաւ Սալմաստի մէջ»³:

Ձեռնարկւած արշաւանքը նախորդ բոլոր հայդուկային անցումների համեմատ ամենախոշորն էր, եւ նրանում կիրառւեցին բանակային կարգապահութեան որոշ տարրեր, հրամանատար՝ Ս. Մեհրաբեան (Վարդան), տեղակալ՝ Յ. Արդութեան (Իշխան), յիսնեակներ եւ այլն, քանզի մօտ 250 հայդուկներին այլ կերպ հնարաւոր չէր ղեկավարել: Մազրիկցիների ցեղին հասցւած հարւածը Խանասորի դաշտում՝ 1897- ի յուլիսի 25-ին, շմեցուցիչ էր եւ անկասկած նպաստեց քրդական տարրի սանձմանն ու զսպմանը⁴:

Արշաւանքից յետոյ, Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտէի կողմից օգոստոսի սկիզբներին հետեւեալ գրութիւնն է յղւել «Դրօշակ»-ի խմբագրատանը. «Դաշնակցութեան սրւար արշաւախումբը... յարձակում գործեց Խանասորի

¹ Խուդինեան Գ., նշւ. աշխ., էջ 92:

² Նոյն տեղում:

³ Գէորգեան Կ., նշւ. աշխ., էջ 520:

⁴ Խուդինեան Գ., նշւ. աշխ., էջ 92:

լեռնադաշտի վրայ եւ չորս կողմից պաշարեց Մազրիկ կոչւած արինարբու քուրդ ցեղը: Ֆեդայիների շեշտակի գնդակները գրեթէ բնաջինջ արին այդ թշնամի ցեղը, որի գործն են Աղբակի բոլոր կոտորածները... որը դեռ անցեալ տարի Ս. Բարթողիմէոս վանքի շրջակայքում կոտորեց Աւերիսեանի առաջնորդութեամբ Վանից փախած հարիւրաւոր հայերի խումբը, կոհը տեսեց լեռնոյ դիրքերում մինչեւ ուշ գիշեր... զոհ տուինք միայն 19 քաջեր»¹:

Խանասորի արշաւանքի մէկ այլ առանձնայատկութեան մասին Մ. Վարանդեանն այսպիսի բնութագրական է տալիս. «19 քաջեր ընկան հայրենի հողի վրայ այդ բուռն կռիւներու ընթացքին: 19 ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՈԼՈՐ ԿՈՂՄԵՐԷՆ... թուրքահայ, ռուսահայ, պարսկահայ: Վանեցի, շաւրսիցի, համադանցի, մշեցի, գողթնեցի, ղազախեցի, ղզլարցի, նոր-բայազէտցի, ալեքսանդրապոլցի, թիֆլիսցի, ղարաբաղցի, ախալցխացի, ախալքալաքցի եւ այլն...

... Յուզիչ տողերով փառաբանեցաւ Խանասորի արշաւանքը Բեռլինի «Die Zukunft» նշանաւոր հանդէսին մէջ: Ընդարձակ թղթակցութիւն-յօդւած մը, որ ղրկել էր Գերման ճամբորդ մը թուրք-պարսկական սահմանագլխէն եւ որ ամբողջապէս տպագրւած է «Դրօշակ»-ի մէջ, Լեւոն Աթաբէկեանի թարգմանութեամբ («Հայերու մէկ յաղթութիւնը»)²:

Հետագային Թաւաքալեան վրդ.-ի՝ Թաւրիզ մեկնումից յետոյ Դերիկը կորցրեց իր արժէքը որպէս ՀՅԴ կենտրոն, եւ Ղալասար գիւղը ընտրուեց որպէս այդպիսին, որտեղից իր ցանցերը տարածեց ամբողջ շրջանում³: Դէպքերը, հետագայ տարիների, որոշ չափով արժեզրկեցին նաեւ Սալմաստը, այնպէս որ ՀՅԴ-ը, 1903-ից սկսեալ, իր աշխատանքների կենտրոնը դարձրեց Խոյն ու Մակուն եւ առանձնապէս Թաղէոս Առաքեալի վանքը (Մենաւոր)⁴:

¹ Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 194:

² Նոյն տեղում, էջ 205, 206:

³ Յատկանշական է, որ նոյն ժամանակաշրջանում Դերիկի վանքում Թաւաքալեան վարդապետին յաջորդում է Վեհունի վարդապետը, որ համարում էր արմենական, սակայն արմենականներից օժանդակութիւն չգտնելով, հեռացաւ, եւ Դերիկը դադարեց յեղափոխութեան գործունէութեան կենտրոն լինելուց: Նրա շրջակայ երեք հայկական գիւղերը եւս տեղահան եղան, իջնելով Սալմաստի դաշտ:

⁴ Ռուբէնը (Տ. Մինասեան) իր «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» գրքում (Ա հատոր, էջ 318-319-ում, անդրադառնալով Հայ ազատագրական շարժման մէջ Թաղէի վանքի յատկապէս իբրեւ զինատար խմբերի կայան ու միջանցք հանդիսանալու կարեւորագոյն դերին, գրում է. «Թաղէի վանքը շուրջ 100 քիլոմետր հեռու է Խոյնէն, 25 քիլոմետր՝ Մակունէն, 40 քիլոմետր՝ Պայազիտէն եւ 25 քիլոմետր ալ՝ Ալազանէն,

Ձուգահեռ վերոգրեալ կենտրոնների, Ուրմիան իր աշխարհագրական դիրքով, շատ նպատակայարմար էր Երկրի հետ կապ պահելու, յարաբերելու տեսակետից: Թէեւ Սալմաստից, Աղբակի վրայով, կապ էր հաստատուած Երկրի հետ, այդուհանդերձ այդ ճամբան, ինչպէս երեւում է ՀՅԴ մարմինների գործունէութիւնից, չէր բաւարարում գործի պահանջները, մանաւանդ որ Դերիկի կործանումից յետոյ Խոյն ու Թաղէոս Առաքեալի վանքը իրենց վրայ էին կրում Երկրի հետ կապի ամբողջ բեռն ու պատասխանատւութիւնը: Այս պատճառով հասկանալի պէտք է համարել ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյի եւ Թաւրիզի Կ.Կոմիտէի փորձերը՝ կապի նոր ճամբայ հաստատելու Ուրմիայից Մարգեաւար, Թարգեաւարի եւ քրդական Շամստինան շրջանների վրայով Վասպուրականի հետ, որն էլ կարող էր հաստատուել միմիայն քրդերի հետ համաձայնութեան գալով եւ համագործակցելով (*քրդերի հետ Մայխասի քանակցութիւնների օրինակով*)¹:

Ահա թէ ինչպէս է բնութագրում Պարսկաստանում ՀՅԴ գործունէութեան հոլովոյթը Կ. Գէորգեանը, նոյն «*Ամենուն տարեգիրքը*» աշխատութիւնում:

...Անհատնում է շարքը այն դաշնակցական հայդուկների, խմբապետների, գործիչների ու ղեկավարների, որոնք երկար կամ կարճ ժամանակներով, զանազան թականների անցան Ատրպատականից կամ մնացին այնտեղ եւ գործեցին, եւ կամ նահատակեցին արիւնալի կոիւների ընթացքում:

Մի շարք անուններ յիշատակեցին արդէն: Ուշագրաւ են նաեւ Անդրանիկի, Սեբաստացի Մուրադի, Կայծակ Առաքելի, Սեպուհի, Քեռիի եւ Սմբատի

տաճկաց սահմանէն: Ան գլխաւոր ճանապարհներէն դուրս ինկած ու մեկուսացած է եւ աւորր համար ալ Մենաւոր կը կոչուէր մեր կողմէ:

Այդ կէտէն, մէկ գիշերուան մէջ կարելի էր հասնիլ տաճկաց սահմանը, Ալաւրադ կամ Ալազան լեռը: Առաջինով կարելի էր անցնիլ Բագրեւանդ, իսկ երկրորդով՝ Վան, Աբաղայի վրայով: Մեր գործի համար այս կարելոր էր:

Պարսից եւ տաճկաց սահմանի երկայնքով, Մասիսէն սկսած մինչեւ Թաղէի վանքի դիմաց, մինչեւ Կոթուրի մօտերը Հայտարցի ցեղախումբն էր, իսկ հիւսիս՝ Ջելալցիք: Այս երկու ցեղախումբերը մեզ հետ ունենալ կը նշանակէր վերացնել պարսից եւ թուրքաց միջեւ եղած սահմանները եւ ազատ երթելու հաստատել Երեւանէն Պարսկաստան եւ Պարսկաստանէն Տաճկաստան: Այդ տեսակէտէն՝ Թաղէի վանքը շատ կարելոր դիւարան էր, մանաւանդ որ ան միայն 15 քիլոմէթր հեռու էր Կարինի քրդական կենտրոնէն, որ Հայտարցի ցեղապետ Մուստաֆա Բէյին կենտրոնն էր: Վանքը պէտք էր դարձնել հայ-քիւրդ բարեկամութեան կայանը...»:

¹ Ամուրեան Ա., նշլ. աշխ., էջ 39:

դերակատարումները, որոնք, իրենց ընկերների հետ, 1904-ի Սասնայի կոիւններից յետոյ ապաստանեցին Մենաւոր:

Առանձնայատուկ է եղել Իշխան Յովսէփ Արղութեանի գործունէութիւնը, որն իր խոր հետքը թողեց ՀՅԴ-ի Իրանի պատմութեան մէջ, սկսելով կուսակցութեան հիմնադրութեան ու ապա Խանասորի արշաւանքի օրերից եւ հասնելով մինչեւ իր նշանակումը Իրանի կառավարութեան մէջ որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան:

Չպէտք է մոռանալ նաեւ Կուկունեանի արշաւախմբի աքսորականներից եւ ապա Սիբիրից փախստական՝ Գանձակի շրջանից Բարսումեցի Եփրեմ Դաւթեանի վիթխարի ներդրումը՝ Իրանի Սահմանադրական շարժման կոիւնտրում, կամ Կոստի Համբարձումեանին, որ տարիներ յետոյ եղաւ Սալմաստի 1918-ի կոիւնների ղեկավարներից մէկը:

Ուշագրաւ է եղել Ագուլեցի Սամսոն Թադէոսեանի, նոյնինքն Սամսոն Խանի, կամ պարզապէս Սամսոնի (*Քրիստափորի քեռորդին*) ազդեցիկ գործունէութիւնը, ով Կովկասից գալով 1898-ին մինչեւ իր մահը (*1 մարտի 1945*) նախ՝ Սալմաստում, ամբողջ 20 տարի եւ ապա Թաւրիզում՝ 27 տարի, եղաւ ՀՅԴ ամենապատասխանատու գործիչներից մէկը՝ որպէս մարտական ձեռնարկների ղեկավար, որպէս հասարակական գործիչ, ուսուցիչ եւ գիւղատնտես, որպէս կապ՝ պարսիկ իշխանութեանց հետ, որպէս զինագործ ու կռուող ռազմիկ, վերջապէս որպէս մէկը, որի ամբողջ կեանքը նւիրում է եղել իր ժողովրդին, յեղափոխական եւ այլ աշխատանքների բազմատեսակ մարզերում:

Մէկ այլ նւիրեալ՝ բնիկ Ռոտոսթոցի (*Թէքիրդաղ*) դոկտ. Յարութիւն Ստեփանեանը, ով, 1902-ին Ամերիկայից Իրան գալով, աւելի քան կէս դար ապրեց եւ գործեց նախ Թաւրիզում եւ ապա Թեհրանում, որպէս ՀՅ Դաշնակցութեան ամենագործուն, անձնւէր եւ պատասխանատու դէմքերից մէկը:

Եւ վերջապէս խիստ ուշագրաւ է եղել Մալխասի կարեւոր դերակատարութիւնը՝ հայ-քրդական փոխյարաբերութիւնների հոլովոյթում: Այս կապակցութեամբ. «....Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրօն,- գրում է Հր. Սիմոնեանը,- շատ կարեւոր համարելով Վանի նահանգի Արեւելեան սահմանի վրայ գտնուող Հաքեարիի քրդերի հետ

բարեկամական յարաբերություններ հաստատելը, ՀՅԴ Վրէժի (Թաւրիզ) կենտր. կոմիտէին յանձնարարում է՝ Արրպատականի կուսակցական գործիչներից մէկին ուղարկել Շամսփինանի շրջան՝ այնտեղի ազդեցիկ տէր Մեհմեդ Սդըխի հետ հանդիպելու եւ կապեր հաստատելու համար: Կենտրոնական կոմիտէն 1903 թ. աշնանը Շամսփինան է ուղարկում յայտնի կուսակցական գործիչ Մալխասին:

Հասնելով Շամսփինան, Մալխասը տեսակցում է շէյխի հետ եւ Դաշնակցութեան կենտրոնի անունից բանակցում է նրա հետ:

Բանակցութեան ընթացքում Մալխասը շէյխ Սդըխին պարզում է Դաշնակցութեան տեսակէտները քուրդ-հայկական յարաբերությունները կարգաւորելու եւ եթէ հնարաւոր է՝ համերաշխութիւն հաստատելու վերաբերեալ¹:

«.... Խելօք մարդ էր, խորամանկ եւ բնածին քաղաքագէտ մը,- գրում է Մալխասը,- որուն սրտին մօտիկ էին իր ժողովուրդի շահերը: Դժբախտաբար, չունենալով լայն քաղաքական հորիզոն մը, չկրցաւ համերաշխութեան լեզու մը գտնել մեզի հետ, թէւ այդ բանին կաշխատէին մասնաւորաբար Արամն ու Վռամեանը: Ահա այս մարդուն մօտ է, որ գնացեր էի ես որպէս ՀՅ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ՝ հնարաւոր համագործակցութեան մը գետինը պատրաստելու ...

...Մանրամասն կերպով բացատրեցի իրեն մեր ծրագիրը, մեր պահանջները, միաժամանակ յայտնելով, որ մեր կազմակերպութիւնը սկսած օրէն իսկ բուռն ցանկութիւն է ունեցած մեր քիւրդ հայրենակիցներու հետ համագործակցութիւն մը ստեղծել: Օրինակ բերի անոր՝ Պետերխան պէյի կոչը, որ տպագրւած էր «Դրօշակ»-ի մէջ: Աշխատեցայ համոզել զինքը, որ մեր շարժումը պէտք է լինի ՀԱՄԱՊԵՏԱԿԱՆ եւ որ ան ոչ մէկ կերպով ուղղւած չէ քիւրդ ժողովուրդի դէմ: Ըսի, որ մենք կը համարենք քիւրդերը հողի հարազատ եղբայրներ, եւ որ մեր շարժումը չի ձգտիր միայն Հայ ժողովուրդի դրութիւնը բարելաւելու, այլ բոլոր անոնց, որոնք կապրին այդ հողամասի վրայ: Դժբախտաբար, Համիտեան բռնակալութիւնը, շահագործելով քիւրդերու տգիտութիւնը, միջոց է դարձուցեր զանոնք կուեցնելու մեզի հետ: Բացատրեցի, որ մեր կոնիներուն մեծագոյն մասը հարկադրաբար տեղի կունենայ քրտերուն հետ, որոնց դէմ

¹ Սիմոնեան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 3-րդ, էջ 147, 148:

մենք թշնամութիւն մը չունինք, որ մեր կռիւը ուղղած է թուրք ռէժիմին դէմ, որու փոփոխման համար է, որ մենք ասպարէզ ենք իջած: Յայտնեցի, որ մենք կուզենք ստեղծել իրաւակարգ մը, որ կարողանայ համահաւասար կերպով, բոլոր ազգութիւններու համար ալ ցանկալի լինել: Խօսեցայ նոյնպէս կամ աւելի ճիշդ է ըսել փորձեցի բացատրել անոր ֆէտէրացիայի կամ Դաշնակցութեան գաղափարը...»¹:

Քուրդ եւ հայ յարաբերութիւնների քաղաքական առաւելութիւններին ու կարելիութեանն անդրադառնալով՝ Մալխասը շեշտադրել է նաեւ նոյն հարցի վերաբերեալ Շէյխ Սադըդի մօտեցումները. «.... Ձեզ սիրելու մասնաւոր պատճառ մը չունինք, բայց գիտենք, որ այս հողին վրայ դուք այնչափ հին էք, որչափ մենք եւ որ նորեկը թուրքն է, որուն հանդէպ երկուքս ալ սիրալիր տրամադրութիւն մը ունենալու պատճառը չունինք: Մեր հողամասը ընդարձակ է, լայն ու լայն կը բաւէ մեր երկուքին ալ: Սկսելով Պաշկալայէն ու Նորտուզէն մինչեւ Մուսուլ մերն է, վերն ալ՝ ձերը: Ահա այս բանի մասին է, որ պէտք է մտածենք մենք: Եթէ դուք մեզի աջակցիք, մենք ալ պատճառ մը չունինք ձեզ հակառակելու՝ ձեր ծրագիրներու իրագործման համար...»²:

ՀՅԴ գործիչ Մալխասն առանձնայատուկ կարելիութեամբ քուրդ Շէյխին ներկայացրել է իր պահանջները՝ կապած հայ յեղափոխականների հետ, ներառեալ մասնաւորապէս սուրհանդակ խմբերի եւ ապրանքատար շալակաւորների ապահով անցուդարձը՝ թուրք-պարսկական սահմանագծերում, ինչպէս եւ՝ նրա օժանդակութիւնը՝ շրջանում քուրդ աշիրաթապետների եւ հայերի միջեւ փոխհասկացողութիւն ստեղծելու համար:

Ինչեւէ, հայ-քրդական փոխյարաբերութիւնների անհրաժեշտութիւնը մշտապէս արծարծող հանգամանք է հանդիսացել Հայ ազատագրական պայքարի հոլովոյթում: Իսկ ՀՅԴ օրգան «Դրօշակ»- ի բնութագիրը տուեալ խնդրի նկատմամբ առաւել ակներեւ է դարձնում այդ անհրաժեշտութիւնը. «.... Քուրդ-հայկական համերաշխութեան հարցը նոր երեւոյթ չէ մեր կեանքում: Ներսէս Վարժապետեանի, Մկրտիչ Խրիմեանի հայեացքները եւ նրանց որոշ գործնական քայլերը այդ սահմաններում յայտնի են շարերին: Րաֆֆիի մշտական քարոզները, Սրանձրեանցի կարծիքները եւ դրա հետ

¹ Մալխաս, Ապրումներ, Ա հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 207-209:

² Նոյն տեղում, էջ 210:

շապու ուրիշների երբեմն մոլեռանդ հաւատը, երբեմն բաւականաչափ հիմնաւորած համոզումները՝ վաղուց են շրջում մեր հասարակութեան մէջ: Վերջապէս անցեալ տասնամեակում քրդերի հետ դաշնակցելու նպատակով Հայ յեղափոխականների տեղ-տեղ արած փորձերը՝ նոյնպէս արդէն դուրս են գաղտնիքի շրջանից»¹: Սակայն փաստ է նաեւ այն իրողութիւնը, որ «.... Տասնամեակներ շարունակ արեւմտահայ ազգային մարմինները եւ մանաւանդ ՀՅ Դաշնակցութիւնը բազմապատկեր միջոցների դիմեցին հայ-քրդական համերաշխութիւն կայացնելու ցանկութեամբ, սակայն անկարելի եղաւ: ... Եւ միայն շապու ուշ քրդերը չարաչար կերպով զոջացին, որ դարերի ընթացքում հայերի հետ բարեկամ չեն եղել, այլ թշնամի»²:

* * *

Հայ ազատագրական պայքարի հոլովոյթը, սկսեալ ակունքներից (Հայրենասիրական խումբ- խմբակցութիւններ) մինչեւ բուն քաղաքական-կազմակերպական – կուսակցական ձեւաւորում-կերպաւորումը, այնուհետեւ՝ նոյն պայքարի ինքնապաշտպանական բնոյթից՝ (Ֆիդայական- պարտիզանական) յարձակողականի վերածելը (Խանասորի արշաւանք, Բանկ Օտոման), հանդիսացան այն բաւարար հիմքերը, որոնք ժամանակի աշխարհագրա-քաղաքական պայմանների (Համաշխարհային Ա. պատերազմ, ռուս – թուրքական պատերազմ եւ յատկապէս՝ ռուսական զօրքերի «դէպի տուն» նահանջը) արդիւնքում նոր փուլ թելակոխելու հարկադրանքի առջեւ կանգնեցրին Հայ ազատամարտին, տալով նրան զինուորական-կազմակերպական կերպարանք, որով էլ հայը յաջողեց նւաճել, ժամանակի թելադրանքով, իր քաղաքական իրաւունքը, կերտելով 1918 թ. Անկախ Հանրապետութիւնը:

Թէ՛ Հայ ազատագրական պայքարի ողջ հոլովոյթում եւ թէ՛ Մայիսեան հերոսամարտերի յաղթանակին ի նպաստ՝ իրենց առանցքային ու վճռորոշ դերակատարումն են ունեցել Ատրպատականն ու Ատրպատականի հայութիւնը, որոնք էլ հանդիսացան ազատագրական պայքար մղող հայ ազգային եռեակ կուսակցութիւնների միջնաբերդն ու խարիսխը՝ մարտավարական թէ՛ ռազմավարական

¹ «Դրօշակ», 1904, թիւ 4 (115), Հայ-քրդական յարաբերութիւններ, էջ 1:

² Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, գրի առաւ Աճեմեան Հայկը, տպ. Թեհրան, 1966, էջ 244, 245:

նպատակների իրականացման ճամբին: Այդ ճանապարհը, ինչպես փորձեցինք փաստել, հարթ ու յաղթական է ընթացել, երբ յատկապես տարանջատ, սակայն, համերաշխ գործակցել են միմեանց հետ հայկական կուսակցությունները, ինչպես բուն ազատագրական պայքարում, այնպես էլ, եւ մանաւանդ՝ Իրանի Սահմանադրական շարժման ընթացքում:

ԳԼՈՒԽ 3

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

3.1. Սահմանադրական շարժումը Պարսկաստանում

Պարսկական 1905–1911 թթ. յեղափոխությունն այդ երկրի բազմադարեան պատմության հարուստ եւ նշանակալից էջերից է, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ ոտքի էր կանգնել յանուն ազատության եւ ընդդէմ խաւարի ու բռնապետության:

Ընդհանրապէս որեւէ յեղափոխության էությունն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական եւ քաղաքակրթական պայմանները՝ մի կողմից, եւ հասարակաց միտքը, հոգեբանությունը եւ առանձնայատկությունները՝ միւս կողմից: Այս տեսակէտներից մեկնելով՝ փորձ է արւել նախ՝ մեկնաբանել նախասահմանադրական Իրանի բռնակալական կարգերը եւ ժողովրդի տնտեսական թշուառությունը: Ապա՝ անհրաժեշտաբար լուսարծակի տակ է առնւել հայերի, ի դէմս ազգային երկու կուսակցությունների՝ ՍԴՀԿ-ի եւ ՀՅԴ-ի վճռորոշ մասնակցությունն այդ շարժմանը: Քանզի «Հայերը սահմանադրության եւ ժողովրդավար կուսակցությունների ձեւաւորման ուղղությամբ աւելի քան լուսաւորիչ-ուղղորդիչ դերակատարում են ունեցել»¹, իսկ փաստօրէն անմիջական մասնակցութեամբ նպաստել են յեղափոխության յաղթանակին:

* * *

Միջնադարեան աւատական կարգերում գալարւող նախասահմանադրական Պարսկաստանը (1850–1900 թթ.) աշխարհից գրեթէ կտրւած, միապետական մի երկիր էր, որտեղ տիրակալում էր Ղաջարական միահեծան ամենաերկարակեաց Շահը՝ Նասերէդդին թագաւորը (1846–1896): Ինչպէս նշում է Մ. Վարանդեանը. «Իրան երկրորդ իսլամ պետությունն էր, շատ կողմերով նման համակրօն Թուրքիային: Անոր

بربريان حوری، "نقش ارامنه در جنبش مشروطيت"، فصلنامه "پيمان"، ش. 36، تهران 1996، ص. 18.

պէս խաւար, յետամնաց, ենթակայ «արքայից արքաներու» սանձարձակ բռնակալութեան, որ կը կեդրոնանար թաթարական Ղաջար արքայապետի ձեռքը: Մօտ 10 միլիոն ժողովուրդ, որ դեռ կապրէր ֆեոդալական միջնադարում, խորասուզած տրտման ու թշուառութեան հեղձուցիչ մթնոլորտի մէջ...»¹:

Թէեւ Շահի 50-ամեայ տիրակալութեան որոշակի ժամանակահատուածում ազատախոհական ու բարենորոգչական գաղափարներով տոգորւած եւ երկրի յառաջադիմութեանը նկրտած քաղաքական-պետական գործիչ հայազգի Մելքում խանի² ներկայութիւնը յեղափոխիչ ազդեցութիւն է ունենում երկրի ներքին կեանքի վրայ³, բայցեւայնպէս յառաջադիմական հակումների շարունակականութիւնը վստահութիւն չէր ներշնչում միահեծան Շահին, քանի որ Շահը, մշտապես ենթարկելով յետադէմ պալատականների ազդեցութեանը, արտօրել էր Մելքում խանին եւ միւս ազատական խորհրդատուներին⁴, ապացուցելով իր մենատիրական եւ պահպանողական հայեացքները: Այդուհանդերձ, պէտք է ընդունել, որ երկրում կիրառւած բարեկարգումներն իրենց հերթին նպաստեցին ժողովրդական այն զարթոնքին, որ երեւան եկաւ Իրանում XIX դարի վերջաւորութեան, եւ որի գլխաւոր ազդակներից էր համարում ինչպէս Բաբիական⁵ շարժումը, որը հաւասարապէս ճնշում էր թէ՛ Շահի եւ

¹ Վարանդեան Մ., «Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն», հատոր Բ, 1981, Թեհրան, էջ 252, 253:

² Իրանագիտութեան պրոֆ. «Սարգամինէ ման» (Իմ հայրենիք) ամսաթերթը իր 2014 թ. օգոստոսի համարում (էջ 60) գրել է. «Թէեւ Միրզա Մելքում խանը հաւատարմութեամբ չի ընծայել կրօնին, սակայն ի նկատի ունենալով կրօնի եւ հոգեւորականութեան ազդեցութիւնը Իրանի հասարակայնութեան վրայ, ինքնիրեն համակիր էր ձեռնարկում կրօնին, որպէսզի հիմնական եռեակ նպատակները՝ ներքին դիկտատուրայի մերժումը, սոցիալական արդարութիւնը եւ ազգային անկախութեան պահպանումը, իրականանալի դառնան: Այս նպատակներն են ընկած եղել ժամանակակից մշակութային խառնուրդի մտայնութեան հիմքում...»:

³ «Ղանուն» (Օրէնք) թերթի հրատարակումը, որը մեծ թուով ընթերցողներ էր գտել, եւ որը հրատարակել է 1890–1898 թթ. Լոնդոնում, Մելքում խանի միջոցով, երբ արդէն նա ազատել էր Մեծ Բրիտանիայում դեսպանի պաշտօնից (1889 թ.):

⁴ Վարչապետներ՝ Միրզա Թաղի խան Ամիր Բաբիր եւ Ամին օլ դոլէ – Դ.Մ.:

⁵ 1915 թ. տպագրւած «Հանրագիտական բառարան»-ի մեկնաբանմամբ. Բաբ նշանակում է հիմնադիր Բաբիական կրօնի կամ Բաբիականութեան՝ Պարսկաստանում: Նրա իսկական անունն էր Միրզա-Ալի-Մուհամմէդ, որ ծնւեց Շիրազում 1825 թ. եւ մեռաւ մարտիրոսական մահուամբ (գլխաւորեց Նասրէդդին Շահի հրամանով) Թաւրիզում 1848-ին: Նա իրան հրատարակեց Դուտն (Բաբ), որով Աստուած ճշմարտութիւնը յայտնում է մարդկանց: Նրա հիմնած կրօնը մի էվոլյուցիա է (բարեշրջումն) իսլամական կրօնի, որովհետեւ նա ընդունում է Մովսէսին, Քրիստոսին, Մահմեդին իբրեւ մարգարէներ, իսկ ի լրումն այդ բոլորի՝ Բաբին: Այդ կրօնի էությունը երկու խօսքի մէջ է՝ *միութիւն եւ համերաշխութիւն*. Նրանից բխում է առաջադիմական հասարակութեան իդէալը: Իր վարդապետութեան խտացումը Բաբը թողել է *Բայան (Խօսք)* գրքի մէջ, որում նա աւանդել է իր քաղաքական, սոցիալական եւ կրօնական ռէֆորմի գաղափարները: Իսկ «Վէմ» հանդէսի (1935 թ.) «Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը եւ Մելքում խանը»

թէ՛ յետադէմ կղերականութեան կողմից, այնպէս էլ կարելոր ազդեցութեամբ ներգործօն խթան հանդիսացաւ 1891 թ. ժողովրդական ապստամբութեանը ընդդէմ «*Ժխախտորի կոնցեսիայի*»¹, որն աւարտուեց իրանցիների յաղթութեամբ: Դա երկրի պատմութեան մէջ կարելորագոյն փուլ էր եւ իրաւամբ Սահմանադրական յեղափոխութեան սկիզբը², եւ որ «*դա համարում էր փորձաքար՝ Սահմանադրութեան յեղափոխութեան համար*»³: Ընդհանուր առմամբ 1905–1911 թթ. Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութիւնը մի շարժում էր՝ պառլամենտական կարգերի կայացման, Սահմանադրական կառավարութեան ձեւաւորման, բարեկարգման եւ ուժի կենտրոնացման նպատակով: Իսկ բուն շարժումը հետեւանքն էր այն տարատեսակ իրադարձութիւնների, որոնք պատահել էին Իրանում XIX դարի ընթացքում՝ պատերազմական պարտութիւն Ռուսաստանից, առետրական կապիտուլեացիաներ, Ռուսաստանի եւ Մեծ Բրիտանիայի շուկայական մենաշնորհումներ⁴, Եւրոպայի տնտեսական ներթափանցում, ներքին արտադրող-արդիւնաբերողների աշխատանքային հոլովոյթի անվերահսկելիութիւն եւ

խորագիրը կրող Յովի. Չաւարեանի յօդածում հանդիպում ենք հետեւեալ մեկնաբանութեանը. «1844 թ. Բաբը հրապարակ հանեց իր վարդապետութիւնը, եւ անմիջապէս նրա դէմ ծառացան հոգեւորականութիւնն ու աշխարհիկ իշխանութիւնները, որոնք զգացին, թէ տիրող կարգերի համար ի՛նչ մեծ վտանգ է սպառնում այդ նոր վարդապետութիւնը: 1850 թ. Բաբը խաչուեց, որ անելի եւս ուժեղացրեց հասարակ ժողովրդի համակրանքը եւ անելացրեց Բաբի հետեւորդների թիւը: Նասերէդդին Շահի վրայ կախարած չորս մահափորձերից առաջինը տեղի ունեցաւ 1852 թ.-ին չորս Բաբականների ձեռքով: Թեթեւ վիրաւորած Շահը դաժան հալածանքի ենթարկեց Բաբականներին, որոնք անօրինակ զոհուեցին ցոյց տալիս»:

¹ Նասերէդդին Շահի բրիտանամէտ վարչապետ Ամինօլտօյանի կողմից Մեծ Բրիտանիային տրուող տնտեսական մենաշնորհումների քաղաքական հակառակորդն էր նոյնինքն Անգլիայի մրցակից Ռուսաստանը: Ներքին առումով նաեւ իրանցի առետրականներն անգլիական մենաշնորհումների որպէս տուժող կողմ հանդիսացել են ծխախոտի մենաշնորհի դէմ շարժման առաջամարտիկները, որոնք ժամանակի կրօնապետերի միջոցով յաջողեցին տապալել «Ծխախոտի կոնցեսիան»: Արդիւնքում 1891 թականի աշնանը Քերբելայում բնակող յայտնի կրօնապետ Միրզա Հասան Շիրազիի «*Ֆեթա*»-ով (*կրօնական հրահանգ*) ժողովուրդը ծառս եղաւ ընդդէմ կոնցեսիայի: «Ծխախոտի կոնցեսիայի» չեղարկումը երկրի տնտեսութեան վրայ բացասաբար է ազդում, քանզի արտաքին պարտքերի նոր դուռ է բացում՝ կառավարութեան դէմքը շրջելով դէպի Ռուսաստան: Սա էլ իր հերթին պատճառ է դառնում հետագային Անգլիայի կողմից հովանաւորչական կեցածքի, յօգուտ Սահմանադրական յեղափոխութեան (տե՛ս Աֆարի Ժ., «Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութիւնը», էջ 53, 2006, Թեհրան, «Բիսթուն» հրատ.):

² 26-25.ص، 1958، تهران، «تاريخ مطبوعات و ادبيات ایران»، براون ادوارد،

³ یریریان حوری، همان، ص. 35.

⁴ Զորօրինակ Մեծ Բրիտանիայի հպատակ եւ «Ռոյտեր» հանրայայտ լրատուացանցի անդամ Ժուլիոս Դը Ռոյտերին տրուած մենաշնորհը, որով 70 տարւայ ժամկետով իրանական բոլոր բնական հումքերն ու պաշարներն օտարի տիրակալութեան տակ էին անցնում: Կամ նոյնինքն ծխախոտի մենաշնորհը 50 տարով կրկին բրիտանացի Տալբուտին էր յանձնաձ: Անշուշտ, բրիտանացիներին տրուող նմանօրինակ մենաշնորհումները մեծ դժգոհութիւն էին առաջացնում մրցակից ռուսների մէջ (տե՛ս Աֆարի Ժ., նշւ. աշխ., էջ 50):

դրան իբրեւ հետեւանք՝ հասարակական դժգոհութիւն: Ապստամբութիւնը նոյնպէս հետեւանքն էր մտաւորական-ազնւական խաւի ընդլայնման, որը շփման մէջ էր գտնուում արեւմուտքի հետ, որպէս ջատագովը՝ Սահմանադրական, սեկիւլար եւ ազգային կարգերի¹:

Նասերէդդին Շահի սպանութիւնից (1896 թ.) յետոյ, սակայն, խախտուում է երկրի հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական կարգուսարքը, որը մինչ այդ համեմատաբար կայուն վիճակում էր:

Պարսիկ պատմաբան Էբրահիմ Սաֆային, սակայն, «Իրանի Սահմանադրական ապստամբութիւնը՝ արտգործնախարարութեան փաստաթղթերի հիմամբ» գրքի նախաբանում այն համոզումն է յայտնել, ըստ որի՝ ապստամբութեան սկիզբն է համարել Նասերէդդին Շահի սպանութիւնը, քանզի հասարակական-քաղաքական բոլոր շերտերի երկար տարիների կուտակած դժգոհութեան արտայայտութիւնն է բնութագրել այդ սպանութիւնը՝ սկիզբ հանդիսանալով շարժման հետագայ զարգացումների²:

Նասերէդդին Շահին փոխարինում է թագաժառանգ Մոզաֆֆարէդդին Շահը³ (1896–1907 թթ.), որը շրջապատւած էր տգէտ ու ազաւի պալատականներով: Իրանի Սահմանադրութեան մասնակից եւ ականատես Յովսէփ Յովհաննիսեանի բնութագրմամբ. «Շահի յետադէմ շրջապատն ու պալատականները բոլորովին սանձարձակ դարձած՝ ծայրայեղութեան են հասցնում իրենց հարստահարութիւններն ու ճնշումները, որոնք լցնում են ժողովրդի համբերութեան բաժակը եւ նրան ըմբոստութեան մղում»⁴:

Կառավարութեան անկատարութիւնն ու սնանկացումն այն աստիճանի էր հասել, որ եւրոպական մամուլի արձագանգերը չուշացան: Փարիզում իրանական դեսպանատունը հաղորդել էր, թէ փարիզեան օրաթերթերը գրում են. «Իրանի շատ քաղաքներում են

¹ Երբ Երան Խորի, Էման, Վ.Ս.

² «جنبش مشروطيت ايران بر مبنای اسناد وزارت امور خارجه», واحد نشر اسناد، تهران، 1991.

³ Յատկանշելի է, որ օսմանական Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի ներկայացուցիչ Մանիֆ Փաշան, որ Նասերէդդին Շահի թագաւորութեան 50-ամեակի տօնակատարութիւնների համար Թեհրան էր ժամանել, մասնակիցը եղաւ վերջինիս մահուան սգահանդէսին եւ ապա՝ նոր թագաւորի թագադրութեանը:

⁴ Էլմար Յ. (Յ. Յովհաննիսեան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 20, 21:

նկարելի խժդութիւնները, զորօրինակ՝ Շիրազում ու Համադանում, եւ կարելի է ասել, որ ողջ Իրանը մալուաժ է խռովութիւնների...»¹:

Միա կողմից՝ նոյն պալատականները Շահին ստիպում են նաաստացուցիչ փոխառութիւններ կնքել Բելգիայի եւ Ռուսաստանի հետ (1902 թ.), որոնց գումարը կազմում էր 3 միլիոն անգլիական ոսկի, որը ծանրագոյն պարտք էր այդ ժամանակի Պարսկաստանի համար: Յատկանշելի է, որ ժամանակի հանրայայտ առեւտրական հայազգի Ալեքսանդր Թումանեանը որպէս օգնութիւն դաջարական կառավարութեան, առաջարկում է վերոնշեալ պարտքը մարել իր միջոցների հաշիւն²:

Ռուսաստանի մաքսային քաղաքականութիւնը, որն իրականացւում էր բելգիացի իր «խորհրդականներով» ու սրանց կառավարիչ «մաքսային գործերի նախարար» Նոուզով, գազաթնակէտին են հասցնում կառավարութեան դէմ եղած առեւտրականների դժգոհութիւններն ու բողոքները, որոնք հետագայում ժողովրդական բնոյթ ստանալով, ծայր են տալիս 1905 թ. վերջին եւ 1906 թ. սկզբնական ամիսների խլրտումներին ու աստիճանաբար՝ շարժումներին³: Յատկապէս հետագային շարժմանը թափ հաղորդող արտաքին գործօնը հանդիսացաւ 1907 թ. համաձայնագրով անգլետոուս գաղութատիրական քաղաքականութիւնը, որի նպատակն էր տարբեր ազդեցութեան գօտիների վերածելով՝ մասնատել Իրան երկիրը: Հարաւում Խուզիստանի նախային հանքերն էին, որոնց շահագործումը Անգլիայի մենաշնորհն էր, իսկ հիւսիսում՝ Կասպից ծովի ձկնորսութեան մենաշնորհն էր՝ Ռուսաստանի ձեռքում:

Այս մասին դեռեւս 1906-ին կայացել են ռուս-անգլիական բանակցութիւններ, որոնք լայնօրէն քննարկել են անգլիական պարլամենտում (1906 թ. մայիսի 22), որտեղ «Անգլիայի արտգործնախարար Սըր Էդուարդ Գրէյը յայտնել է, թէ դեռեւս համաձայնագիր չի կնքել, սակայն Ռուսաստանի եւ Անգլիայի մօտ առկայ է հեղաքրքրութիւն, որպէսզի երկու երկրների շահերից բխող հարցերի շուրջ երկխօսութիւններ կայանան»⁴:

«جنبش مشروطيت ايران بر مبنای اسناد وزارت امور خارجه»، واحد نشر اسناد، تهران، 1991، ص 13.

2. خسرو معتضد، تاريخ تجارت و سرمايه گذارى ايران، ص. 646.

3. Յատկանշական է, որ Իրանի Առեւտրականների Արհմիութեանն անդամակցում էին նաեւ ոչ մուսուլմաններ, զորօրինակ՝ հանրայայտ Թումանեան եղբայրները, ինչպէսեւ զրադաշտ առեւտրականներ:

4. اسناد وزارت خارجه، سند 281، لندن، سفارت ايران، 1906، ص 167.

Իսկ Ռուսաստանի շահագրգռածությունը մասնաւորապէս բացատրում է հետեւեալ կերպ. «....Ճապոնիայից պարտութիւն կրելով՝ Աֆղանստանում, Տիբեթում, նոյնպէս հեռաւոր Արեւելքում ու յարկապէս Իրանում իր քաղաքական, զինւորական ու տնտեսական նպատակներից ելած՝ Ռուսաստանի կառավարութիւնը բանակցութիւնների մէջ մտաւ անգլիական կառավարութեան հետ, որպէսզի վերջինս ճանաչի ռուսական տիրակալութիւնը՝ Իրանի հիւսիսային շրջանի նկատմամբ...»¹:

Դեռեւս մինչ այդ էր ակներեւ դարձել ռուս-անգլիական մրցակցութիւնը, որը մէկը միւսի ազդեցութիւնը հաւասարակշռելու միտումով էր բացատրում: Անգլիայում Թեհրանի դեսպանը դեռ 1905 թ. հոկտ. 2-ի իր ընդարձակ զեկուցման մէջ Իրանի անկախութեանը սպառնացող երկու վտանգ է մատնանշում: Նախ՝ ռուսական ազդեցութեան բացարձակ տիրակալութիւնը², ապա՝ քաղաքական թուլութիւնն ու անհաշիւ շռայլութիւնների հետ առաջացած տնտեսական ներքին քայքայումը:

«....Եթէ այս տագնապը վերացնելու համար հնարաւոր միջոցներ ձեռք չառնեն,- շեշտում է դեսպանը,- անկարելի կը լինի արգելել ծանր թնջուկի ծագումը՝ Իրանում, որը տեղի կունենայ ոչ երկար ժամանակից յետոյ: Թէեւ այդ մասին այլ խոր պատճառներ կան, բայց գլխաւորը Շահի անձնական նկարագիրն է:

«Այդ օրերում պալատը իր պալատականներով գտնւում էր ռուսական ուղղակի ազդեցութեան տակ... Անկասկած, այս իրողութիւնն էր, որ դրդել էր դեսպանին այդքան բացասաբար արտայայտել Շահի մասին»³:

Ահաւասիկ, իրանական յեղափոխութեան նախադրեալները փոխլրացման եւ փոխազդման հանգամանքների բերումով հիմք են հանդիսանում շարժման հետզհետէ զանգւածային ու ժողովրդական բնոյթ ստանալուն՝ 1905-ի վերջում եւ մասնաւորապէս՝ 1906-ի սկզբներում:

¹ همان، ص 164، روزنامه «استاندارد» لندن، 1906، سفارت ایران، سند ش. 1.

² ԱԳՆ փաստ.-ի արխիւի համաձայն՝ Թեհրանում ռուսական դեսպանատունը 1907 թ. մի նամակով պահանջել է վարչապետ Ամին օլ դոլէից, որպէսզի աշխատանքից ազատեն աստրիացի երկու զինւորական կցորդներ՝ Պադոցը եւ կապիտան Կոստերը, որոնք վարձատրում էին Իրանի կառավարութեան կողմից: Կամ առհասարակ Իրանին թոյլատրւած չէր երկաթգիծ կառուցել, քանզի դրա մենաշնորհը տրւած էր ռուսական կառավարութեանը (ԱԳՆ փաստ., նշւ. աշխ., էջ 15):

³ Էլմար Յ., նշւ. աշխ., էջ 23, 24:

Թէւ սկզբնական շրջանում Ռուսաստանին մրցակից Անգլիայի հրահրումով՝ շարժման գլուխ է կանգնում կղերական խաւը ներկայացնող հոգեւորականութիւնը, որոնք իրենց հերթին իշխանատենչութեամբ մրցակցում էին պալատականների հետ, բայցեայնպէս՝ կային փոքրաթիւ ազատական խմբակցութիւններ, որոնք ջանքեր էին գործադրում՝ շարժումը ժողովրդական հունի մէջ բերելու համար: Այս վերջինները յատկապէս «նախաձեռնողն էին հանդիսանում»*«գաղտնի Անջումանների» (Միութիւններ) կազմաւորմանը*²:

Ազատական խմբակցութիւնները շարունակ ժողովրդական զանգաւածներին յուշում եւ զգօնութեան էին հրաւիրում պալատականների եւ մասնաւորապէս վարչապետ Էյն օլ դոլէի սադրանքների նկատմամբ, որոնք միտում էին կեղծ բարենորոգումների խոստումներով շեղել շարժման ընթացքը: Միւս կողմից՝ մտաւորական ուժերը ժողովրդի մէջ առաջ էին բերում այն գիտակցութիւնը, որ նա ի զօրու է նաեւ ծառս լինել արտաքին՝ ռուսական տիրակալութեան դէմ, ինչպէս որ դա արել է մի ուրիշ արեւելեան ժողովուրդ՝ ճապոնացին³: Թէ՛ սա եւ թէ՛ բուն ռուս յեղափոխականների հակացարական շարժումները մշտապէս խթան էին հանդիսանում պարսիկ լուսամիտ տարրերի համար, որոնցով էլ վերջիններս ներշնչում էին սեփական ժողովրդին, քանզի. «1905 թ. Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը ապացուցեց, որ իւրային թէ օտարական բռնապետութեան դէմ յաղթանակը, ինչպէս տարբեր երկրներում Սահմանադրական կարգերի հաստատումը, հնարաւոր է»⁴:

¹ ԱԳՆ փաստ.-ի արխիւի համաձայն՝ Անգլիան էլ իր հերթին Իրանի կառավարութեանը երկակի ճնշման էր ենթարկում. նախ՝ գրգռում էր հոգեւորականներին Ռուսաստանի եւ Իրանի կառավարութեան դէմ, ապա՝ տարբեր քաղաքների իր կոնսուլատներում նստացոյցի դիմած հակակառավարական տարրերի էր հովանաւորում, իսկ վերջիններից գանգատում՝ նոյն կառավարութեանը (ԱԳՆ փաստ., նշւ. աշխ., էջ 121):

² 6. بربریان حوری، همان، ص. 6.

³ Ըստ Հ. Բերբերեանի՝ սոյն յեղափոխական շարժումը (Պարսկաստանի Սահմանադրական շարժումը) մեծ ազդեցութիւն էր կրում ռուս-ճապոնական պատերազմից (1904–05 թթ.), ինչպէսեւ՝ Ռուսաստանի 1905 թ. յեղափոխութիւնից: Ի դէպ, թէ՛ պատերազմը եւ թէ՛ յեղափոխութիւնը պատճառ էին դարձել, որպէսզի Ռուսաստանն ի զօրու չլինի մինչեւ 1909 թ. (Երբ իրանական յեղափոխութիւնն իր բնականոն հունով էր ընթանում) զինուորական միջամտութիւն ունենայ Իրանում, եւ տիրական էր դարձել այն մտայնութիւնը, թէ ռուսական կայսրութիւնը տկարացել է եւ կարիքն ունի արմատական–հիմնական բարեկարգումների...

⁴ Յատկանշելի է, որ Ռուսաստանի 1905 թականի յեղափոխութիւնից յետոյ կարեւոր ապստամբութիւններ եւ յեղափոխութիւններ տեղի ունեցան ոչ եւրոպական աշխարհում, որոնց նպատակը երկրից ներս առհասարակ ժողովրդավարական ինստիտուտների ստեղծումն էր, իսկ արտաքին ճակատում՝ կայսերապաշտ ուժերի դիմագրաւումը: Տե՛սլ ժամանակաշրջանի կարեւորագոյն ապստամբութիւններն էին Հնդկաստանի ազգային շարժումը Բրիտանիայի դէմ (1905–1908 թթ.), Հարաւային Աֆրիկայում

Թէւ օրէցօր մեծանում են շարժման ղեկավարութիւնը ստանձնած կրօնապետերի հմայքն ու հեղինակութիւնը, բայցեայնպէս ամէլի զգալի են դառնում գոյութիւնն ու գործունէութիւնը այն հայրենասէր, ազատական խմբակցութեան, որ ամէլի խստօրէն է բողոքում կառավարութեան կամայականութիւնների ու ճնշումների դէմ: Խմբակցութիւնը նաեւ դատապարտում է կառավարութեան այն դաւաճանական քայլերը, որ հարեւան պետութիւնից ստացած փոխառութիւնների հաշիւն նրան տալիս է այնպիսի մենաշնորհներ ու արտօնութիւններ, որոնք մեծ չափով խախտում են երկրի ինքնուրոյնութիւնը, բայց լցնում են պալատականների գրպանները: Ազատական խմբակցութիւնն էլ ամէլի է ուժեղացնում երկրում Սահմանադրական կարգեր հաստատելու իր պահանջը¹:

Իրանական յեղափոխութեան առաջին փուլում (1905 թ.), որպէս շարժումը ղեկավարող ուժ, հանդէս է գալիս, ինչքան էլ որ դա տարօրինակ ու անբնական է թւում, հոգեւորականութիւնը: Բայց նկատի ունենալով տւեալ ժամանակաշրջանում Պարսկաստանի իրականութիւնը եւ ժողովրդի մտայնութիւնն ու քաղաքական-հասարակական իւրայատուկ դրութիւնը, ինչպէս նաեւ գոյութիւն ունեցող ուժերի յարաբերակցութիւնը, այդ երեւոյթը այնքան էլ անբնական չի թւում:

Այդպիսով, ահա, դատարկ ասպարէզում մէջտեղ է գալիս հոգեւորականութիւնը եւ ստանձնում շարժման ղեկավարութիւնը: Դա պայմանաւորած էր նաեւ նրանով, որ նա լաւագոյնս գիտակցում էր իր շահերը, եւ որ նա ուժեղ էր իր միասնականութեամբ եւ կազմակերպածութեամբ, որով էլ ամէլի գործուն մասնակցութիւն է բերում շարժումներին: Այդ կապակցութեամբ Մելքում խանն իր «Ղանուն» թերթում գրում է. «Մենք ցանկանում ենք հոգեւորականների հեղինակութիւնն ու իմաստութիւնը օրէնքի

Զուլունների ապստամբութիւնը 1906 թականին Բրիտանիայի դէմ, Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութիւնը (1905–1911 թթ.), երիտթուրքերի յեղափոխութիւնը 1908 թ., Մեքսիկայի յեղափոխութիւնը 1910 թ. եւ Չինաստանի յեղափոխութիւնը 1911–1912 թթ.: Նաեւ Ռուսաստանի յեղափոխութեան ազդեցութիւնը Կովկասում եւ մասնաւորապէս Բաքում ակներեւ է եղել: Ազատական խմբակցութիւնները՝ «Էջթեմաիւնէ Ամիրուն»-ը եւ Իրանի Սոցիալ դեմոկրատների կազմակերպութիւնը, կազմաւորւեցին 1905 թականին Բաքում, իսկ յաջորդող տարիներին Կովկասում հայ եւ վրացի յեղափոխականները մասնակցութիւն ունեցան Սահմանադրական շարժմանը (տե՛ս Աֆարի Ժ., նշւ. աշխ., էջ 60, 61): Սկզբնաղբիւրը՝ Ivar Spector-ի «The first Russian Revolution», աշխատութիւն (էջ 30):

¹ Էմար Յ., նշւ. աշխ., էջ 32:

դրոշ եւ ժողովրդի միասնության առաջնորդ դարձնել»¹: Յուցարար ամբոխներին իր հովանու տակ առնելով՝ հոգեւորականութիւնը սկզբում իր մրցակից-հակառակորդներ՝ պալատի ու պալատականների դէմ բողոքի է դուրս գալիս՝ ապաստանելով սրբատեղիներում՝ Թեհրանի «Շահ Աբդոլազիմ»-ում, Ղոմ քաղաքում եւ պահանջում է «Արդարութեան տուն» հաստատումը², ինչպէսեւ՝ մաքսային գործերի բելգիացի նախարար Նոուզին ազատել իր պաշտօնից:

Հոգեւորականութեան ներկայացուցիչները 1906 թ. սկզբներում կրօնապետեր Թաբաթաբայիի, Բեհբահանիի եւ Ֆազլօլլահ Նուրիի գլխավորութեամբ դիմում են վարչապետին ու Շահին՝ վերջիններիս զգաստութեան նամակներ ուղղելով, որոնք, սակայն, մնում են անպատասխան եւ ապարդիւն: Մինչեւ իսկ ցոյցերից մէկի ընթացքում տեղի է ունենում արինահեղութիւն, որի հետեւանքով սպանւում են 22 ցուցարարներ, դրանց շարքում մի կրօնաւոր «թալաբէ» (ուսանող): Կրօնապետերը դիմում են անգլիական դեսպանատուն³ աջակցութիւն խնդրում՝ բռնութիւնները վերացնելու համար: Սկզբում վերապահ գտնւելով, այդուամենայնիւ, դեսպանութիւնն ընդունում է հովանաւորել կրօնապետերի ու ժողովրդի պահանջները, յատկապէս, որ դեռ կնքւած չէր 1907 թվի ռուս-անգլիական համաձայնագիրը «Պարսկաստանը ազդեցութեան շրջանների բաժանելու» հարցով: «Ռուսական տիրակալած ազդեցութեանը հակազդելու նպատակով,- ընդգծում է Էլմարը,- անգլիական դիւանագիտութիւնը համաձայնութեան է գալիս կրօնապետերի հետ: Լայն քաջ է անում իր դեսպանատան դռները Շահի

¹ "قانون"، ش.3.

² Յատկանշական է, որ սկզբում պահանջւած «Արդարութեան տուն» -ին փոխարինում է «Ազգային ժողովի» (Մեջլիս) հիմնումը, որը պայմանաւորւած էր բողոքաւորների շարքերը համալրած՝ կրթած ուսանողների, դասախօսների, բարեկարգչականների ներթափանցմամբ ու պահանջատիրութեամբ (بربريان (حوری، همان، ص.7):

³ Յատկանշելի է, որ ռուսական եւ յատկապէս անգլիական դեսպանատներ կամ կոնսուլատներ ապաստանելու «սովորոյթը» հարիւրամեայ անցեալ ունէր Պարսկաստանում: Նման պարագաներում առաջանում էր այսպէս ասած՝ դիւանագիտական բախում եւ նամակ-հեռագրային արշաւ կառավարութեան եւ տուեալ ներկայացուցիչների միջեւ, փոխադարձ մեղադրանքներ հասցէագրելով միմեանց: Նմանօրինակ բազմաթիւ նոտաներ, նամակներ ու հեռագրեր են փոխանակւել Պարսկաստանի արտգործնախարարութեան եւ տուեալ դեսպանութիւնների միջեւ, որտեղ մէկ կողմից կառավարութիւնը բողոքարկել է դեսպանութեանը՝ ներքին գրգռութիւններ հրահրելու մէջ, իսկ դեսպանատներն էլ իրենց հերթին կառավարութիւնից պահանջել են, որպէսզի վերջինս բաւարարի բողոքաւորների դիմում-պահանջները, այդպիսով ուղղակի միջամտելով երկրի ներքին հարցերին, չնայած դա այնքան էլ անբնական չէր Իրանի տուեալ ժամանակաշրջանի ապիկար իշխանութիւնների օրօք:

կառավարության դէմ ըմբոստացած անձանց եւ նրանց հետեւող ամբոխի առաջ ու խոստանում է աջակցել նրանց՝ իրենց պահանջների մէջ»¹:

Այս իրադարձութեան մասին բելգիական «Ինդիպենդենս Բելժ» օրաթերթը 1906-ի յունւարի 21-ի իր համարում գրել է. «Շուրջ հազար մոլլա եւ առեւտրական ընդդիմացել են կառավարութեանը եւ բողոքաւորները Թեհրանը լքել եւ «Շահ Աբդոլազիմ» սրբավայրում են ապաստանել... Շահը ընդունել է նրանց պահանջները՝ «Արդարութեան տուն» հիմնելու եւ օրէնքի առջեւ բոլորին հաւասար իրաւունքներով օժտելու համար... Շահի ընդառաջումը ժողովրդին արդիւնքն է եղել եւրոպական ազդեցութեան...»²: Այդպէս, ուրեմն, 1906 թականի յուլիսին, աւելի քան 10 հազար ժողովուրդ, հոգեւորականութեան եւ առեւտրական դասի գլխաւորութեամբ, հաւաքում է անգլիական դեսպանատան մէջ³ եւ գլխաւոր պահանջ է ներկայացնում՝ վարչապետ էյն օլ դոլէի հրաժարականը, միաժամանակ Սահմանադրական կարգերի կոչեր ուղղում երկրի գաւառական շրջաններին, որոնք առաջին հերթին արձագանգում են Թաւրիզում, Ռաշտում եւ այլուր⁴: Սահմանադրականները պահանջում էին բարենորոգումներ եւ ժողովրդական ներկայացուցչական իշխանութիւն՝ Ազգային ժողով (Մեշխ)⁵:

¹ Էլմար Յ., նշւ. աշխ., էջ 37: (Այդ օրերում (Մոզաֆֆարէդդին Շահի իշխանութեան ժամանակ) ռուսական ազդեցութիւնն էր տիրում պալատում: Ռուսաստանը լայնօրէն օգտւում էր իր ձեռք բերած արտօնութիւններից եւ աշխատում էր սահմանանցում կատարել մինչեւ երկրի հարաւային նահանգները, որոնք անգլիական ազդեցութեան շրջան էին համարւում – Դ.Մ.):

² اسناد وزارت خارجه، همان، ص 132، بر مبنای سند بدون تاریخ در سفارت ایران در بروكسل.

³ 1906 թ. յուլիսին Թեհրանի հայկական կոմիտէն հինգ սնդուկ շաքարաւազ էր տրամադրել նրանց, ովքեր Անգլիայի դեսպանատան շրջափակում դիմել էին նստացոյցի. կամ նոյն 1906 թ. օգոստոսին, երբ Շահական հրովարտակով հիմնւում էր Մեշխն ու ձեւակերպւում՝ Հիմնական օրէնքի նախագիծը, Թեհրանի հայկ. կոմիտէն եւս պատշաճ դիմաւորութեան արժանացրեց Սահմանադրութեանը համախոհ հոգեւորականութեանը (Մուջթեհեդներին): Կոմիտէն կանգնեցրեց մեծ վրաններ, իսկ հայ հոգեւորականները շուրջ 100 հայերի հետ դիմաւորում էին իրանցի «Մուջթեհեդներին», վերջիններին լիմոնադով, մրգերով, թէյով ու քաղցրաւէիքներով հիւրասիրելով (Բերբերեան Հ., նշւ. աշխ., էջ 33, 34):

⁴ Սահմանակից շրջաններում եւ ի մասնաւորի Թաւրիզում էին գլխաւորապէս կենտրոնացած յեղափոխական տրամադրութիւն ունեցող խումբ-խմբակցութիւնները, որոնց պարագլուխները ազդւած էին ռուսական յեղափոխութիւնից:

⁵ 1915 թ. Թիֆլիսում հրապարակւած «Հանրագիտական բառարան»-ում կարդում ենք հետեւեալը. «Մեշխ նշանակում է ժողով. այսպէս է կոչւում պարսկական պարլամենտը կամ ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովը, որը հիմնեց Մոզաֆֆարէդդին Շահը 1906 թ. օգոստոս ամսին: 1907 թականի հոկտ. 7-ին հրապարակւած «Մաշրութէի» (Սահմանադրութիւն) հիման վրայ Մեշխն ունի օրէնսդրական իրաւասութիւն, եւ մինիստրները պարասխանաւորու են նրա առաջ: Սակայն յաջորդ Շահ Մոհամմադ Ալին 1908 թ. ցրեց Մեշխը զօրքի օգնութեամբ (1908 թ.-ի գարնանը կոզակների բրիգադը ռուս Լիախովի հրամանաւարութեամբ գնդակոծում է Մեշխը, Դ.Մ.), հետեւանքը այն եղաւ, որ ծագեց ներքին խռովութիւն, եւ ինքը՝ Շահը եւս գահընկեց եղաւ, ու երկիրը մայրնեց կապարեալ անիշխանութեան»:

Պալատը սկզբում ընդդիմադիրների, որոնց Անգլիայի վարձկան տեռորիստներ էր անանում, պահանջին չընդառաջեց, բայց երբ ընդհանուր ու համատարած բողոքների՝ Թեհրանում եւ գաւառներից յղած ընդդիմադիրներին հովանաւորող հեռագրերին դէմ-յանդիման կանգնեց, սկսեց նահանջել: Պալատը խորամանկ քայլի դիմեց, երբ հակառակորդներին առաջարկեց կազմել «Իսլամական Մեջլիս», որն ամէլի քիչ ժողովրդավարական էր, սակայն «Ազգային Մեջլիս» կազմելու յամառութեանը հանդիպելով եւ յատկապէս երկիւղելով ռուսական ղազախ զինւորների հաւանական հեռացումից (*քանի որ Բաքուից ու Թիֆլիսից հեռագրեր էին հասնում, որ այնպեղից զինեալ ուժեր են միանալու կառավարութեան հակառակորդներին*), ճարահատած անձնատուր եղաւ:

Մոզաֆֆարէդդին Շահը անգլիական դեսպանատան մէջ յայտնի հաւաքից 3 շաբաթ անց՝ օգոստ. 5-ին, ազատախոհ պետական այրերից՝ մինչ այդ արտգործնախարարի պաշտօնն զբաղեցնող Մոշիր օլ դոլէին վարչապետ նշանակեց եւ ստորագրեց «Ազգային ժողով» կազմելու հրովարտակը:

Այսպիսով՝ 1906 թ. հոկտ. 7-ին հանդիսաւորապէս բացում է Պարսկաստանի անդրանիկ խորհրդարանը (*Մեջլիս*), մշակում է Հիմնական օրէնք¹, հաստատում է երկրի սահմանադրութիւնը, եւ դեկտեմբերի 30-ին Շահը ստորագրում է այն²: Դրա հիման վրայ գաւառական քաղաքներում բացում են «Անջումաններ» (*Միութիւններ*), որոնց մէջ կային եւ հայ պատգամաւորներ: Յատկանշական է, որ հայ եւ հրեայ փոքրամասնութիւնները չեն ընտրել սեփական պատգամաւորներ, որոնց մանդատները տւել էին այաթօլլահ Թաբաթաբայիին ու այաթ. Բեհբահանիին: Իսկ զրադաշտների պատգամաւոր էր նշանակել յայտնի առեւտրական Արբաբ Ջամշիդը³:

¹ Որի բնագիրը կազմած էր անգլիական դեսպանատան խորհրդական Սըր Չրչիլի կողմից – Դ.Մ.:

² Իրանագիտութեան «Սարգամինէ Ման» (Իմ Հայրենիքը)ամսագիրը իր 2014 թ. օգոստոս ամսւայ համարում ուշագրաւ բացայայտում է կատարել այդ մասին, ըստ որի՝ հանրայայտ իրանագէտ Սաիդ Նաֆիսիի (ծնւ. 1913 թ.) հայրը, որը ժամանակին եղել է Մոզաֆֆարէդդին Շահին յաջորդող Մոհամմադ Ալի Շահի պալատական բժիշկը, մերժել է վերջինիս պահանջը առ այն, որ բժշկական վկայագիր ձեւակերպի՝ թէ իբր հայր Մուզաֆֆարէդդինը Սահմանադրական օրէնքը ստորագրելու օրը հիւանդ է եղել... Նոյն ամսագիրը մատնանշում է այն հանգամանքը, որ Սահմանադրական օրէնքի տեքստը ուղղակիօրէն թարգմանութիւնն է եղել Բելգիա երկրի Հիմն. օրէնքի, ի բացառեալ մի շարք դրոյթների, որոնցում նկատի են առնւել Իրան երկրի հասարակական-քաղաքական առանձնայատկութիւնները, որոնք պատշաճեցւել են Հիմն. օրէնսգրքում:

³ اسناد وزارت خارجه، همان، ص 179.

Այս իրողութեան լոյսի տակ էր, որ հետագային հայ հասարակական եւ կրօնական կառոյցները ու հայաբնակ քաղաքների բնակչութիւնը բազմաթիւ նամակներ յղեցին Մեջլիսին՝ պահանջելով՝ Իրանի այլ քաղաքացիների օրինակով իրենք եւս պատգամաւոր ունենալու իրաւունքով օժտւեն¹:

Եւս մի ուշագրաւ փաստ. հայերը եւ հրեաները սկզբնական շրջանում Մեջլիսում սեփական պատգամաւոր ունենալու արտօնութիւն էին ստացել, սակայն հետագային նրանցից պահանջւեց, որպէսզի հրաժարւեն այդ ընտրական իրաւունքից՝ ծայրայեղ մուսուլմանների եւ կրօնապետերի մօտ գրգռութիւններ չառաջացնելու եւ վերջիններիս հակասահմանադրական ճամբար չմղելու համար: Հայերը եւ հրեաները հրաժարւեցին իրենց իրաւունքից, բայց զրադաշտները, որոնց հինաւորց պատմութիւնը Իրանի հողում հասարակական լայն խաւերի յարգանքին էր արժանանում, յաջողեցին իրենց սեփական պատգամաւորով ներկայանալ Մեջլիսում²: Հետագային էր միայն, 1909 թ. երկրորդ Մեջլիսում, որ հայերն ու հրեաներն օժտւում են սեփական պատգամաւորով: Հրեաների պատգամաւորն էր դեմոկրատ դոկտ. Լոդման Նահուրայը, իսկ հայերի պատգամաւորը դաշնակցական Յովսէփ Միրզայեանը, որի կուսակցութիւնը Մեջլիսում պաշտպանում էր դեմոկրատներին: Յատկանշելի է, որ Մեջլիսի տւեալ նստաշրջանում է խնդրոյ քննարկման առարկայ դարձել ա. հայ պատգամաւորների կրկնապատկումը (*այն հիմնաւորումով, որ հայերը առանցքային դեր են ունեցել Սահմանադրական կարգերի վերահաստատման գործում*) եւ բ. ազգային եւ կրօնական փոքրամասնութիւնների համար սեփական դպրոցների հիմնում³:

«Ազգային ժողով»-ի ձեւաւորման եւ Սահմանադրութեան ընդունման հրովարտակի մասին տեղեկատւութիւնը հաղորդւեց Լոնդոնի, Փարիզի եւ Պետերբուրգի իրանական դեսպանատներին ու հիւպատոսութիւններին, որպէսզի վերջիններիս միջոցով փոխանցւի տեղի իրանցիներին ու մամուլին: Յատկապէս Թիֆլիսի իրանական

ارشیو مجلس ایران، سند ش. 145، ص. 13،¹

کرماتی، «تاریخ بیداری»، ص. 583-584،²

افاری ژ. همان، ص. 418 و 419،³

կոնսուլատում եւ մզկիթում լուրը մեծ խանդավառութեամբ ընդունեց, երբ երեք հազարի հասնող իրանցի եւ կովկասցի մուսուլմաններ դա նշանաւորեցին տօնախմբութեամբ¹:

Իրանում հաստատուած Սահմանադրութեանը դրական են արձագանգում Եւրոպայի քաղաքական ու մամլոյ շրջանակները: Լոնդոնի «Թայմզ» օրաթերթը Անգլիայի թեիւրանեան դեսպանատանն ապաստանած բողոքաւորների նկատմամբ որդեգրած քաղաքականութեան մասին գրել է. «Մեր՝ անգլիացիներին հիմնական նպատակը եղել է սեփական քաղաքական եւ առեւտրական շահերի ապահովումը, որի երաշխիքը կարող էր հանդիսանալ Իրանում կայուն իշխանութեան ձեւաւորումը: Այլապէս խոռովութիւնների շարունակականութիւնը յանգելու էր մեր եւ Ռուսաստանի միջեւ յարաբերութիւնների բարդացմանը...»²:

Արտաքին արձագանգների շարքում խիստ ուշագրաւ էր Օսմանեան Թուրքիայի բռնակալ Սուլթան Համիդ 2-րդի նամակը՝ ուղղւած Մոզաֆֆարէդդին թագաւորին. «Իրանի անգրագէտ ու յետամնաց ժողովրդի համար դեռ չաւր վաղ են Սահմանադրական կարգերն ու կոնստիտուցիան (ընտրակարգ)»³: Մոզաֆֆարէդդին Շահը Հիմնական օրէնքի ստորագրումից 5 օր անց մահանում է, որին եւ յաջորդում է որդին՝ Մոհամմադ Ալի Շահը: Գահին բարձրացած Շահը, սակայն, վճռել էր ոչ թէ հօր, այլ մեծ հօր՝ Նասերէդդին Շահի նման իշխանութիւնը վարել: Նա իր թագադրութեան հանդիսութեանը չիրաւիւրելով Մեջլիսի պատգամաւորներին՝ նաաստացրեց նրանց: Միաժամանակ նա խրախուսում էր պալատականներին ու նախարարներին, որ վերջիններս արհամարհեն Մեջլիսին, եւ իրեն ենթակայ գաւառապետներին հրահանգեց չենթարկւել տեղական «Անջումաններին»: Մոհամմադ Ալին նաեւ վարչապետ Մոշիր օլ դոլէին փոխարինեց Ամին օլ սուլթանով, որն աւելի պահպանողական հակումներ ունէր եւ հակած էր կենտրոնաձիգ ու մինչեւ իսկ բռնատէր կառավարութեան⁴:

¹ اسناد وزارت خارجه، ص. 172، گزارش ش. 958 کنسولگری ایران در تفتلیس.

² همان، ص. 172، گزارش ش. 448 سفارت ایران در پاریس و گزارش ش. 22 سفارت ایران در لندن.

³ همان، ص. 196، روزنامه «لیستوک»، تفتلیس، 29 اکتبر 1906، گزارش ش. 11 کنسولگری ایران در تفتلیس.

⁴ Աւելի ուշ նրա (Ամին օլ սուլթան) կառավարման մասին «Դրօշակ»-ը իր 1907 թ.-ի (համար 8), էջ 120-ում գրել է. «...Պարսիկ արմատականները կը մեղադրէին Վեզիրը իբր յետին դաւաճան մտքեր ունեցող Սահմանադրութեան դէմ, որը կուգէր մահացնել, որ իրենց ուզածին պէս արագ չէր քալեր՝ Սահմանադրական բարենորոգումներուն մէջ եւ թէ չէր կրցած պինդ դիրք բռնել Թուրքիոյ հանդէպ» (նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ օսմանեան բանակը յաճախ էր ներխուժում Իրանի սահմանակից տարածքներ - Դ.Մ.):

Շահի միջոցով անտեսեցին ու չվաւերացեցին վարչական, իրաւական եւ այլ սահմանափակումները, որոնք ամրագրել էին Հիմնական օրէնքով, եւ որոնք վտանգում էին իր միապետական լիազօրութիւնները: Նա նոյնպէս Սահմանադրական կարգերի կարկառուն մտաւորական դէմքերի եւ լրագրողների, ինչպէս Մալեք օլ մոթեքեալեմին եւ Զհանգիր խան Սուրէսրաֆիլին անւանեց «անաստիճաբարներ» եւ «դաւադիր հանրապետականներ»: Այդպիսով իրեն հաւատացեալ մուսուլման ձեւացնելով՝ համարեց, որ իսլամը (շարիաթը) չի կարող կողմ լինել սահմանադրականութեանը: Ի լրումն այդ ամենի՝ նա առաջադրեց, որ ինքը լիազօրած լինի նշանակելու նախարարներին, յատկապէս պատերազմի նախարարին, անձամբ ղեկավարի զինեալ ուժերը եւ իր հրամանատարութեանը ուղղակի ենթակայ լինի 10-հազարանոց զինուժ:

Թագաւորի առաջադրանքները, սակայն, պատճառ դարձան հասարակական-զանգաձային նորանոր բողոքների կեդրոնական քաղաքներում՝ Թեհրանում, Թաւրիզում, Սպահանում, Շիրազում, Մեշեդում, Էնզելիում, Ռաշտում եւ այլուր, որոնք ուղեկցեցին բազմահազարանոց ցոյցերով, քաղաքների կենտրոնական-շուկայական վայրերում:

Բոլորի պահանջը մէկն էր՝ «Պէտք է վաւերացեն Հիմնական օրէնքն ու Սահմանադրութիւնը»: Թեհրանում մինչեւ իսկ կազմաւորեց երեքհազարանոց աշխարհազօրային՝ ի պաշտպանութիւն Մեջլիսի: Նոյն Մեջլիսի շէնքում ահաբեկման է ենթարկւում եւ սպանւում վարչապետ Ամին օլ սուլթանը, իսկ ահաբեկողը, խորհրդարանից դուրս գալով ինքնասպան է լինում, որի յուղարկաւորութեանը մասնակցում է 100 հազարի հասնող բազմութիւն՝ ի պաշտպանութիւն յեղափոխութեան¹:

Մեկնաբանելով Իրանում տիրող իրավիճակը՝ «Դրօշակ» թերթը գրում էր. «.... Ժողովրդի մի մասն արդէն պահանջում էր գահընկեց անել Շահին: Արքայական մզկիթում արտասանած ճառում Իշխան Ամջադ օլ մոլքն ասում էր. «Ո՛վ Թեհրանի ժողովուրդ, ներկայ դժբախտութիւնների պատճառն այն է, որ քեզ կառավարում է

ابراهامیان یرواند، "ایران بین دو انقلاب"، ص. 113-116¹

թուրքմեն Ալի Շահը: Եթէ կուգես ապրել Երջանիկ Հայրենիքում, վա՛ր առ այս ինքնակալը եւ նրա տեղը դի՛ր մէկ ուրիշին»¹:

Շահի մասին «Դրօշակ»-ը մասնաւորապէս հետեւեալ գնահատականն է տւել. «Ոչ որ չի կարող Իրանի համար գտնել աւելի մեծ թշնամի, քան իշխող Շահը, որը Սահմանադրութիւն պարզելող Մոզաֆֆարէդդինին փոխարինելով է գահին նստել»²:

Միաժամանակ պարսիկ ժողովուրդը դժգոհ էր թուրքմեն ղաջար ցեղին պատկանող իր արքայական ընտանիքից: Նա ուզում էր Շահական գահին զուտ պարսիկ առաջնորդ տեսնել³:

Այսպիսով, յեղափոխական տարրերի կազմակերպածութիւնն օրաուր կայանում էր: Դա նկատում էր ոչ միայն Թաւրիզի օրինակից, որտեղ բնակչութիւնն սկսել էր իսկական քաղաքացիական պատերազմ մղել միապետական յետադիմութեան դէմ, այլեւ հայկական թերթերի հաղորդած տեղեկութիւններից, որոնք ապացոյց էին այն բանի, որ պարսից յեղափոխականների մէջ հետզհետէ ամրանում էր կազմակերպած կռիւ անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը, ինչը ուժ եւ կենսունակութիւն էր հաղորդում Պարսկաստանի յեղափոխական շարժմանը⁴:

Իրադրութեան նման զարգացմանն ի տես՝ Շահը ժամանակաւորապէս նահանջում է եւ, ներկայանալով խորհրդարան, խոստանում է հաւատարիմ մնալ Սահմանադրութեանը: Ընտրում է նոր վարչապետ՝ «Օքսֆորդ»-ի շրջանաւարտ, ազնւական ընտանիքի անդամ եւ լիբերալ հակումների տէր Նասեր օլ մուլքին: Շահի այս քայլերը, անշուշտ, արտաքին երեւոյթը պահելու իր խորամանկութեան եւ ոչ թէ Սահմանադրութեան կարգերին ենթարկելու արդիւնք էին: Այդու, հետեւողականօրէն մտադրում է օգտուել Մեջլիսում հաւաքւած պատգամաւորների միջեւ զանազան հարցերի շուրջ առգոյ տարակարծութիւններից: Այս գործում, սակայն, օգնեցին թէ՛ խորհրդարանի ներսում եւ թէ՛ դրսում ծայրայեղական ազատական-լիբերալների բուռն ելոյթներն ու քարոզչութիւնները՝ պահպանողական տարրերի եւ ի մասնաւորի կրօնաւորների դէմ: «Սուրէսրաֆիլ» եւ «Հաբլումաթին» թերթերի հրատարակիչների ընդգծած

¹ «Դրօշակ», համար 11–12 (188), նոյ.- դեկտ., 1907, էջ 174:

² Նոյն տեղում, էջ 175:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», համար 1(205) նոյ., 1939, էջ 131, 132:

⁴ Սիմոնեան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 3, Երեւան, 2009, էջ 365:

հակակրօնական եւ աննախադէպ հրապարակումներն, օգնեցին Շահին շարժման սկզբում հակապալատական այնպիսի հոգեւորականի, ինչպիսին Շէյխ Ֆազլօլլահ Նուրին էր, որն իրեն համակրող ամբոխով էր շրջապատւած, որոնց գիտակցութեան մէջ արմատացած էր մնում Սահմանադրութեան կրօնական եւ ըստ «Շարիաթի» հիմունքների առաջնորդելը: Ակնհայտ էր, որ նման խաւարամիտ զանգւածներն իրենց յետադիմական առաջնորդներով չէին կարող հանդուրժել Սահմանադրութեան եւրոպական-աշխարհիկ գաղափարները կամ ասենք դրանցից բխող օրիորդաց դպրոցների ու կանանց միութիւնների հիմնումը: Շէյխ Ֆազլօլլահը 1907-ի ձմռանը սահմանադրականների դէմ իր համախոհների հերթական հաւաքներից մէկում, ահա, իրաւահաւասարութեան գաղափարն արտաքին մի նախադէպ անւանեց եւ երկրում առաջացած անկայունութիւնը, բարոյական անկումն ու կրօնական սրբութիւնների հանդէպ թերահաւատութիւնը արդիւնքը համարեց «ապակրօն հայ Մելքում խանի» ւերիչ սկզբունքների ներգործութեան¹:

Կրօնական փոքրամասնութիւնների, մասնաւորապէս հայերի եւ զրադաշտների վերաբերմունքը եւ մօտեցումները յեղափոխութեան թէժ օրերին այնպիսին էին, որ Սահմանադրութեանը հակադրող որոշակի մի խաւ Սահմանադրական շարժման ակունքներում տեսնում էին հէնց այդ փոքրամասնութիւններին եւ այդպիսով էլ շարժումը համարում էին իսլամի դաւանանքին դէմ մի երեւոյթ...²:

Շէյխ Ֆազլօլլահն ազատականներին նմանեցնում էր Ֆրանսիայի ժակոբէններին, որոնք ընթանում են դէպի սոցիալիզմը, անարխիստն ու նիհիլիզմը: Այսպիսի խօսքերով հրահրւած ու գրգռւած ամբոխը որեւէ անցորդի, որ պատահաբար եւրոպական գլխարկ էր կրում, որպէս «ապակրօն սահմանադրական» յարձակման թիրախ էր դարձնում եւ աստիճանաբար պատրաստում էր յարձակման ենթարկել նաեւ Ազգային Մեջլիսը:³

«Նուրին,- գրում է Քեասրաւին,- օժտւեց նաեւ նիւթական եւ քաղաքական հովանաւորութիւններով, որոնք ցուցաբերում էին վարչապետ Ամին օլ սուլթանին, Սէյէդ Քազեմ Եազդիի (Նաշաֆի հոգեւորական) եւ մինչեւ իսկ օսմանական պետութեան

¹ ابراهامیان ی.، همان، ص. 120.

² رنجبر روح الله، "اقتتہای مذهبی و انقلاب مشروطه"، تهران، 2010، ویژه نامه "اطلاعات".

³ ابراهامیان ی.، همان، ص. 120.

կողմից: Մոհամմադ Ալի Շահը եւս Նուրիի եւ նրա համախոհների համար հեռագրագծերի օգտագործումը ազատ եւ ձրի դարձրեց»¹:

Յատկանշելի է, որ հետագային Շեյխ Ֆազլոլլահ Նուրին, հակաժամադրվ կրօնական արմատական հիմունքներին, խիստ ընդդիմադիր կեցածք որդեգրեց սահմանադրական ազատական կարգերի նկատմամբ², ընդհուպ հակադրվելով Սահմանադրական կրօնապետեր Թաբաթաբային եւ Բեհբահանին: Աւելին՝ Նուրին մինչեւ իսկ չիրաժարեց Սահմանադրության ռիսերիմ թշնամի Մոհամմադ Ալի Շահի հետ համագործակցելուց ընդդէմ յեղափոխականների: Արդիւնքում. «1909 թականի յուլիսին Ֆազլոլլահ Նուրին Թեհրանի յեղափոխական դատարանի կողմից մահուան դատապարտեց, որի դատավճիռը հաստատել էին Նաջաֆի (Իրաքում կրօնական կենտրոն) կրօնապետերը: Այնուհետեւ Նուրին Թեհրանի Թուփխանէ հրապարակում՝ Մեջլիսի մօտակայքում որպէս մի սովորական յանցագործի կախաղան բարձրացրին»³: Վկայութիւններ էլ կան նաեւ, ըստ որոնց՝ Նուրիի զաւակներից Մեհդին, որը սահմանադրութեան կողմնակիցներից էր համարուում, նոյնպէս պաշտպանել է իր հօր մահուան դատավճիռը⁴:

Միա կողմից՝ երկրի գիւղատնտեսական իրերայաջորդ տարիների անմխիթար վիճակը, կենսամակարդակի օրէօր թանկացումները եւ խորհրդարանի կողմից բիւջետային նոր հնարքները, որոնք հիմնաւ էին շուկայական տնտեսութեան վրայ, ծայր տուեցին դժգոհութիւնների՝ աղքատ եւ ստորադաս խաւերի, ինչպէս նաեւ նոյն պալատականների եւ կառավարական պաշտօնէութեան շարքերում: Այդպիսով, ահա, պալատը դուրս եկաւ մինչ այդ յայտնուած «քաղաքական մեկուսացումից»:

¹ 325. کسروی، «تاریخ مشروطه»، ص.

² Ըստ Ժանետ Աֆարիի՝ «Սահմանադրական յեղափոխութեան ժառանգութիւնը, ինչպէսեւ Նուրիի եւ Սահմանադրական ուժերի միջեւ հակադրութիւնը դեռեւս վիճայարոյց թեմաներ են: Այաթօլլահ Խոմէյնին, շարունակում է Աֆարին, - Թեհրան մուրք գործելուց յետոյ, 1979 թականին, Նուրին կոչեց Իսլամական Հանրապետութեան գաղափարական հայր, մեծ ջանքեր ի գործ դնելով վերականգնելու նրա խոցած արժանապատւութիւնը: Նշելի է, որ 1907 թականի Սահմանադրութեան Հիմնական օրէնքի լրացուցիչ օրինագծի երկրորդ կէտը պարտաւորեցրել էր, որ Մեջլիսի ոչ մի օրինագիծ չպէտք է հակասի Շարիաթի օրէնքներին: Իսկ Նուրիի առաջադրած Հոգեւորականների խորհուրդը, որին էր վերապահուած վերոգրեալ օրինագծի կիրառումը, հետագային հանդիսացաւ Իսլամական յեղափոխութեան «Վելայաթէ ֆաղիհի» հիմքը»:

³ 17. افارى ژ. «انقلاب مشروطه ايران»، تهران 2006، ص.

⁴ 66. کسروی، «تاریخ 18 ساله اندر پايان»، ص.

Այս իրողությունների լոյսի տակ Շահը, ըստ պահանջի ու պահի, մերթ ուժեղացնում, մերթ թուլացնում է նոր կարգերը վերացնելու իր փորձերը: Նա հանդուրժել չի կարողանում ո՛չ իր միահեծան ու բացարձակ իրաւունքների կրճատումը եւ ո՛չ էլ իր անձի նկատմամբ քննադատութիւնը: Եւ յենւած ռուսական անվերապահ աջակցութեան վրայ, նա շուտով ասպարէզ է իջնում ռազմական տրամադրութեամբ: Սկսում է բացարձակ մենամարտ նրա եւ խորհրդարանի ազատական պատգամաւորների միջեւ, որոնք նոր իրաւակարգի պաշտպաններն էին:

«Ուժեղ այս գօտեմարտի մէջ Շահին են միանում այն բոլոր միապետական տարրերը՝ նախկին իշխանաւորներ, ազնւականներ, կալւածատէրեր եւ նոր իրաւակարգից հիասթափւած հոգեւորականներ, որոնք ժամանակաւոր դիմակաւորումով (Սահմանադրական ձեւանալով), պահպանել էին իրենց դիրքերն ու պաշտօնները եւ շարունակում էին երկիրը կառավարել իրենց հաւանած հին կարգերով: Խորհրդարանականները փոխանակ սրեղծւած նոր պայմանների համապատասխան իշխանութիւն կազմելու եւ երկրի կառավարութիւնը սահմանադրականների ձեռքը յանձնելու՝ աններելի անփութութեամբ թոյլատրում էին կարծրացած միապետականներին՝ մնալու իրենց պաշտօններում, իրենց դիրքերում, իրական իշխանութեան մէջ»¹: Սահմանադրականներին ու ազատականներին հոգեպէս ընկճեց մանաւանդ 1907 թականի ռուս-անգլիական պայմանագիրը, որով տարածւում էր նրանց քաղաքական-տնտեսական ազդեցութիւնը՝ երկրում²: Ինչպէս նշում է պատմաբան Հր. Սիմոնեանը. «Թէեւ դիւանագիտական լեզուով սա չէր նշանակում Պարսկաստանի նւաճում ու գաղութացում, բայց երկիրն այսպէս կոչւած «Ազդեցութեան շրջանների» բաժանելն ըստ էութեան նրա նւաճումն էր ոչ թէ զէնքով, այլ դիւանագիտութեամբ..., իրականում, Պարսկաստանը ընկաւ պարտաւոր երկու պետութիւնների վաստակական դրութեան մէջ»³:

«.... Մի քանի ամիս անց,- գրում է պատմաբան Ժ. Աֆարին,- 1907-ի պայմանագրի իմաստը աւելի պարզորոշ դարձաւ՝ Ռուսաստանը աւելի թշնամական կեցածքներ

¹ Էլմար Յ., «Եփրեմ», էջ 46, 47:

² «Դրօշակ», 1907, նոյ.-դեկտ. հ. 11-12 (188) 17-րդ տարի, էջ 157:

³ Սիմոնեան Հ., նշւ. աշխ., էջ 345:

որդեգրեց Սահմանադրական ապստամբության դէմ, կոզակների բրիգադը եւ նրա ռուս մեծամեծները գնալով ուղղակի միջամտութիւններ էին անում յօգուտ Շահի: Իսկ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարութիւնը, սահմանադրականների նկատմամբ վերապահ կեցածք որդեգրելով, նրանց մղում էր, որպէսզի պաշտպանեն Շահին եւ թոյլ տան Ռուսաստանին, որ վերջինս իր նպատակները իրագործի Իրանում»¹: Այնուհետեւ Ժանետ Աֆարին ասելացնում է. «Բրիտանացի ոչ բոլոր դիւանագէտներն են հակասահմանադրական հակածութիւն ունեցել. զորօրինակ Բրիտանիայի դեսպանատան բարձրաստիճան պաշտօնեաներից՝ Սպրինգ Ռայսը Սահմանադրական շարժման համակիրն էր եւ այդ գծով խորհուրդ էր տալիս Էդւարդ Բրաունին, որ իր մեկնաբանութիւններով մանրամասն լուսաբանի Էդւարդ Գրեյին, որպէսզի Բրիտանիայի ԱԳ նախարարութեան կեցածքները Իրանի նկատմամբ մեղմացնեն»²: Ուշագրաւ է, սակայն, նոյն Բրաունի խոստովանութիւնը. «.... Բրիտանիայի բազմաթիւ դիւանագէտներ մտավախութիւն ունէին, որ Իրանի Սահմանադրական կարգերի յաղթանակը խթանիչ ազդակ է հանդիսանալու նմանօրինակ պահանջադրութիւնների արծարծմանը Հնդկաստանում եւ Եգիպտոսում»³:

Իսկ գաղութացած երկիրը միմիայն ի նպաստ էր Շահին ու պալատականներին՝ իրենց իշխանութիւնը պահպանելու համար: Շահի դիրքերը հետզհետէ ամրապնդւելով՝ նրա շուրջ են համախմբւում նորանոր ուժեր: Մեծահարուստների գումարներով նա մասնաւոր յատկացումներ է կատարում ռուս կոզակներին: Ատրպատականի Շահսաւանների ղեկավար Ռահիմխանն իր հաւատարմութիւնն է յայտնում Շահին, իսկ սրան է միանում նաեւ Ամիր Մոֆախխամը՝ բախտիարական ցեղախմբերի ղեկավարը, որոնք իրենց զինւած ուժերով մուտք գործեցին Թեհրան:

1908 թ. փետրւարին Շահի դէմ անյաջող մահափորձն ասելի կատաղեցրեց նրան՝ ազատականներին ջախջախելու գործում:

¹ Ըստ Իրանիկա հանրագիտարանի (էջ 483)՝ 1907-ի պայմանագիրը, որը դեռեւս մինչև Սահմանադրական շարժումն էր ձեւաւորման փուլ թեւակոխել, կարելի քայլ էր Լոնդոնի եւ Պետերբուրգի դաշինքի ուղղութեամբ ի դէմս Գերմանիայի սաստկացող սպառնալիքների: Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Էդւարդ Գրեյը յոյս ունէր, որ դադարեցի շրջանում Ռուսաստանի եւ Անգլիայի մրցակցութիւնը, որով էլ կանխւելու էր ռուս-գերմանական մերձեցումը, եւ արդիւնքում Անգլիան ամբողջապէս եւրոպական ասպարէզում տիրապետող էր դառնում:

² افارى ژ. همان، ص. 177.

³ همان، ص. 300.

Մինչ այդ, սակայն, մի արտաքին գործօն եւս մղել էր Շահին, որպէսզի ռուս-անգլիական միջամտութիւններն ապահովեն ի վնաս Սահմանադրական շարժման: Դա ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ խորհրդարանի ջանքերով Գերմանիայի ներգրաւումը որպէս մրցակից ռուսների եւ անգլիացիների: Այն, ինչ որ աւելին էր մտահոգում Բրիտանիային, Գերմանիայի կողմից ցուցաբերուող նախանձախնդրութիւններն էին՝ Իրանում մի շարք նախագծեր իրականացնելու ուղղութեամբ. գործինակ՝ գերմանական առետրային նաւատորմի համար Պարսից ծոցում ծովային յենակի կառուցումը, գերմանական բանկի հիմնումը եւ 800 ուսանողի համար նախատեսուած մի քուէջի հիմնադրումը:

Մոհամմադ Ալի Շահը, այսպիսով, Գերմանիայի կառավարութեան հետ խորհրդարանականների շփումներն ու բանակցութիւնները պատեհ ենթահող համարեց՝ երկու ուժերի միջամտութիւնն ապահովելու համար, որպէսզի դրանով վերջակէտ դնէր Սահմանադրական կարգերին¹:

Այսպէս, ուրեմն, 1908 թ. գարնանը Շահը գործի անցաւ: Կոզակների բրիգադը ռուս Լիախովի հրամանատարութեամբ գնդակոծում է Մեջլիսը յունիսի 23-ին, որը մինչ այդ առանցքային օջախն էր Սահմանադրական ուժերի ու հոսանքների:

Մեծ արինահեղութիւններից յետոյ միայն կոտրեց սահմանադրականների դիմադրութիւնը, որը, ըստ անգլիացիների տւեալների, 250 զոհ տուց այդ արինալի միջադէպի ընթացքում:

Շահի յեղաշրջումն իր լրումին հասաւ, երբ բռնագրաւեցին սահմանադրականներին պատկանող միութիւնների եւ ակումբների կենտրոնները, երեւելի ընդդիմադիրների բնակավայրերը: Ձերբակալեցին, կասկածելի սպանութիւնների զոհ դարձան Սահմանադրական կարգերի բազմաթիւ հետետորդներ՝ իրենց առաջնորդներով:

Իրանցի յայտնի բանաստեղծ Մալեք օլ շոարայէ Բահարը, ով Սահմանադրական շարժման դէմքերից է եղել, հետագայում գրել է. «....*Իրադարձութիւնների ընթացքում բռնապետութեանը սատար կանգնեցին վերին եւ ներքին խաւերը, իսկ միայն միջին խաւն ու դասակարգն էր, որ հաւատարիմ մնաց յեղափոխութեանը*»²:

ملکزاده، «تاريخ انقلاب»، ص. 559 و 612.¹

ابراهامیان ی.، همان، ص. 122-123.²

3.2. Հայ ազգային կուսակցությունների մասնակցությունը Իրանի Սահմանադրական շարժմանը

XX դարի սկզբի Կովկասի յեղափոխական եւ մտաւոր առաջընթացի մթնոլորտը, Իրանում հայ հասարակայնութեան կրթադաստիարակչական ու մշակութային ամուր հիմքը եւ ռազմավարական նշանակութեամբ կարեւոր դիրք զբաղեցնող Ատրպատականում՝ հայ քաղաքական կուսակցությունների յեղափոխական գործունէութիւնը պարզորոշ են դարձնում կովկասահայութեան ներկայութիւնն ու ազդեցիկ դերակատարութիւնը՝ Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութեան մէջ: Սակայն, նրանով հանդերձ, որ կովկասահայերը Սահմանադրական շարժման մէջ առաջատար դիրք էին գրաւում, բայց փաստ է նաեւ, որ միմիայն իրանահայ համայնքում առկայ երկսեռ դպրոցներով, եկեղեցիներով, ընթերցարան-գրադարաններով, մամուլով եւ նրա հասարակական ու քաղաքական կազմակերպութիւններով հնարաւոր դարձաւ վերոգրեալ դիրքի ապահովումն ու քաղաքական գործունէութիւնը¹:

Յատկանշելի է, որ հայերի եւ գլխաւորաբար Հնչակեան եւ Դաշնակցութիւն կուսակցությունների համագործակցութիւնն՝ Իրանի եւ Կովկասի մուսուլմանների հետ կայացել է 1905–1906 թթ.՝ հայ-թաթարական արինալի կռիւներից երկու տարի անց: Համագործակցութիւնը, սակայն, պայմանաւորաժ էր երկու կուսակցությունների ծրագրային սկզբունքների վերատեսութեամբ, որով Հնչակեան կուսակցութիւնը վերահաստատում էր իր յանձնառութիւնը Միջազգային դասակարգային պայքարի համատեքստում սոցիալ-դեմոկրատական սկզբունքներին, իսկ Դաշնակցութիւնը, 1907 թ. Վիեննայի Ընդհանուր ժողովում ամրագրելով սոցիալիստական յեղափոխութեան անհրաժեշտութիւնը, ծրագրային ուղենիշ էր որդեգրել դադարեցնել հայ-թաթարական բախումները, ինչպէսեւ համերաշխութիւնը «*թուրք տարրերի*» հետ²:

Միւս կողմից, 1908 թ. ստոյլապինեան բռնութիւնները գործնականում անհնարին էին դարձրել Կովկասում քաղաքական գործունէութիւնը, ուստի հայ քաղաքական գործիչները պայքարի մի այլ ճակատում՝ Իրանում, շարունակեցին իրենց

¹بربریان ح.، همان، ص. 12.

²همان، ص. 12-13.

յեղափոխական գործունեությունը: Սրան պետք է գումարել նաեւ նոյն 1908 թ. երիտթուրքերի յեղաշրջումը՝ վերականգնելու 1876 թ. օսմանական սահմանադրությունը, որով հնարաւորութիւն էր ստեղծուիւմ երկու կուսակցութիւնների համար Օսմանեան կայսրութիւնից դուրս յեղափոխական գործունեութիւն ծաւալելու: Արդիւնքում երկու հայ ազգային կուսակցութիւնները, օսմանական նոր իշխանութեան հանդէպ ռազմավարական նորովի մօտեցումներ որդեգրելով, դադարեցրին զինական ապստամբութիւնը Թուրքիայում¹:

Անշուշտ, գոյութիւն են ունեցել հիմնարար պատճառներ, թէ ինչու սոյն երկու կուսակցութիւնները, եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութիւնը, 1907-ին միացան Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութեանը եւ իրենց աջակցութիւնը ցուցաբերեցին այդ շարժման տարբեր փուլերում: Պատճառներից թարկելի են հետեւեալները.

«ա. Օսմանցիների ոյրնճգութիւնը Իրան եւ օսմանցի զինւորների ներխուժումը՝ Իրանի Հիւս.-արեւմտեան շրջան, որն սկսել էր դեռեւս 1905 թ.-ից, եւ որը խիստ բացասական ազդեցութիւն էր թողել իրանա-օսմանական սահմանամերձ շրջաններում բնակող հայերի եւ իրանցիների վրայ:

բ. Հայկական երկու կուսակցութիւնների մօտ արմատացած այն համոզումը, ըստ որի՝ յեղափոխութեանը մասնակցելը պայքար էր Ռուսաստանի տիրակալութեան եւ շահագործման դէմ, որը նպատակ էր հետապնդում խորտակել Սահմանադրական շարժումը:

գ. ՀՅԴ օրգան «Դրօշակ»-ի արգելափակումը 1906 թ.-ի յուլիսին Իրանի նախայեղափոխական շրջանի իշխանութիւնների կողմից, որն ինքնին պատճառ հանդիսացաւ կառավարութեան նկատմամբ կասկածանքի առաջացման եւ հետագային՝ նոյն կառավարութեան հանդէպ ընդդիմադիր կեցածք որդեգրելու:

դ. Սահմանադրական կարգերի նկատմամբ հասարակական խաւերի մօտ դրական մթնոլորտի ձեւաւորումը, դրան զուգահեռ Թաւրիզի յեղափոխական իրադարձութիւնների առկայութիւնը ապացուցեցին Իրանում խմորող քաղաքական նոր իրողութիւնների հեռանկարայնութիւնը, որոնք էլ հիմք հանդիսացան, որպէսզի

¹همان، ص. 13.

կուսակցությունները վերաբերության ենթարկեն իրենց այդ որդեգրած՝ չէզոք ու վերապահ կեցածքները:

Ե. Եւ վերջապէս պարզաւոր էր թէ՛ ՀՅԴ-ի եւ թէ՛ հնչակեանների համար 1907 թ.-ի ռուս-անգլիական ստորագրուած եւ Իրանը երկու ազդեցութեան եւ շահագործման գոտիների վերածելու հանգամանքը, որը, ըստ երկու հայկական կուսակցությունների համոզման, միտում էր Սահմանադրական յեղափոխութեան խորտակումն ու Իրանի անկախութեան ոտնահարումը¹:

Այսպիսով, ակնյայտ էր դառնում, որ 1907 թի երկրորդ կէսից իւրատեսակ քաղաքական իրավիճակ էր ստեղծել պարսկահայերի համար:

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ Շահը յեղափոխական շարժումներին հայերի եւ մասնաւորապէս Եփրեմի մասնակցութիւնը ծախողելու համար դիմել է նոյնիսկ սադրիչ քայլերի: Շահը իր ռազմական կցորդ հայանուն Արշակ խան Գորոյեանի հետ Կովկաս(Բաքու) այցերից մէկի ընթացքում ծրագրել է հանդիպում հայկական կուսակցությունների ղեկավարների, ինչպէսեւ ռուսների հետ, Սահմանադրական շարժմանը իբր հայերի չէզոքութիւնն ապահովելու մտօք, սակայն Բաքում Իրանի հիւպատոսը հայ ղեկավարներին նախազգուշացնում է Շահի եւ Արշակ խանի դաւադրութեան մասին: Արդիւնքում հայ քաղաքական ղեկավարութիւնը զգօնութեամբ է կողմնորոշւում եւ խոյս տալիս չէզոքութիւն որդեգրելուց²:

Դաշնակցութիւնը մասնաւորապէս համոզւած էր, որ Ռուսաստանը մտադիր է կասեցնելու Սահմանադրական շարժումն Իրանում: Անդրադառնալով 1908-ի Շահի թեհրանեան յեղաշրջմանն ու կոզակների բրիգադի մասնակցութեամբ Մեջլիսի ոմբակոծմանը՝ «Դրօշակ»-ը պախարակում է Ռուսաստանին՝ գրելով. «Դարձեալ ցարական իշխանութիւնը իր ինքնահաւան մշտական վայրագութեամբ Իրանում տխուր եւ արինալի իրադարձութեան մասնակիցը լինելով՝ ազատարենչութեան ջահը յանգչեցրեց»: Նոյն «Դրօշակ»-ի խմբագրականը յատկապէս գնդապետ Լիախովին ու Նիկոլայ Երկրորդին բուռն յարձակումների թիրախ էր դարձնում, քանզի, ըստ նոյն թերթի, վերջիններս Սուլթան Աբդուլ Համիդի նման վատ համբաւ էին վաստակել:

¹ ھمان، ص. 27.

² "پيمان"، ھمان، ص. 53، سند وزارت خارجه، ش. 7، كارتن ش. 12، گزارش ش. 55، بر گرفته از مقاله و. طومانيانس در روزنامه «كاسپی».

«Դրօշակ»-ը նույնպես նախագգուշացնում էր Իրանին Ռուսաստանի յետին նպատակների մասին, այն է՝ Իրանի հիւսիսային շրջանի բռնակցումը, որն էլ ավելի իրական հեռանկարի տեսք ընդունեց, երբ 1909-ի ապրիլին ռուսական բանակը Թաւրիզ ներխուժեց:

Ղաշնակցութեան նման կողմնորոշումը լոկ կուսակցութեանը կամ հայութեանը յատուկ չէր, այլեւ նոյն տեսակէտին է եղել ռուս յեղափոխական գործիչ նոյնինքը՝ Լենինը, երբ կարծիք էր յայտնում, թէ. «*Իրականութեան մէջ Ռուսաստանը դիմում է ամէն միջոցի կասեցնելու Իրանի յեղափոխական շարժումը: Այն, որ Ռուսաստանի քաղաքականութեանն մաս է կազմում Ազարբեջանի գրաւումը, ոչ մի կասկած չի յարուցում*»¹:

Ահաւասիկ, ՀՅԴ 1907 թ.-ի 4-րդ Ընդհանուր ժողովը վճռում է կուսակցութեան դիրքորոշումը՝ Իրանի յեղափոխութեանը մասնակցելու համար: Մինչ այդ, սակայն, պարզ էր մի իրողութիւն, որ պարսկահայ դաշնակցականների մօտ ակներեւ էր երկութիւն տեսակէտների միջեւ²: Այն դաշնակցականները, որոնք հակած չէին իրանական շարժմանը մասնակցելու տեսակէտին, հետեւեալ հիմնաւորումներն էին դրել հէնց «Վրէժ»-ի շրջանային ժողովին, որը տեղի է ունենում Թաւրիզում 1906 թի աշնանը: Այսպէս, ընդդիմախօսների կարծիքով. «*Պարսկական Սահմանադրական շարժմանը մենք չէինք կարող մասնակցել շարժ հասկանալի պատճառներով: Հաստատ*

¹ بربریان ح.، همان، ص. 29.

² Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնեանն իր «Ազատագրական պայքարի ուղիներում» աշխատութեան 4-րդ հատորում մէջբերում է հետաքրքիր մի դրագ.- «.... Վերոյիշելով ՀՅԴ 4-րդ Ընդհ. ժողովի (1907 թ., փետր.- ապրիլ) օրերին Վիեննայում Ռոստոմի հեպ ունեցած իր թողուցիկ գրոյցը պարսկական յեղափոխութեանը կուսակցութեան մասնակցութեան մասին՝ ժողովի պատգամաւոր Սիմոն Վրացեանը հետազայում գրել է. «.... Ռոստոմը հարցրեց ինձ.

- Դու ինչո՞ւ հակառակ ես, որ դաշնակցութիւնը մասնակցի պարսկական յեղափոխութեանը:

Ինձ համար անակնկալ էր այս հարցումը: Ես ո՞վ, որ Ռոստոմը հետաքրքրի իմ կարծիքով:

- Ինձ թուում է, որ հայերը շահ չունին պարսկ. յեղափոխութիւնից,-պատասխանեցի ես,- մենք ինչո՞ւ զոհեր պիտի տանք պարսիկների համար:

- Ի՞նչ զոհեր,- խնդաց Ռոստոմը,- քանի որ ինձ 500 դաշնակցական ֆիդայիներ եւ ես կը գրաւեմ ամբողջ Արարատականը:

Յաճախ դժուար էր լինում հասկանալ՝ լո՞ւրջ էր խօսում Ռոստոմը, թէ՞ հանաք էր անում: Բալաջանը, որ լսում էր մեզ, հաստատեց Ռոստոմի խօսքերը.

- Հինգ հարիւր ֆիդային նոյնիսկ շար է:

Հետագայ դէպքերը -Եփրեմ, Քեդի - ցոյց տւին, որ Ռոստոմի ու Բալաջանի խօսքերը չափազանցութիւն չէին, բայց եւ այնպէս, ես այսօր էլ նոյն կարծիքին եմ. մենք գործ չունէինք Պարսկաստանում: Հայ ժողովրդին ի՞նչ շահ այն օրերի պարսկական յեղափոխութիւնից» (Սիմոն Վրացեան, Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հատոր Բ, էջ 103):

աղբիւրներից լսում էինք, որ թագաժառանգը եւ նրա մերձաւորները ուզում էին օրդուբաղցիների միջոցաւ ստեղծել հայ-թրքական կոտորած՝ դրանով ստիպելու անգլիական կոնսիւլին՝ հեռացնելու շարժման պարագլուխներին եւ համոզելու նրան, որ այդ շարժումը քաղաքական բնոյթ չունի, այլ լոկ Կովկասեան հայ-թրքական ընդհարման արձագանգն է։ Մի թերեւ առիթ բաւական կը լինէր այդ արինահեղութեան համար եւ մենք զոհ կարող էինք գնալ պրովակացիայի։ Իբրեւ առանձին կուսակցութիւն՝ մենք չէինք կարող ասպարէզ գալ, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, պարսիկ մասսայի հասկացողութեամբ, դիտարկւում է իսլամի թշնամի¹։ Այդ ուղղութեամբ «Հաբլ-իւ-մաթինը» եւ Աղայեւի օրգանը կատարել են իրենց դերը, եւ որովհետեւ այդ շարժումը ունէր միայն ազգայնական-կրօնական բնոյթ, մեր մասնակցութիւնը այդպիսի մի շարժման յետադիմական քայլ կը լինէր»²։ Իրանական շարժմանը մասնակցելուն հակաձգէին մասնաւորապէս ՀՅԴ Թաւրիզի Կ.Կ.-ի անդամներ Յովսէփ Յովհաննիսեանը եւ Արմենակ Մկրտչեանը։ Նրանք գտնում էին, որ այդ օրերին քաղաքական-տնտեսական պայմաններում Պարսկաստանում ծայր առած յեղափոխական շարժումը կանխահաս է ու չհիմնաւորած, հետեւապէս՝ դատապարտւած է վիժման։ Ըստ նրանց՝ Դաշնակցութիւնը որքան էլ ցանկանայ, չի կարող սրտաբաց ու անկեղծ միաբանութիւն կազմել թուրք³ յեղափոխականների հետ եւ յոյս ունենալ, թէ նրանց հետ հնարաւոր կը լինի դժարին կռիւ գնալ յեղափոխականին վայել անկեղծութեամբ։ Յ. Յովհաննիսեանը

¹ Ռուսոլլահ Ռանջբարն իր «Կրօնական փոքրամասնութիւնները եւ Սահմանադրական յեղափոխութիւնը» (2010 թ. «Էթթելաթ»- ի բացառիկ համար) խորագիրը կրող յօդածում հետեւեալ մեկնաբանութիւնն է կատարել. «....Կովկասում միջցեղային կոհիւնների հետեւանքով հայերի եւ մուսուլմանների միջեւ բախումներ էին առաջանում Թաւրիզում, որպէսզի հակաքրիստոնէական տրամադրութիւններ էին խմորում, սակայն, տեղական իշխանութիւնների եւ կրօնական առաջնորդների խոհեմութեան շնորհիւ, չծաւալւեցին սոյն հակադրութիւնները, չնայած «Հաբլ-իւ-մաթին» օրաթերթը մուսուլմանամէտ, իսկ «Թարբիաթ» օրաթերթը հայամէտ կեցածքներ էին որդեգրել։ Կարելի էր նաեւ ընդհանուր թշնամու՝ մենապիրական իշխանութեան առկայութիւնը, որով էլ հայերի ու մուսուլմանների միջեւ համերաշխութիւնը պահպանւում էր։ Թէեւ Կովկասում մի իրանցի առեւտրականի սպանութիւնը կամ 1907 թ. ռուս-անգլիական պայմանագիրը հակաքրիստոնէական ու հակահայկական խմորումների պատճառ էր դարձել, բայցեւայնպէս հայ-մուսուլմանական համագործակցութիւնը չխամրեց։ Այս երկու «խմբերի» զգացումները միմեանց հանդէպ այնքան էին ջերմացել, որ Թաւրիզում մի հայ ազգաբնակչութիւնի սպանութիւնից յետոյ մուսուլմաններն ու հայերն այնպիսի յուղարկաւորութիւն կազմակերպեցին, որ ժամանակի «Նալէլ Միլլաթ» (Ազգի հառաջանք) օրաթերթը գրեց. «Իսկապէս ոչ թէ Արաբականում, այլ Իրանում ոչ մի ազնականի, պետ. այրի յուղարկաւորութիւն այսպիսի փառքով ու շուքով չի ուղեկցւել, նոյնիսկ «Հուրիաթ»-ի նահապարկների համար...»։

² Տասնապետեան Հ., Նիթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հատոր Դ, Բէյրութ, 1982, էջ 235։

³ (Ատրպատականի ազերիներ – Դ.Մ.)։

եւ Ա. Մկրտչեանը համոզւած էին, որ ծանր պահերին թուրքերն անպայման հայերին միայնակ կը թողնեն եւ նրանք ամբողջ ծանրութիւնը ստիպւած կը կրեն իրենց վտիտ ուսերի վրայ՝ անկանխատեսելի հետեւանքներով: Մուսուլման ժողովրդի համեմատութեամբ հայութիւնը Պարսկաստանում չնչին փոքրամասնութիւն է կազմում, ուստի հակաշահական պայքարին Դաշնակցութեան մասնակցութեան պատճառով անպայման կը վտանգի ողջ պարսկահայ ժողովուրդը, եթէ հակայեղափոխականները յաղթանակ տանեն¹:

Ի վերջոյ, փոքրամասնականների կարծիքով. «...*օսմանական, ռուսական եւ իրանական եռեակ ճակատներում յեղափոխական պայքար մղելը սպառնելու է Դաշնակցութեան կարողութիւնները*»²:

Շարժմանը չմասնակցելուն հակառակ ընդդիմախօսների մտավախութիւնը տեղին էր, քանզի հետագային հայոց չէզոքութեան մասին հայոց թեմակալ առաջնորդի հաւաստիացումները միապետականներին, անշուշտ, յայտնի էին դարձել Թաւրիզի Սահմանադրական ղեկավարութեանը, ինչն էլ առաջ էր բերել նրա բացայայտ դժգոհութիւնը³: Աւելին, Սաթթար խանը 1908 թ. յուլիսի 20-ին յայտարարել էր, որ մտադիր է դիմելու վճռական գործողութիւնների, այն է՝ Արքից հանել բոլոր թնդանօթները եւ ուղղել հայկական թաղամասերի եւ բոլոր քրիստոնէական հիպատոսութիւնների վրայ:

Եթէ հայերը չմիանան յեղափոխական ուժերին, նրանց թաղերը կենթարկւեն սոսկալի ռմբակոծութեան,- սպառնացել էր նա:

Նաեւ առկայ էր միապետականների սպառնալիքները, որոնք «...*չնայած չէզոք մնալու մասին Արրպապականի թեմակալ առաջնորդի եւ համայնքի միւս ղեկավարների հաւաստիացումներին ու երդումներին, Թաւրիզից դուրս արդէն լուրեր էին տարածւել, որ հայերը դաւաճանում են Շահին...*»⁴: Այս առնչութեամբ թէ՛ օսմանական դեսպանութեան եւ թէ՛ մասնաւորապէս տեղացի թրքախօսների կողմից շրջանառութեան մէջ էին դրւել հայերի դաւադրութեան մասին իրականութեանը չհամապատասխանող լուրեր, որոնք,

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», համար 10 (321)., հոկտ. 1952, էջ 79:

² بربریان ح.، همان، ص. 32.

³ ՀՀ Մատենադարանի կաթողիկոսական դիւանի թղթ. 237, վաւ. 323, թ. 87:

⁴ Սիմոնեան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 3, էջ 479, 480:

սակայն, հերքել են Սահմանադրության շրջանի ազատախոհ մտաւորական եւ հետագային ռուսների կողմից կախաղան բարձրացած Սադեղ օլ Մուքի միջոցով. ասելին, խիստ հրահանգ է իջեցել Թաւրիզի, Ուրմիայի եւ Խոյի իշխանութիւններին, որպէսզի կանխի հակահայ որեւիցէ ոտնձգութիւն¹:

Սակայն ասելի զօրաւոր էր շարժմանը մասնակցելու տեսակէտը պաշտպանողների հիմնաւորումը, որոնց առաջնակարգ հովանաւորողներից էր նոյնինքն Եփրեմը: Վերջինիս համախոհները նոյն ժողովում մերժեցին փոքրամասնութեան դատողութիւնները՝ շեշտելով, որ պարսկական յեղափոխական շարժման յաղթանակն անխուսափելի է, դա վարակիչ ազդեցութիւն կունենայ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի վրայ, միաժամանակ կը բարձրացնի հայ տարրի դերը Պարսկաստանում: Նրանք գտնում էին, որ պարսկահայ ժողովուրդը, յեղափոխական գործին մասնակցելով, պէտք չէ վախենայ զոհաբերութիւնից:

Յատկանշելի է, որ ՀՅԴ Կովկասեան մարմինները եւս մի շարք ժողովներում զբաղւել էին Պարսկաստանի կնճիռով: Մասնակցելու կամ չմասնակցելու ծանրակշիռ եւ պատասխանատու խնդիրը դրած էր Թիֆլիսում կայացած շրջանային ժողովում, որին մասնակցում էին Սիմոն Զաւարեանը, Բիւրոյի կողմից՝ Հայր Աբրահամը (*Աւերիք Սահակեան*), Համօ Օհանջանեանը եւ Զաւախեանը: Խօսելով թուրք-պարսկական, հայ-պարսկական ընդհարումների եւ հայ-պարսիկ յարաբերութիւնների մասին՝ Հայր Աբրահամը իբրեւ եզրակացութիւն առաջադրում է վարիչ մարմնի տեսակէտը, ըստ որի. «...Արել ենք մի շարք նախապատրաստական քայլեր ... Մէկ բան պարզ է. չենք կարող թողնել մեր ժողովուրդը անտէր, անզէն, անպաշտպան վիճակում ... »²:

«Զաւարեան,- գրում է Մ. Վարանդեանը,- նոյնպէս յիշեցնելով, որ Բիւրօն կը սպասէ յարուկ նպատակով Պարսկաստան ղրկւած ընկերոջ տեղեկագրին, եւ որ ազատական պարսիկները շարունակ կը դիմեն մեր ընկերներու խորհուրդներուն, պաշտպանեց հայ-պարսիկ յեղափոխական գործակցութեան թեզը, ըսելով. «Եթէ մեծ բան էլ չկարենանք

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماتی وزارت امور خارجه ایران. کارت 22، سریال 24، پرونده 20.¹

² Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 261:

անել, գէթ կամրապնդենք մեր համերաշխութեան կապը պարսիկ յեղափոխական տարրերի հետ»¹:

Ի վերջոյ, Եփրեմի եւ նրա համախոհների տեսակէտն է, որ յաղթում է, եւ որը հետագային ձեւակերպում ու ամրագրում է 1907 թ. փետրուարին Վիեննայի ՀՅԴ Ընդհ. ժողովում, իբրեւ գործադրելի որոշում, ըստ հետեւեալի. «Նկատելով, որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար, եւ գտնելով դրա տարածուիլն ու լայնանալը ցանկալի՝ թէ՛ համամարդկային, թէ՛ հայկական տեսակէտից, Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման՝ մրցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատական, ռամկավարական եւ աշխատատարական ոգին, որ բխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»²:

Ատրպատականում Սահմանադրական շարժումը սկսել է 1907 թականին: ՀՅ Դաշնակցութեան վարիչ մարմինը³, նկատի ունենալով այնտեղի հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեանը սպառնացող վտանգը, բոլոր հայաբնակ շրջաններում, նախօրօք ուղարկել էր զինուորական եւ քաղաքական կարող գործիչներ՝ տեղի վրայ կազմակերպելու համար ինքնապաշտպանութեան գործը⁴:

Այսպէս, 1907 թ. դեկտեմբերի վերջերին ՀՅԴ հիմնադիրներից Ռոստոմը (*Սպ. Զօրեան*)⁵ պարսիկ յեղափոխականների հրաւերով ժամանում է Թեհրան եւ որպէս ՀՅԴ լիազօր ներկայացուցիչ՝ բանակցութեան մէջ մտնում պարսիկ յեղափոխականների հետ: Ռոստոմը եւս ՀՅԴ բազմաթիւ գործիչների նման հէնց սկզբից կողմնակից է եղել իրանական շարժմանը մասնակցելու տեսակէտին. ըստ նրա՝ Թուրքիայի հարեւան պետութիւնները, Սահմանադրական կարգեր ունենալով պիտի ազդէին նաեւ Թուրքիայի

¹ Նոյն տեղում, էջ 261, 262:

² «Դրօշակ», համար 5(183), մայիս 1907, էջ 76:

³ (Ընդհ. ժողովը – Դ.Մ.)

⁴ Յեղ. Ալբում. Դ շարք, 1963, թիւ 8(44), Բէյրութ, էջ 253:

⁵ Գ. Խուդինեանի «ՀՅ Դաշնակցութեան քննական պատմութիւն» աշխատութեան մէջ՝ էջ 284-ում, նշում է. որ «Չնայած իր նկատմամբ ցարական ոստիկանութեան հաստատած աշաւորջ վերահսկողութեանը, Ռոստոմը Ատրպատականում եղել է եւ՝ 1890 թ.-ին, եւ՝ 1891 թ.-ի 2-րդ կէսին, եւ՝ 1892-ի սկզբներին, ընդորոշում 1891–1892-ին անգամ հասցրել է Թաւրիզում որոշ ժամանակ աշխատել որպէս ուսուցիչ» (Տե՛ս Սամսոնի յուշերը, «Հայրենիք», 1923, համար 10, էջ 85):

ռեժիմի վրայ: Յատկապէս, որ. «Համիդը օգտուելով Պարսկաստանի անիշխանական եւ անպաշտպան դրութենէն, կը մտադրէ շող մը տալ իր 30 տարուայ կորստաբեր եւ աղիողորմ թագաւորութեան, որ մահ կը հոտի, թոյլ Պարսկաստանէն հանելով այն անթիւ ու անհաշիւ կորուստները, որ այդ հերիճը հասցուց իր երկրի գլխին ...»¹:

Պարսիկ յեղափոխականների հետ 1908 թ. յունւարին Ռոստոմը պարսկահայ դաշնակցական եւ հետագային՝ Մեջլիսի անդամ Յովսէփ Միրզայանի² ընկերակցութեամբ հինգ բանակցային նիստեր է գումարում, որոնց արդիւնքում կնքում է պայմանագիր, որի համաձայն՝ պարսիկ գործընկերները կը խոստանային.

1. հայ ժողովրդի պաշտպանութեան ի խնդիր՝ ապահովել ՀՅԴ ուժերի փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում:

2. Դիւրացնել ՀՅԴ զէնքի ու զինամթերքի փոխադրութիւնն արտասահմանից Պարսկաստան:

Իսկ ՀՅԴ պատիրակները կը խոստանային.

1. Դաշնակցութեան արեւմտեան Բիւրօն կօգտագործի Պարսից դատի համար իր կապերը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսիայի հայամէտ շրջանակների հետ³:

2. Հարկ եղած դէպքում ՀՅ Դաշնակցութիւնը շարժմանը կը ցուցաբերի աջակցութիւն ռազմական ու զինական ասպարէզներում¹:

¹ «Դրօշակ», համար 10 (187), 1907 հոկտ., էջ 153:

² Պարսկերէն բազմաթիւ աղբիւրների օրինակով Ռուիօլլահ Ռանջբարը եւ իր «Կրօնական փոքրամասնութիւնները եւ Սահմանադրական յեղափոխութիւնը» աշխատութիւնում, կարելորելով հայերի վիթխարի ներդրումը յեղափոխութեան յաղթանակի եւ մասնաւորապէս «Թեհրանի նաճման» գործում, դա համարում է հայերի համար մեծ առաւելութիւն՝ ի համեմատ միւս փոքրամասնութիւնների, այն առումով, որ եթէ վերջիններս ապագայ խորհրդարանում օժտուցին մէկական պատգամաւորով, հայերը, սակայն, ունեցան Մեջլիսում երկու պատգամաւոր՝ հիւս. եւ հարաւային իրանահայութեան կողմից: Հետագային (1925–27 թթ.) Յ. Միրզայեանին է միանում Մեջլիսում իրանահայութեան հարաւային շրջանի պատգամաւոր Ալէք Աղայեանը:

³ Իրանի անդրանիկ օրաթերթ «Էթթելաթ»-ի 2010 թ. Սահմանադրութեանը նիւրած բացառիկ համարում պարսիկ մտաւորական, համալսարանի դասախօս Ռուիօլլահ Ռանջբարը «Կրօնական փոքրամասնութիւնները եւ Սահմանադրական շարժումը» խորագրի ներքոյ իր յօդածում, անդրադառնալով շարժման նախօրեակներին հայեապարսիկ համագործակցութեանը, կարելորել է հայ յեղափոխականների քարոզչական աշխատանքները արտերկրում՝ յօգուտ Սահմանադրական յեղափոխութեան եւ որպէս օրինակներ մատնանշում է. «....Հայերը արտերկրում եւս տարբեր համաժողովների եւ դասախօսութիւնների ընթացքում հովանաւորում էին սահմանադրականներին: Զորօրինակ,- նշել է նա,- Ստամբուլում հայերի ղեկավարը Իրանի ազգաբախտիների եւ ազգային պողոթնումի վերաբերեալ դրաւրանքի խօսքեր է հնչեցրել, ինչպէսեւ՝ հայեապարսիկ համագործակցութեան կարելոր հանգամանքին անդրադարձել: Նոյնպէս Ֆրանսիայի Ունիոն քաղաքում Դաշնակցութիւն կուսակցութեան ղեկավարն ընդգծել է, թէ իրանահայերը թեւ ու թիկունք են կանգնել Սահմանադրական շարժմանը:

«Բանակցութիւնները տեսում են վեց օր՝ մինչեւ 1908 թ. յունւարի 4-ը,- գրում է Հ. Սիմոնեանը,- Վեցօրեայ բանակցութիւնների ամէն նիստից յետոյ Ռոստոմը եւ Միրզայեանը խորհրդակցում էին ուրիշ երեք ընկերների հետ, որոնք մինչեւ Ռոստոմի Թեհրան գալը Յովսէփի միջոցով հանդիպումներ էին ունեցել սահմանադրականների ներկայացուցիչների հետ, որոնք տեղական պայմաններին եւ պարսիկների հոգեբանութեանը լաւ ծանօթ էին: Բանակցութիւնների ընթացքում քննարկեց հարցերի բաւական լայն շրջանակ. 1) Շահի հետագայ դաւերի դէմ Սահմանադրական նորմալ զարգացման ապահովման ուղղութեամբ երկու կողմերի անելիքները, 2) Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զօրքերին երկրի սահմաններից հեռացնելու խնդիրը, որի լուծման համար նախ ենթադրում էր դիւանագիտական ճանապարհով թուլացնել թուրքերի դիրքերը, իսկ պատերազմի դէպքում՝ ձեռնարկել համարեղ միջոցներ՝ անհրաժեշտ զինուորական ուժերի պատրաստման ուղղութեամբ, 3) Պարսկաստանի անկախութեանը սպառնացող 1907 թ. անգլօ-ռուսական համաձայնագրի դէմ միջոցառումները, 4) ՀՅ Դաշնակցութիւնը ինչպիսի՞ աջակցութիւն կարող է ցոյց տալ սահմանադրականներին, 5) իրենք՝ պարսիկները, ի՞նչ օգնութիւն կամ դիրտութիւն կարող են ցոյց տալ Դաշնակցութեանը»²:

Պարսիկ սահմանադրականների ներկայացուցիչները խոստանում էին. 1) Յեղափոխութեան յաղթանակից յետոյ աւելի լայնացնել այն իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, որ պարսկահայութիւնն ունէր իր ներքին, ազգային-մշակութային կեանքում, 2) Սալմաստի եւ շրջակայ վայրերի պետական հողամասերից (Խալիսէ) բաժիններ յատկացնել Օսմանեան կայսրութիւնից Պարսկաստան փախած հայ գաղթականներին եւ նպաստել նրանց բնակեցմանը, 3) ջերմ աջակցութիւն բերել՝ զարկ տալու համերաշխ գործակցութեանը հայ եւ իսլամ տարրերի միջեւ թէ՛ Թուրքիայում եւ թէ՛ Կովկասում, 4) իրենց հաւատարիմներից մէկին ուղարկել Կ.Պոլիս, որպէսզի այնտեղ գտնուող պարսիկ յեղափոխականներին կապի Դաշնակցութեան տեղի անդամների հետ եւ նպաստի նրանց միջեւ համագործակցութեան հաստատմանը, 5) Պարսկաստանի ներսում ապահովել բոլոր պայմանները Դաշնակցութեան զինւած ուժերի

¹ Ամուրեան Ա., ՀՅ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում, Թեհրան, 1950, էջ 105:

² Սիմոնեան Հր., նշլ. աշխ., էջ 376 (յղումը՝ Ռոստոմ գրքից, էջ 166):

փոխադրության համար, 6) չխոչընդոտել արտասահմանից զենքի ու զինամթերքի փոխադրումը:

Իրենց հերթին ՀՅ Դաշնակցության ներկայացուցիչները կուսակցության անունից յանձնառու դարձան. 1) սահմանադրականների տրամադրության տակ ռազմական ղեկավարներ եւ հրահանգիչներ դնել, 2) Թուրքիայի հետ Պարսկաստանի պատերազմի դեպքում կուսակցության զինտրական ուժերով պարտիզանական կոչիներ մղել թուրքական բանակի թիկունքում, 3) Սահմանադրական Պարսկաստանի օգտին լայն քարոզչություն անել Եւրոպայում¹, 4) ուժերի ներածին չափով նպաստել՝ գլուխ բերելու Պարսկաստան-Բուլղարիա դաշինքն ընդհանուր թշնամու՝ օսմանեան պետության դեմ, 5) ջանքեր գործադրել՝ Պարսկաստանի կողմը գրաւելու ֆրանսիական կառավարության համակրանքը, ինչպէս նաեւ այդ երկրի կառավարութիւնից ստանալու փոխառութիւն, 6) յեղափոխության նկատմամբ բացասաբար տրամադրած Մելքում խանին եւ Արշակ խան Գորոյեանին մղել չէզոք դիրքի կամ, եթէ հնարաւոր է, մօտեցնել Սահմանադրական շարժմանը, որի ջերմ ջատագովներից էր Պարսկաստանի ամենանշանավոր հայ գործիչը՝ Յովհաննէս խան Մասեհեանը²:

* * *

Շահի դէմ ապստամբության դրօշ պարզած Թաւրիզում յեղափոխականների գլուխ էին կանգնած Սաթթար եւ Բաղեր խաները, որոնք հայ յեղափոխականների շնորհիւ եւ առաջնորդութեամբ թրծում էին պայքարի քուրայի մէջ: Սաթթար խանը գիտակ էր դաշնակցական կուռղների ներկայութեան կարեւորութեանն իր կողքին, քանզի նրանք մեծ վաստակի ու փորձառութեան կրողն էին, որը յատուկ էր բոլոր այն յեղափոխականներին, որոնք Կովկասից եկել ու միացել էին սահմանադրականներին: Զորօրինակ՝ Քեռին (*Կովկասից իր հետք բերած 25 ֆիդայիներով*) ու Ռոստոմը սերտօրէն

¹ Այս մասին պատմաբան Մ. Վարանդեանը վկայում է, որ Ռոստոմը եւ ընկերները խոստացան, որ Դաշնակցության Արեւմտեան Բիւրօն կօգտագործեն Պարսից դատի համար ՀՅԴ կապերը Եւրոպայի, մասնատրապէս Ֆրանսիայի հայամէտ շրջանակների հետ՝ նիւթեր մատակարարելով արեւմտեան մամուլին: Ըստ Վարանդեանի՝ շատ շուտով Թաւրիզից Ժնեւ մեկնեցին Սահմանադրական Պարսկաստանի համար պայքարող երկու պատիւիրակներ, որոնցից մէկը կովկասահայերին քաջաճանօթ Կարաբէկովն էր, որին Արեւմտեան Բիւրօն մեծ աջակցութիւն ցուցաբերեց՝ մղելու իրենց քարոզչութիւնը ՀՅԴ բարեկամների շրջանակներում՝ Փարիզ եւ այլուր (յղումը՝ Ռոստոմ գրքից, էջ 166):

² Սիմոնեան Հր., նշւ. աշխ., էջ 378:

համագործակցում էին Սաթթար խանի հետ եւ Մարաղայի իշխանապետ Սամադ խան Շուջա օլ դոլէի դէմ թաւրիզեան հակամարտութեանն ուղղակի դերակատարութիւն ունեցան: Կամ՝ 1908 թ.-ի աշնանից սկսեալ, Կովկասի դաշնակցականները Սաթթար խանի եւ Բաղեր խանի հրամանատարութեան տակ գտնուող ուժերի կողքին մինչեւ 1909 թ. գարնանը, երբ ռուս զինուորները մուտք էին գործում Թաւրիզ, մի քանի կռիւներում՝ Ալարում, Սուֆիանում, Մարանդում եւ հայաբնակ Մուժամբարում, մասնակցութիւն ունեցան¹:

Միւս կարեւոր գաւառներից մէկում՝ Գիլանում (*Ռաշտ*), որն նաեւ սահմանակից էր Ատրպատականին, ապստամբութեան խմորումներն ակներեւ դարձան, որտեղ եւս անտարբեր չէին նոյն շրջանի ՀՅ Դաշնակցութիւնը եւ նրա ամենաերեւելի դէմքը՝ Եփրեմը²:

«.... Այսօր, աւելի քան երբեւէ,- մէջբերում է պարսիկ մտաւորական-գրող Էսմայիլ Ռայինը Եփրեմի նամակից՝ գրած համախոհ ընկերներին,- պէտք է նախանձախնդրութիւնն ունենանք ակտիւանալու, պայքարի դաշտը ընդարձակ եւ յեղափոխական գործը Սրբազան է: Պէտք է ապացուցենք, որ յեղափոխական ոգով ենք տոգորւած... Անձնազոհութիւն եւ դարձեալ անձնազոհութիւն, սա այն իրողութիւնն է, որը ներկայ պայմաններում բոլոր ազդակներից առաւել անհրաժեշտ է ու արդիւնաւէտ ... Պահը շատ զգայուն է դարձել, իսկ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը իր վրայ է կրում պատասխանատւութիւն. մենք որեւէ սահման չենք ճանաչում, ուր որ յեղափոխական գործ պահանջի, մենք այնտեղ ենք լինելու...»³:

«.... Ու սկսան հաւաքոյթները: 1908-ի յուլիսն էր: Այդ օրերէն արդէն Պարսկաստանի ապագայ դիկտատորը կը ցուցանէր կազմակերպական իր տաղանդը: Կազմեց հապշտապ հայ-պարսիկ խառն կոմիտէ⁴ եւ սկիզբ դրաւ Գիլանի շարժման: Ապա անցաւ

¹ Բրերիան Կ. Էման, 37.

² Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 283:

³ "ایندہ"، 1993, ص. 700, بر گرفته از مقاله "ارامنه گیلان و جنبش مشروطیت" دکتر علی فروحی.

⁴ Էսմայիլ Ռայինն իր «Եփրեմ Խան զօրավարը» գրքում (էջ 64–65) այդ կոմիտէների մասին գրել է.

«.... Որոշ ռուսահայեր էլ գաղտնի Իրան են եկել եւ Գիլանում ու Թաւրիզում միացել ապստամբների շարքերին, որպէսզի կուեն պետական ուժերի դէմ: Գիլանում հայերի ստարախիտ լինելու բերումով երկու կոմիտէ կեանքի կոչեց «Սաթթար» եւ «Բարդ» (Կայծ) անուններով, որոնցում հայ-մուսուլմանական խառը խմբեր էին: «Սաթթար» կոմիտէում 3 հայեր կային՝ Եփրեմը, Արտաշէսը եւ Ներսէսը: Մի առ ժամանակ անց Եփրեմը «Սաթթար» կոմիտէից անջատոււմ է ու Էնզելիում «Բարդ» կոմիտէն է ստեղծում, որի 3 անդամները

Ռաշտի՝ խորհրդակցելու իր դաշնակցական ընկերներուն հետ, խրախուսեց, համոզեց, ծրագրեր յօրինեց ...

Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը ունեցաւ իր առաջին հերոսը՝ յանձին Սաթթար խանի՝ սպասելով, որ յայտնի պատմական վայրկեանին աւելի համապատասխան, ազատութեան ու արդարութեան մարմնացում՝ բուն գաղափարական իգիթը, պարսից Գարիբալդին, ի դէմս դաշնակցական Եփրեմի...»¹:

Ինչպէս նախորդ էջերում ասեց, թագաւորականները գրաւել էին Թեհրանը, երբ ռուս Լիախովի ուժերի գլխաւորութեամբ 1908 թ. յունիսի 23-ին ոմբակոծեց սահմանադրականների ու յեղափոխականների կիզակէտը համարող խորհրդարանը՝ Մեջլիսը: Ի հետեւանս դրա, նոր խմորումներ են զարգանում երկրի գաւառներում եւ ծայրամասերում, ի մասնաւորի Ատրպատականի շրջանում եւ նրա կենտրոն Թաւրիզում, ծայր են առնում ապստամբական խմորումները, որոնք ղեկավարում էին Սաթթար խանի եւ Բադեր խանի կողմից, անշուշտ ՀՅ Դաշնակցութեան գործիչների խորհուրդներով:

«1908-ի յունիսեան յեղաշրջման եւ 1909 յուլիսին Սահմանադրական կարգերի վերականգնման միջեւ ընկած ժամանակահատուածը,- գրում է Քեասրաւին,- կոչւում է «Փոքր բռնապետութիւն»²: Համընդգրկուն ներքին պատերազմական շրջան էր դա, որտեղ երկրի մի քանի շրջաններ լծել էին դեմոկրատական կարգերի վերակենդանացման պայքարին, որի առաջամարտիկն էր Թաւրիզը: Թաւրիզի 10-ամսեայ շրջափակումը, որը յանգեցրեց 1909 թ. ապրիլի 29-ի՝ Ռուսաստանի զինուորական ներխուժմանը, XX դարի Իրանի պատմութեան ուշագրաւ դրագներից է համարում: Այդ պատերազմին Թաւրիզի Անջումանը, որը ստանձնել էր արգելափակած Մեջլիսի դերը իբրեւ Սահմանադրութեան կիզակէտ, միջազգային համբաւ եւ հեղինակութիւն ստացաւ»³:

հայեր էին: «Բարդ» եւ «Սաթթար» կոմիտէների հիմնական տարբերութիւնը կայանում էր ծրագրականոնագրային հիմունքներում: «Բարդ» կոմիտէն հետեւում էր սոցիալիստ-յեղափոխականների ծրագրին, իսկ «Սաթթար»-ը՝ ինքնիրեն սոցիալ-դեմոկրատ («էջթեմաիյունէ Ամիյուն») էր անւանում...»:

¹ Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 283:

² «Մեծ բռնապետութիւն» կոչող ժամանակաշրջանը ընկնում է 1911 թականի ռուսների ուլտիմատումից սկսած մինչեւ Ա աշխարհամարտը՝ 1914 թ. միջեւ – Դ.Մ.:

³ 733. کسروی، «تاریخ مشروطه» ص.

Այս առնչությամբ Ժանետ Աֆարին ուշագրավ մի հանգամանք է շեշտաւորել, ըստ որի. «Ատրպատականի յեղափոխական ապստամբութիւնը չվերածեց էթնիկական անջատողական մի շարժման: Թէեւ տարբեր առիթներով Թաւրիզի դիմադրողականները սպառնում էին, որ կը խզեն Թեհրանի իշխանութիւնների հետ կապերը, բայցեւայնպէս նրանք խորքում հակադրութեան մէջ էին Սահմանադրութեանը հակադրող պալատականների եւ պահպանողական հոգեւորականների սաստկացող գերիշխանութեան եւ ոչ թէ Իրանի պարսկական քաղաքակրթական ու ազգային գերակայութեան հետ: Եթէ Ատրպատականի բնակչութիւնը գայթակղելու լինէր Կովկասի ազերիների հետ պանազերիական շարժմամբ, ապա լաւագոյն առիթն էր 1908–1909 թականը: Սակայն նրանք այդպէս չուզեցին. Թաւրիզի դիմադրութեան պարզորոշ նպատակը նոյնինքն Սահմանադրական կարգերի վերականգնումն էր ամբողջ Իրանում, որին էլ ի վերջոյ հասնում են միաւնացների հովանաւորութեամբ»¹: հովանաւորութեամբ»¹:

1908-ի յուլիսին՝ Թեհրանում Մոհամմադ Ալի Շահի յեղաշրջումից յետոյ, Թաւրիզի դիմադրական շարժումը մեծ խթան հանդիսացաւ Ատրպատականում դաշնակցական խմբերի ներգրաւմանն ու ակտիւութեանը: Դեռեւս դրանից ուղիղ մէկ տարի առաջ՝ 1907-ի յուլիսին, Սալմաստի դաշնակցական միաւորները ցորենով էին ապահովում յեղափոխականներին: Սալմաստի Դաշնակցութեան կառոյցի ղեկավարն էր Սամսոնը (Ստեփան Թադէոսեան), որը որպէս զինագործ 1897-ին Կովկասից Ատրպատական էր փոխադրել, որտեղ էլ մեծ աւանդ ունեցաւ իրանցիների եւ հայերի միջեւ բարեկամական յարաբերութիւնների կայացման գործում, երաշխաւորելով նրանց միջեւ անհրաժեշտ համերաշխութիւնն ու միասնականութիւնը՝ յօգուտ Սահմանադրական յեղափոխութեան: Ի հեճուկս Մակուի Սարդարի² սպառնալիքների, որոնցով նա պահանջում էր, որպէսզի հայերը հեռու մնան Սահմանադրական շարժումից, Սալմաստի կոմիտէն Սամսոնի գլխաւորութեամբ 1908-ի հոկտեմբերին որոշում կայացրեց երկրի ազատականներին

¹ افارى ژ.، همان، ص. 278.

² Զինւորական հրամանատար – Դ.Մ.:

աջակցութիւն ցուցաբերել՝ միաժամանակ հոգալով դաշնակցական ռազմիկների ու հայ գիւղացիութեան կարիքները՝ շարժմանը նախապատրաստելու համար¹:

«.... Մինչ Թեհրանի ապստամբութիւնը տապալում էր, միւս քաղաքներում նոր շարժումներ էին առաջանում: Թաւրիզում՝ Սաթթար խանի եւ Բաղեր խանի, Գիլանում՝ հայ Եփրեմ խանի եւ Սպահանում՝ բախտիարների... եւ նոյնիսկ Բաքում՝ հայ եւ վրաց սոցիալիստ-նացիոնալիստների հովանաւորութեամբ... նպատակադրեց վերագրաւել մայրաքաղաք Թեհրանը:

... Թաւրիզեցիների դիմադրութիւնը՝ դիկտատուրայի դէմ, ինչպէս եւ՝ ռուս կոզակների կողմից քաղաքը շրջափակելու հանգամանքը, ստեղծել էր մի այնպիսի իրավիճակ, երբ Սահմանադրութեան պատմագիրների բնութագրմամբ. «Սովետալները ներխուժում էին այգիներ, բոյսերով սնւելու...»: Նոյն օրերին էլ մի հայ «Մուշահիդ» (ռազմիկ) թուրքերէնով թաւրիզցիներին քաջալերում էր. «Ժողովու՛րդ, սոված է՛ք, բայց եւ՝ ազաւր...»²:

«....Մեծ էր պարսիկ շարքերուն մէջ վստահութիւնն ու յարգանքը դէպի հայութիւնն ու անոր մարտական կազմակերպութիւնը: Թաւրիզի կռիւի տաք օրերուն հասաւ Օսմանեան յեղափոխութեան աւելաբեր լուրը: Նոր խրախոյս պարսկական շարժման համար: Յոյսերը թելաւորեցան, տրամադրութիւնները բարձրացան նաեւ մեր շարքերուն մէջ: Արրապատականի մեր մարմինները միշտ աւելի կը թեքէին դէպի գործուն մասնակցութիւն: Նմանապէս՝ կովկասեան մարմինները, Շրջ. Ժողովը, Արեւելեան Բիւրօն: Կարգախօսն էր՝ **անպաշտօն կերպով նպաստել շարժման, ձգտելով տալ անոր ռամկավարական բնաւորութիւն**»³:

Նոյն ժամանակաշրջանում (1908 թ.-ի յուլիս-օգոստոս) Թեհրանից Թաւրիզ է անցնում Ռոստոմը, որն անմիջականօրէն մասնակցում է ապստամբական երկարատեւ գործողութիւններին, կողք կողքի Սաթթար խանի, թէ՛ իր խորհուրդներով եւ թէ՛ պայթուցիկների ու զինամթերքի հայթայթումով:

Ռոստոմի եւ Սաթթար խանի գլխաւորութեամբ կայացած հայ-պարսկական մի շարք խորհրդակցութիւնների արդիւնքում կազմակերպւում են ըմբոստ խառնիճադանճ

¹ Բրիրյան Կ., Էման, Վ. 34.

² "سرزمین من", Էման, Վ. 62.

³ Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 268:

զանգաձները, ներդաշնակութիւն է մտցում մինչ այդ ինքնագլուխ գործող խմբապետ-իրամանատարների շարքերում: Այս հարցում իրենց կարելի էր ասել, որ ԼՅ Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրոյի կողմից Թաւրիզ եկած գործիչները՝ Վահապը (Վհամեան) եւ Սեպուհը, որոնք մարտական կարգի բերեցին կռուող անկազմակերպ պարսիկ զանգաձներին: «...Այդ կուսակցութեան գործիչները սահմանադրականներին աջակցելու համար էին Թաւրիզ եւ Թեհրան եկել, որոնց ղեկավարների մէջ հռչակ էին վայելում Արշակ Վհամեանն եւ հայդուկապետ Սեպուհը»¹:

Սահմանադրական կռիւներին (1908-1912 թթ.) քառամեայ շրջանում Ատրպատականում մասնակցել են հետեւեալ խմբերը.

Քեռու խումբը, կազմած կռիւներում թրծած շուրջ 40 ականաւոր մարտիկներից, **Մշեցի խմբապետ Սմբարի** շուրջ 3 տասնեակ մարտիկներից կազմած խումբը, **Տիգրան Սրեփանեանի** խումբը, **Սամսոնի** (Թադէոսեան) շուրջ 3 տասնեակ սալմաստեցի մարտիկների խումբը, **Մկրտիչ Աղամալեանի** (Սարհադ) խումբը՝ 50 ծիւղի եւ հետեւակ մարտիկներով, **Դումանի խումբը եւ Ս.Դ. Հնչակեան խումբը**, 21 հոգի, խմբապետութեամբ Պետրոս Մելիք Անդրէասեանի:

Թաւրիզի (Վրէժ) շրջանի ԼՅ Դաշնակցութեան Կենտրոնական կոմիտէն, ունենալով Արեւելեան Բիւրոյի համաձայնութիւնը հաղորդեց նաեւ Թեհրանի, Ռաշտի, Սալմաստի եւ այլ վայրերի կոմիտէներին, որ վերջիններս էլ յայտարարեն իրենց շրջանների ենթակոմիտէներին, որ պարսիկ ըմբոստների հետ համերաշխաբար արձագանգեն Թաւրիզի կռիւն:

Մէկ կողմից՝ Թաւրիզում պայթուցիկների եւ ռումբերի «սիրահար ու մասնագէտ» Ռոստոմի ցուցումներով մի շարք գործողութիւններ մեծ իրարանցումների մատնեցին հակայեղափոխական ուժերին՝ էյն օլ դուլէի, Ռահիմ խանի, Սամի խանի, Զարդամի, Մակի քրդերի՝ Իզօ խանի ղեկավարութեամբ, որոնց ուժերը պարբերաբար միջնաբերդ Թաւրիզում հակագրոհների ու հարուածների արժանանալով, կոտորում ու յետ էին մղում:

¹ "اطلاعات"، ویژه نامه، تهران، 2010، ص. 123.

Միւս կողմից. «Դիրին բան չէր ՀՅԴ Կովկասեան մարմիններուն համար ռազմական օժանդակ խումբեր փոխադրել Արաքսի միւս կողմը այն օրերուն, երբ ցարական կայսրութեան մէջ սկսած էր ստոյգայինեան համապարած ռեակցիան, եւ երբ մասնաւոր կարողութեամբ ծայր կուտար հալածանքը ՀՅ Դաշնակցութեան դէմ: Ամենէն առաջ հարկ էր Թաւրիզ ճամբել մէկ անւանի ռազմիկ-հրամանաւար, մեր հինաւորց խմբապետերու երախտաւոր փառանգէն, որ կարենար իր անձնական հմայքի ուժով համախմբել իր շուրջ հայոց կռուող փարրերը Ադրպայականում»¹:

Թէեւ դա վիճակում է հայ յեղափոխական դէմքերից մէկին՝ Սեփարեցի Սաքոյին, բայց երբ նա պատրաստում էր Երեւանից Թաւրիզ մեկնել, անակնկալ մատնում է խղերայի համաճարակին ու մահանում:

Սաքոյին փոխարինում է Քեռին (*Արշակ Գաւաթեան*), ով 1908-ի հոկտեմբերի սկզբներում 25-հոգանոց արշաւախմբով Երեւանից Թաւրիզ է անցնում: Ի տես դրա՝ մեծ ցնծութիւն է տիրում հայ ու պարսիկ կռուող ուժերի մէջ: Քեռիի ծիաւոր խմբի մուտքը բարձրացնում է յեղափոխականների տրամադրութիւնը, որով ուժգին թափ է հաղորդում յեղափոխականների գրոհին, որի արդիւնքում որոշում է ինքնապաշտպանութեան դիրքերից անցնել յարձակողականի եւ քաղաքից դուրս գալով՝ ճակատել թշնամու զօրքի դէմ: Յարձակողականի անցնելու այս տակտիկան փայլուն է արդիւնաւորում յատկապէս հայաբնակ Մուժամբար գիւղի կռում, որտեղ հայ կտրիճների փոքրաթիւ, բայց հմուտ հրացանաձիգ խմբերը ծունկի են բերում 500-ի հասնող զարադադցի ծիաւոր հրոսակներին, որոնք անընդհատ թալանի ու աւերումների էին ենթարկում շրջակայ գիւղերը՝ դառնալով նաեւ պատուհաս յեղափոխական ուժերի համար: Չէ՞ որ. «....Հայերի եւ մուսուլմանների համագործակցութիւնն ու համերաշխութիւնը այնպիսին էր, որ իշխանական ուժերը հայաբնակ գիւղերի վրայ յարձակելով՝ խոչընդոտում էին Սահմանադրական կարգերի տարածումն այդ գիւղերում...»²:

Այսպիսով, գաւառների մէջ եւս Դաշնակցութեան ուժերը հասնում էին իրենց կողմից առաջադրած երկու նպատակների՝ 1. հայ գիւղացիներին պաշտպանում էին քրդական

¹ Վարանդեան Մ., նշլ. աշխ., էջ 273:

² رنجير ر.، همان، ص. 121.

ալան-թալանից եւ 2. տեղական իշխանութիւններին ստիպում էին վերականգնել Սահմանադրական կառոյցներն ու հաստատութիւնները: Եւ իրաւամբ, մէկը միախելուից «անջումանները» (*Սահմանադրական միութիւններ*) վերահաստատուեցին Ուրմիայում, Սալմաստում, Խոյում եւ այլուր:

Ուշագրաւ երեւոյթ էր նաեւ այն հանգամանքը, որ Ատրպատական եւ Գիլան նահանգներում, որտեղ ազատական մօտեցումներն աւելի տիրական էին, ցեղային խտրութիւնները բացառուում էին: Աւելին, ոչ մուսուլման փոքրամասնութիւնները ներգրաւուում եւ խրախուսուում էին՝ մասնակցելու «անջումանների» նիստերին: Թաւրիզի «անջումանը» գտնուում էր հայերի թաղամասում, եւ հայերը շարունակաբար ելումուտ էին անում այնտեղ եւ շատ պարագաներում հովանաւորում էին այն: Ռաշտի «անջումանը» եւս լայն բացել էր իր դռները ոչ մուսուլմանների առջեւ: Ռաշտի «անջումանը» ճանաչաժ գաւառական միակ «անջումանն» էր, որի ղեկավարներից մէկն էր նշանակւել հայ սոցիալ-դեմոկրատ Յարութիւն Գալստեանը¹:

Ատրպատականի գրեթէ բոլոր շրջաններում Քեռիի եւ տեղ-տեղ Սաթթար խանի համատեղ ուժերը բազմաթիւ անգամներ յետ մղեցին հակասահմանադրական, թաքանակով տասնապատիկ գերազանցող զօրքերին: Ամիսներ տետող ընդհարումների ընթացքում, սակայն, քիչ չեղան նաեւ հայ մարտիկներից կորուստներ, ինչպէս՝ Զուլումաթը, որը ժամանակին մասնակից է եղել Սերոբի ու Անդրանիկի կռիւներին, Բուլղարացի Գէորգը, Միսաքը, Խորէնը եւ այլ թանկագին ռազմիկներ:

Քեռու խումբը Թաւրիզ մնաց մօտ 7 ամիս (*1908 թ. հոկտեմբերից մինչեւ 1909 թ. մայիս*), երբ կուսակցութեան կարգադրութեամբ Ռոստոմը թողնում է Պարսկաստանը, իսկ Քեռին իր խմբերով անցնում է Սալմաստ: Դա այն օրերում, երբ ռուսները պատրաստուում էին ներխուժել Թաւրիզ (*1909 թ., ապրիլ-մայիս*): Այստեղ պէտք է մատնանշել, որ երբ յեղափոխական խմբերը հերոսական պայքար էին մղում Թաւրիզը պաշարող հակայեղափոխական ուժերի դէմ, լուր են առնում, որ Թեհրանից նոր զօրախմբեր են պատրաստում ուղղւել դէպի քաղաք: Անմիջապէս Ռոստոմի

¹ افارى ژ. همان، ص. 110.

հրահանգով նամակ է ուղարկում Գիլանի կոմիտէին, յատկապէս Եփրեմին¹, որ միջոցների դիմեն՝ յեղափոխական-մարտական ուժերով դիմագրաւելու էյն օլ դուլէի գլխաւորած զօրքին, որպէսզի սրանք Թաւրիզ չհասնեն եւ պաշարման օղակը աւելի չսեղմեն. չէ՞ որ առանց այդ էլ յեղափոխական Թաւրիզը տառապում էր սնունդի եւ գինամթերքի պակասից:

«Վրէժ»-ի Կենտրոնական կոմիտէի այդ գրութիւնը մեծ խթան է հանդիսանում, որով Եփրեմը լծում է բուռն աշխատանքի, որի արդիւնքում Ռաշտի յեղափոխականների շարժումը եւ հետագայում Ղազվինի գրաւումը Եփրեմի միջոցով ռազմագիտական խոշոր նշանակութիւն են ունենում, քանի որ Թեհրանը, կտրւելով Թաւրիզից, ձախողում է այնտեղի հակայեղափոխական ուժերին օժանդակելու աշխատանքը, որով էլ պէտք է բացատրել նաեւ ցարական զօրամասի մուտքը Ատրպատական:

* * *

Ռուսական կառավարութիւնը հետեւում էր թաւրիզեան զարգացումներին և յարմար առիթի էր սպասում՝ ռազմական ուժով միջամտելու ընթացող իրադարձութիւններին՝ նպատակ ունենալով հաստատել Պարսկաստանի հիւսիսում²: «Պեղերբուրգի կառավարութիւնը,- գրում է Է. Ակնունին (Խաչատուր Մալումեան),- իրաւունք համարեց զօրք մտցնել Սալմաստ, Թաւրիզ եւ Ռաշտ, գործակալներ Թեհրան, բաց պահելու իր արշաւանքի ճամբան դէպի Ատրպատական, որու վրայ 100 տարուց ի վեր աչք ունի Մոսկովի միապետութիւնը, եւ դրա հետ միասին սանձ դնելու Սահմանադրական շարժման պարագլուխների բերանին ու կոչերին, որոնց արձագանգները հրճանքով էին ընդունւում Կովկասեան լեռնաշղթաների շրջակայքերում...»³: Իսկ այդ ճամբին. «Պապրուակներ չէին պակսեր դաւադիր թշնամիին: Արեւնէ մը ի վեր ան կը գանգաւորէր Թեհրանի մէջ ճամբաները գոցելու առթիւ, ապա եւ սկսաւ մտաւորապէս՝ իբրեւ թէ

¹ Եփրեմին ուղղած Ռոստոմի նամակը գրել է 1909 թ. յուլիսի 26-ին, որտեղ մասնաւորապէս ասած է. «Բոլոր այսպեղի (Պոլիս, Դ.Մ.) ընկերների կողմից սրտանց շնորհաւորում ենք քո յաջողութիւնները: Միայն թէ անյարմար պաշտօն է քեզ վիճակել: Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական խառը դրութիւնը անցնելու լինի եւ քիչ թէ շար խաղաղ կեանք ստեղծւելու լինի, հրաժարական տաս ռուբլիականապետի պաշտօնից...» (Եփրեմը միաժամանակ նշանակել էր որպէս ներքին նախարար 1909-ի յուլիսի սկզբներին - Դ.Մ.: Տե՛ս նաեւ Ռոստոմ, 1979, Բէյրութ, էջ 169, 170):

² Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 281:

³ Ակնունի Է., Բողոքի ծայն, 1978, Բ. տպգր., Բէյրութ, էջ 63:

կոհիւներն ու անիշխանութիւնը կը վրանգէին եւրոպացիներու, մասնաւորապէս՝ ռուսներու կեանքը: Թաւրիզի ռուս հիւպատոսը՝ Միլլեր, օր մը այդ առթիւ իր սրբազան ցասումը կը յայտնէր մեր Ռոստոմին, որ եւ կը գրեր հետեւեալ նամակը՝ Արեւմտեան Բիւրոյին. «Ռուսների ներս գալը այն թուպէին, երբ Սպահանը, Ղազինը, Ռաշտը սկսել էին սպառնալ, եւ Թաւրիզը ուժ էր զգում դիմադրելու, հակառակ սովին, մեզ շար կտորեց: Ասել, թէ անակնկալ էր, ճիշտ չէր լինի: Դրա մասին յաճախ խօսւում էր... մի օր ... գտնում եմ թեմակալ առաջնորդին մօտ ռուսաց հիւպատոսին, որը յուզւած՝ պատմում էր, թէ ինքը հաստատ փեղեկութիւն ունի, որ իրենց եւ առհասարակ եւրոպացիներին լուրջ վրանգ է սպառնում պարսիկների կողմից... Ես շտապեցի կատեգորիկ կերպով յայտնել, որ իր սրացած փեղեկութիւնները հիմնովին սխալ են... ասացի, որ մենք ամէն կերպ արգելք կը հանդիսանանք այդ փեսակ մի յարձակման... Յամենայն դէպս՝ յանձն առայ գնալ Սաթթար խանի մօտ եւ նրա կողմից էլ վստահեցնել, որ բոլորովին հանգիստ մնան: Հետեւեալ օրը Շամ Գազանի կուին էր. նկատեցինք, որ հիւպատոսարանի փանիքին վրայ պատերը բարձրացնում են եւ դիրքեր շինում... Այս կատարելապէս անփեղի պատրաստութիւնները լուրջ մտաւորանշութեան մէջ ձգեցին բոլորիս: Անշումանի հաւաստիացումները նոյնպէս ապարդիւն անցան: Պատրուակ բռնելով ճանապարհների բացման առթիւ Շահին խուսափողական ընթացքը՝ անհրաժեշտ գրան ռուսաց զօրք մտցնել նախ 3-400 զինուոր, ապա եկան 3-4 հազար եւս՝ քանի մը փասնեակ թողանօթներով... մնացածը ձեզի յայտնի կը լինի: Ռուսները հիմա իրենց կատարեալ փէր են զգում (Արապատականում): Մեզ մնում է միսթարել նրանով, որ, այնուամենայնիւ, Սահմանադրութիւնը ձեռք բերեց, որից անպայման կօգտւեն Արապատականից դուրս վայրերը, գուցէ հեռաւոր ապագայում նաեւ՝ Արապատականը: Քիչ նշանակութիւն չունի նաեւ այն, որ հնար եղաւ առաջն առնել սպառնացող կտորածներին՝ ոչ միայն Թաւրիզում, այլեւ՝ Սալմաստում, Խոյում, Ուրմիայում:

Ռուս զօրքի հրամանատար Սնարսկի աջ ու ձախ ամենուն կը յայտարարէր, թէ եկեր է ժամանակաւոր կերպով՝ իբրեւ «խաղաղարար»: Նոյն գեղեցիկ առաքելութիւնը սրանձնած էր Թեհրանի մէջ Լիախով՝ իր կողակներով, որ սկիզբէն ի վեր դաւ կը նիւթէր երկրի սահմանադրութեան դէմ՝ սատարելով Մեհմետ Ալիի բռնապետական

ծգրումներուն... Բնականաբար, ոչ Սաթթար խանը, ոչ ալ դաշնակցականները
տրամադիր էին՝ պատերազմելու ցարի բանակին դէմ»¹:

¹ Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 281, 282:

Իրանի Սահմանադրական շարժմանն իր ուշագրաւ մասնակցութիւնն է ունեցել ՍԴ Հնչակեան կ.-ի իրանական կառույցը:

1906 թ. դեկտ. 15-ին Թաւրիզում Հնչակեան եւ ՀՅԴ կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների միջեւ կայացած հանդիպմանը ստորագրում է մի համաձայնագիր, որով կողմերը համերաշխ մթնոլորտում աշխատելու կոչով են հանդէս գալիս, որն աւարտում է հետեւեալ տողերով.

«.... Թող համերաշխութեան կոչը արձագանգ տայ ամենուրեք, ուր հայ սիրտ կայ՝ հայ ցաւի համար բաբախող եւ իւրաքանչիւրը աշխարհի համերաշխութեան հիմքի առաջին քարը դնել:

Մենք գնում ենք այդ ճանապարհով...

Կեցցէ՛ Հայ Յեղափոխութիւն,

Կեցցէ՛ համերաշխութիւն»¹:

«ՀՅ Դաշնակցութեան Ատրպատականի Կ. Կոմիտէ» եւ «ՍԴ Հնչակեան Կ. Պարսկաստանի մասնաճիւղերի գործ. յանձն.» անունները կրող ստորագիրների սոյն կոչը իրաւամբ բարեբեր ազդեցութիւն է ունենում. նախ՝ երկու կուսակցութիւնների միջեւ ծագած տարաձայնութիւնների եւ մասնաւորապէս Մհեր Մանուկեանի² սպանութեան հետեւանքով բորբոքած կրքերը հանդարտեցնելու, եւ ապա՝ երկուստեք գործակցութեան հիմք է հանդիսանում՝ նախապատրաստելու համար համապարսկական վերահաս ազատախոհական-Սահմանադրական շարժմանը

¹ Պատմութիւն ՍԴՀԿ, Ա հատոր, Պէյրութ, 1962, էջ 398:

² Ատրպատականի ՀՅԴ դեկավար դէմք դոկտ. Ստեփանեանի դէմ իր դաւադիր արարքի զոհ դարձած հնչակեան զինուոր, որն իր կեանքի գնով պատժում է դաշնակցական Զուլումաթի կողմից, թէպէտ իրենք՝ հնչակեանները, որպէս պատժամիջոց՝ Մ.Մանուկեանին «տնային կալանքի» տակ էին պահում:

Մհեր Մանուկեանի սպանութիւնը, դաշնակցական Յովսէփ Յովհաննիսեանը (Յ. Էլմար) իր «Յուշերի» Ա հատորի էջ 113-ում հետեւեալ կերպ է նկարագրում. «.... Եւ մի գիշեր, երբ Պեյրոսն ու Դր. Սրեփանեանը Ղալայից Լիւաւ էին գալիս լինում, կէս ճանապարհին քանդած մի խանութում թաքնւած Մհերը երկաթէ կտորով ուժեղ հարած է տալիս Պեյրոսի գլխին եւ ցած գցում արինաշաղախ: Դր. Սրեփանեանը, հետապնդելով փախչող Մհերին, ճանաչում է նրան: Կ. Կոմիտէն մահուան պարիժ է որոշում Մհերի համար եւ գործադրութիւնը յանձնում է Զուլումաթին, որ այդ թականին (1906 թ.) Թաւրիզում էր»:

հայկական երկու ուժերի ներգրաման ու կողք կողքի պարսիկ յեղափոխականների հետ կոհներում աշխոյժ մասնակցութեանը:

Այսպիսով, «Համերաշխութեան հրաւեր» վերտառութեամբ համատեղ կոչով (1907 թ. մարտ) հանդէս են գալիս ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրօն եւ Հնչակեան ՍԴ կուսակցութեան Ռուսաստանի եւ Կովկասի Պատգամաւորական ժողովը, որով յայտարարում էին, թէ. «...կազմել են իրենց միջից մի լիազօր մարմին՝ մշակելու միջոցներ, մի անգամ ընդմիջօր վերջ տալու միջկուսակցական անմիտ թշնամական յարաբերութիւններին եւ եղբայրասպանութիւններին: Այդ մարմնի անմիջական գործնական քայլը կը լինի ուղարկել գաւառները իր լիազօր անդամներին եւ ներկայացուցիչներին՝ քննելու եւ լուծելու առկա մնացած բոլոր խնդիրները, որ պատճառ են դառնում վերոնշեալ թշնամութիւններին:

Լիայոյս լինելով, որ այդ ընդհարումների կործանիչ եւ յեղափոխութեան շահերին միանգամայն հակառակ լինելը գիտակցում է բոլորի կողմից, կոչ ենք անում մեր բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին անմիջապէս դադարեցնել որեւէ թշնամական գործողութիւն եւ ամէն ջանք ի գործ դնել յուզած մտքերը խաղաղեցնելու համար»¹:

«Պատմութիւն ՍԴ Հնչակեան կուսակցութեան» ժողովածուն հետեւեալ կերպ է բնութագրում կուսակցութեան մասնակցութիւնը Պարսկաստանի յեղափոխական շարժմանը. «Հնչակեան կուսակցութիւնը պարսկական Սահմանադրական շարժումներու ժամանակ կը բերէ գործուն մասնակցութիւն, ըլլայ Ադրպատականի, ըլլայ Թեհրանի ճակատներուն վրայ: 1908-ին Թաւրիզի մէջ ժողովրդական հերոս մը, Սաթթար խան, կանցնի յեղափոխական շարժման գլուխը եւ կը կազմէ կամաւորական խումբեր: Սաթթար խանին կը պակսէր զէնք եւ յեղափոխական փորձառութիւն: Այդ առթիւ անոր օգնութեան կը հասնին հնչակեան եւ դաշնակցական տեղական մարմինները: Դաշնակցութիւնը Կովկասէն եւ Թուրքիայէն կը բերէ զինւորներու փոքրաթիւ խումբ մը՝ Քեդիի գլխաւորութեամբ»²:

Ըստ պարսիկ պատմաբան Մալէքզադէի՝ այդ փոքրաթիւ խմբերի որակական դերը շատ աւելի կարեւոր էր իրենց քանակից... «քանզի բոլորը քաջ եւ ազատութեանը

¹ «Դրօշակ», 17-րդ տարի, 1907, համար 3(181), էջ 41:

² Պատմութիւն ՍԴ Հնչակեան կուս., նշլ. աշխ., էջ 398:

ձգտելու հետ միասին օժտված էին ձեռնառումներով, որոնց ազդեցությունը պատերազմում աւելին էր, քան հազարաւոր կռուողների»¹:

Հնչակեան կուսակցութիւնն իր թիֆլիսեան կառոյցի հնարաւորութիւններն էլ էր ներգրաւում Պարսկաստանի շարժմանը՝ զինական, մարդուժի ու քարոզչութեան առումներով: Զորօրինակ՝ Ռուս. Սոց. Դեմ. Բան. Կուսակցութեան հովանաւորութեամբ ու գործակցութեամբ Սեդրակ Բանուրեանը, Թիֆլիսից 135 վրացիներից բաղկացած մի խումբ գլխաւորելով՝ Թաւրիզ է գալիս ու մտնում Սաթթար խանի հրամանատարութեան ներքոյ: Կամ՝ հնչակեան Ռաֆայէլ Մովսիսեանը, Թաւրիզից Թիֆլիս գործուղելով յաջողում է տեղի մարմնի միջոցով այնտեղ հաւաքւած պարսիկ յեղափոխականների հետ կապ հաստատել՝ «աւելի ծրագրւած աշխատանք տանելու նպատակով»²: Ինչպէս նշում է Հր. Սիմոնեանը. «....Հետեւելով իրադարձութիւնների զարգացմանը Պարսկաստանում, կովկասեան Սոցիալ-դեմոկրատները 1908 թ. յունիսի վերջերին Թիֆլիսում «Թաւրիզի պաշտպաններին աջակցելու խումբ» ստեղծեցին: Այդ խմբին գործուն մասնակցութիւն էին ցուցաբերում Հնչակեան կուսակցութեան գործիչ Ֆլորա Վարդանեանը եւ Կովկասում կռուող ուժեր ու զէնք ձեռք բերելու համար Թիֆլիս եկած, Թաւրիզի Հնչակեան կազմակերպութեան ղեկավարներից մէկը՝ Ռաֆայէլ Մովսիսեանը»³:

Ատրպատականում ծաւալող իրադարձութիւններին ակտիւ մասնակցութիւն է ցուցաբերել նաև հնչակեան նշանաւոր գաղափարախօս Ֆլորա Վարդանեանը, որի Թաւրիզի տանը տեղի էին ունենում գաղտնի հանդիպումներ և բանակցութիւններ: «Երկար բանակցութիւններէ ետք կարելի կըլլայ հիմնել պարսիկ առաջին Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, «Էջթիմայունը Ամիյուն» (հասարակական հաւաքականութիւն) անուան տակ, որուն ծրագիրը կը կազմուի տառացիօրէն հնչակեան ծրագրի սոցիալիստական սկզբունքներուն վրայ»⁴:

Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակեան կուսակցութիւնը կարելի էր ակադատութիւն է ունեցել նաեւ քարոզչութեան ոլորտում: Կովկասի հայ սոցիալ-դեմոկրատները, յանձինս

¹ ملکزاده، همان، ص. 54.

² ՍԴՀԿ-ն զուգահեռաբար փորձում էր գաղափարակից նոյնապիսի կառոյցներ հիմնել Պարսկաստանում՝ համալրւած պարսիկ յեղափոխականներով, անշուշտ, ռուս նոյն գաղափարաքաղաքական եւ նոյն անունը կրող կուսակցութեան աջակցութեամբ ու հովանաւորութեամբ:

³ Սիմոնեան Հր., նշւ. աշխ., գիրք 3, էջ 474:

⁴ «ՍԴՀԿ պատմ.», նշւ. աշխ., էջ 399:

Տիգրան Տէր-Յակոբեանի եւ Արշաիր Չիլինգարեանի, Գերմանիայում հրատարակող «Նովիէ ցայր» թերթում մի քանի յօդածներ նւիրեցին Իրանի յեղափոխութեանը. իրանահայ այս երկու սոցիալ-դեմոկրատները նաեւ սերտ համագործակցութիւն ունէին Թաւրիզի դիմադրական ճակատի հետ¹: Նոյնպէս իրանահայ հնչակեանների օժանդակութեամբ էր Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատ բանտրական կուսակցութեան օրգան «Իսկրա» թերթը Բաքու ուղարկում²:

Սոցիալ-դեմոկրատ բանտրների մի խումբ, չսպասելով ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի մարզային կոմիտէի պատասխանին, պատրաստակամութիւն յայտնեց մեկնելու Թաւրիզ՝ քաղաքի պաշտպաններին օգնութեան: Ընդառաջելով բանտրների այդ ցանկութեանը՝ մարզային կոմիտէն արագացրեց որոշման ընդունումը, համաձայն որի՝ թոյլատրելի էր համարում պարսկական գործերին միջամտելը, այնտեղ ծաւալող յեղափոխութեանն ամենագործուն մասնակցութիւն ունենալը: Միաժամանակ կոմիտէն տեղական կազմակերպութիւններին առաջարկեց հաւատարիմ ու փորձած բանտրներից ջոկատներ կազմել եւ ուղարկել Պարսկաստան՝ նրանց զինելով կազմակերպութեան ունեցած զէնքերի, ռումբերի եւ պայթուցիկ նիւթերի մի մասով³:

Կոմիտէի առաջարկը կազմակերպութիւնները կատարեցին ճշտօրէն: Սոցիալ-դեմոկրատների առաջին խումբը, բաղկացած համարեա միայն վրացիներից, 1908 թ. օգոստոսի սկզբներին Թիֆլիսից երկաթուղիով ուղեւորեց ռուս-պարսկական սահման: Հասնելով ռուսական Զուլֆա՝ կամաւորներն այնտեղից լողալով գաղտնի անցան Արաքս գետը եւ դուրս գալով պարսկական ափ՝ սարերով ուղեւորեցին Թաւրիզ⁴: Չնայած այդ ամբողջ տարածքը հսկում էին միապետականները, բայց նրանք յաջողութեամբ տեղ են հասնում եւ ներկայանում Սաթթար Խանին: Կովկասցի կամաւորներին Թաւրիզը խանդավառութեամբ է դիմաւորում⁵:

¹ افارى ژ.، همان، ص. 304.

² سلطانزاده ا. (ميكائيليان)، «نقش حزب هنجاک در جنبش مشروطه»، ص. 243.

³ Տէ'ս «Красный архив», м2(105), 1941 с. 38–39:

⁴ Տէ'ս Павлович М., С. Иранский, Персия в борьбе за независимость, с. 110.

⁵ Триа В., Кавказские социал-демократы в Персидской революции, Париж, 1910, с. 110:

Իսկ նոր կուսակցության՝ «Էջթիմայունը Ամիյուն»-ի հիմնումից յետոյ հայ եւ պարսիկ երկու կառոյցները կնքում են համաձայնագիր՝ բաղկացած 9-ը կէտերից ու հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Մենք, պարսիկ մուճահիդներս, Էջթիմայունը Ամիյուն կուսակցութիւնս, Հնչակեան կուսակցութեան հետ ներկայ դաշնագրով պայմանաւորուեցանք եւ ուխտեցինք, որ այս թականէն՝ սկսեալ, միացեալ ուժերով աշխատինք եւ հարկ եղած զոհողութիւնները կատարինք Պարսկաստանի Սահմանադրութեան հաստատումին համար եւ այդ ուղղութեամբ առնելիք մեր բոլոր քայլերը պիտի ըլլան Հնչակեան կուսակցութեան համաձայնութեամբ եւ անոր հետ միասին»²:

Սոյն փաստաթղթի կէտերում ձեակերպած պարտականութիւնների անթերի կատարումը դիտում էր որպէս առաջնահերթ խնդիր երկու քաղաքական կազմակերպութիւնների համար: Համաձայնագրի հիման վրայ Հնչակի Թաւրիզի մասնաճիւղը նորակազմ կուսակցութեանն է յանձնում բաւականաչափ զէնք, որով զինելով՝ նրա անդամները մտնում են քաղաքի պաշտպանութեան ղեկավար մարմնի տրամադրութեան տակ³:

Իսկ Էնզելիի Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղի գործակցութիւնը պարսիկ յեղափոխականների եւ նրանց գործնական օժանդակութիւնը Կովկասից դէպի Պարսկաստան փոխադրող հայ, վրացի կամ պարսիկ կամաւորներին, մեծ տպաւորութիւն էր թողել մասնաւորաբար Էնզելիի պարսիկ շրջանակների վրայ եւ այդպիսով բարձրացրել նրանց վարկն ու հեղինակութիւնը: Այստեղ էր այդ օրերին հնչակեան Սիմոն Սիմոնեանը՝ Գիլանցին, ով ուսուցչական պաշտօնի բերումով մտերմիկ կապ ունէր հայ եւ պարսիկ երիտասարդութեան հետ, որոնց իմիջիայլոց ուսուցանում էր նաեւ քաղաքացիական գիտելիքներ եւ յեղափոխական գաղափարներ: Նրա աշակերտներից էր Ղուամ Հուսէյն խան Մուհամեդը, ով նախապէս Թիֆլիսի պարսկական հիւպատոսարանում որպէս թարգմանիչ էր աշխատել եւ մասնակցել էր պարսիկ-հնչակեան բանակցութիւններին, Էնզելիում էլ սերտ յարաբերութիւններ էր

¹ 17 նոյեմբերի 1908 թ. - Դ.Մ.:

² ՍԴՀԿ պատմ., նշլ.աշխ., էջ 399:

³ Սիմոնեան Հր., նշլ. աշխ., գիրք 4, էջ 201:

մշակել տեղի մասնաճիւղի վարիչների հետ, որոնց հետ համախորհուրդ որոշեցին կազմակերպել առաջին պարսկական Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնը՝ միշտ հիմնւելով հնչակեան ծրագրի սոցիալիստական սկզբունքների վրայ: Ձեռնարկում է Հնչակեան կուսակցութեան ծրագրի թարգմանութիւնը, եւ մի շարք փոփոխութիւններով այն համահունչ են դարձնում Պարսկաստանի հասարակական-քաղաքական պայմաններին¹:

Կովկասեան յեղափոխական կազմակերպութիւնների նպատակն էր յեղափոխական նոր օջախ բացել Պարսկաստանում, որպէսզի կառավարական զօրքերին շեղեն Թաւրիզի ճակատից եւ դրանով իսկ թեթեւացնեն այնտեղի յեղափոխականների վիճակը: 1908 թ. հոկտեմբերին Բաքւից նաւերով եւ Աստարայի կողմից ուտքով Ռեշտ եկան անդրկովկասցի յեղափոխականների նոր խմբեր: Անդրկովկասից Պարսկաստան վերադարձան Մեջլիսը ցրելուց յետոյ Կովկաս փախած գիլանցի համարեա բոլոր սահմանադրականները:

1908 թ. ամռան վերջերից կապեր էին հաստատուել Գիլանի ու Անդրկովկասի յեղափոխական ուժերի միջեւ: Դրա նախաձեռնողներից առաջինը եղել էին Հնչակեան կուսակցութեան Կովկասեան կազմակերպութիւնները: Տեւալներ կան, որ վերջիններս գիլանցի յեղափոխականներին այդ ժամանակ տրամադրել են մի քանի հարիւր հրացան ու «Մաուզեր» ատրճանակ, տասնեակ հազարաւոր փամփուշտներ²: Գիլանը դարձաւ պարսկական յեղափոխական պայքարի նոր հնոց, որի քուրան վառեց նշանաւոր յեղափոխական եւ ռազմական գործիչ, դաշնակցական Եփրեմ Դաւթեանը (*Եփրեմ Խան*)³:

1908 թ. յուլիսի 8-ին ամբողջ Պարսկաստանում նշեց Սահմանադրութեան վերահաստատման տօնը: Սահմանադրութեան հաստատումից եւ կոիւնքերի դադարումից յետոյ հնչակեանների օրինակին էին հետեւում վրացիները՝ պահանջելով, որ զինաթափ լինեն խմբերը՝ երկրում բազմիշխանութիւն չստեղծելու համար:

¹ ՄԴՀԿ պատմ., նշլ. աշխ., էջ 401:

² Տե՛ս «Красный архив», м.2(105), с. 65–66:

³ Սիմոնեան Հր., նշլ. աշխ., գիրք 4, էջ 238, 239:

Հնչակեանների եւ վրացի զինեալ խմբերի զինաթափումից ու Պարսկաստանից քաշելուց յետոյ ասպարէզը մնում է Եփրեմին ու Դաշնակցութեանը:

Այստեղ հարկ է անդրադառնալ մասնաւորապէս շարժմանը մասնակցած հայ կանանց դերակատարութեանը:

Պարսիկ հեղինակ Ռուիօլլահ Ռանջբարը, անդրադառնալով բռնատիրութեան դէմ հայ կանանց զոհողութիւններին, ընդգծել է. «.... Հայ կանայք եւս բոլոր գործերում,- զէնք հասցնելուց մինչեւ բուժօգնութիւն ու դասախօսական երեկոյթների կազմակերպում,- հայ տղամարդկանց հետ ուս-ուսի՝ ոչ մի ջանք չէին խնայում: Նրանց մէջ ամենաանուանին հանդիսանում էր Եփրեմ խանի կողակից Անահիտը...»¹:

Տւեալ ժամանակաշրջանում անգլիատառ մի թերթ եւս անդրադարձել է Անահիտ Դաւթեանի դերակատարութեանն արտաքին պարտքի դէմ պայքարի ընթացքում՝ ընդգծելով. «Այդ պայքարում ամենաաշխոյժը Թեհրանի ոստիկանապետ Եփրեմի կինն էր: Նա կազմակերպել է կանանց, որոնք պէտք է երդւէին՝ բոլոր կարելի միջոցներով միանալու արտաքին պարտքի դէմ պայքարին: Եփրեմի կինը աչքի էր ընկնում իր հռետորական կարողութիւններով եւ իր ընտրած նպատակի ուղղութեամբ համակիրների առջեւ հանդէս էր գալիս ազդեցիկ բանախօսութիւններով»²:

«Նահիդ» պարսկալեզու թերթը, անդրադառնալով 1909 թ. ազգային ուժերի կողմից մայրաքաղաքի գրաւմանը, մէջբերել է մի շարք կանանց, որոնք իրենց աշխոյժ մասնակցութեամբ մեծ խրախոյս են եղել պայքարող տղամարդկանց. պայքարողների շարքում եղել է նաեւ Եփրեմի դուստրը՝ Աստղիկը³:

Կան նաեւ բազմաթիւ վկայութիւններ հայ կանանց մշակութային, կրթական եւ հասարակական գործունէութեան մասին, որոնցով հնարաւոր էր դառնում նաեւ պարսիկ կանանց ներգրաւել տւեալ ոլորտներում, քանզի Իրանում կրօնական

¹ رنجبر ر.، همان، ص. 120-121.

² ر.ک. افاری ژ.، همان، ص. 246- («The Englishwoman», London, February 1911, p. 178).

³ «ناهيدي»، «زنان ايران»، ص. 67.

փոքրամասնությունների եւ յատկապէս հայ կանայք, որոնք միսիոներական դպրոցներում էին ուսանել, առաւել զարգացած էին մուսուլման կանանցից¹:

3.3. Եփրեմը եւ Սահմանադրական շարժումը

Ատրպատականում, ռուսական զօրքի տիրակալութեանը զուգահեռ, անհնազանդ ու ասազակութեամբ ապրող քոչւոր-զինւած խաւերն էլ անհաշտ կեցածք էին որդեգրել Սահմանադրական կարգերի դէմ, որոնք սկսեցին մոլեգնաբար մարտնչել նոր կառավարութեան դէմ:

1909 թ. ամռանը հակայեղափոխականների ձեռքում էին գտնուում հիւսիսային Ատրպատականի ընդարձակ շրջանները: Հակասահմանադրական ուժերը գլուխ էին բարձրացրել ու զէնք էին ճօճում նաեւ Ռաշտում, Ղազինում եւ Պարսկաստանի հիւսիսային այլ մասերում: Յեղապետերի հրամանի տակ կային մեծ թուվ հեծեալներ, որոնք «լուծում էին» հետեւեալ գլխաւոր խնդիրը՝ յարձակել գիւղերի վրայ, ցեղապետի համար լայնածաւալ կողոպուտ կատարել եւ ձեռք բերած հարստութիւնը հսկել²:

Կենտրոնական իշխանութեան թուլութեան եւ անկարողութեան պատճառով դրութիւնն է՛լ աւելի էր վատթարացել Ատրպատականի հայութեան համար: Կացութիւնը հայերի համար անտանելի էր դարձել յատկապէս գաւառներում, առանձնապէս Ղարադաղում³: Թէպէտ ցեղապետերն իրենց յարձակումները հիմնականում կատարում էին կողոպուտի նպատակով, թէեւ նրանց գործողութիւնները չէին կարող փոխել իրերի դրութիւնը, բայց այդ յորդանների գոյութիւնն իսկ արհաւիրք էր բնակչութեան համար: Նրանց գործողութիւններն ի վերջոյ կարող էին յուսահատութեան մէջ ձգել գիւղացիութեանն ու վաճառականութեանը եւ նրանց դուրս բերել կառավարութեան դէմ: Անդորրութեան բացակայութիւնն ու երկրի անորոշ հեռանկարը կարող էին յոյժ բացասական ազդեցութիւն գործել ընդհանրապէս պարսկական բուրժուազիայի վրայ, առաջ բերել նրա անվստահութիւնը նոր կառավարութեան նկատմամբ, ինչի անմիջական հետեւանքը կարող էր լինել պետութեանը տնտեսական աջակցութիւն ցոյց

¹ «ایران نو», «نامه یک زن ایرانی», 4 اکتبر 1909, 34, ص. 4.

² Նոյն տեղում, էջ 549:

³ «Հորիզոն», նօ. 12, 15 օգոստոսի 1909:

տալուց նրա հրաժարումը: Բացի դրանից, երկիրը դնելով խառնակ դրության մեջ, յորդանների գործողությունները տեական էին դարձնում օտար պետությունների միջամտությունը երկրի ներքին գործերին¹: Այլևս անհրաժեշտություն էր Սահմանադրական Պարսկաստանը շուտափոյթ մաքրել կողոպտիչներից ու աներիչներից:

Այդ պահանջը յատկապէս անյետաձգելի դարձաւ այն բանից յետոյ, երբ Շահսաանների ցեղապետ Ռահիմ խանը 1909 թ. յուլիս-հոկտեմբերին ներխուժեց Պարսկաստանի հիւսիսում անպաշտպան քաղաքներն ու գիւղերը՝ կողոպտելով բնակավայրերը, սպանելով խաղաղ բնակիչների²: Աւելին, Շահսաան եւ ղարադաղցի ցեղերը յարձակել ու գրաւել էին Արդաբիլ քաղաքը՝ այնտեղից փախուստի մատնելով Թաւրիզի ըմբոստութեան հերոս Սաթթար խանին, որին Սահմանադրական նոր կառավարութիւնը նշանակել էր Արդաբիլի գաւառապետ, եւ նա Թաւրիզից տեղափոխւել էր իր այդ աշխատավայրը³:

Այս պայմաններում Սահմանադրական կառավարութիւնն անհրաժեշտ էր համարում միապետական ուժերի նկատմամբ տանել մի խոշոր յաղթանակ եւս՝ զսպելու համար հակայեղափոխութեան եռանդը եւ վերականգնելու օրայ իշխանութեան հեղինակութիւնը: Խռովութիւնները ճնշելու համար պէտք էր մարտունակ արշաւախումբ ստեղծել: Այդ նպատակով կառավարութիւնը դիմում է զանազան նշանաւոր խաների ու սարդարների, բայց սրանք առաջադրում են աներեւակայելի պայմաններ՝ մի քանի հազարանոց զօրք եւ խոշոր դրամական միջոցներ, որոնք վեր էին կառավարութեան ուժերից:

Հարցի հետագայ քննարկման ժամանակ բոլոր նախարարները միակարծիք եղան, որ յոյժ պատասխանատու այդ խնդիրը կարող է կատարել միայն Եփրեմը՝ գործակիցներ ունենալով բախտիարների հրամանատար Սարդար Բահադուրին, Ռեշիդ օլ Մուքին եւ Մեշդ օլ Մուքին: Նրանք իրենց հայ եւ բախտիար կամաւորներով կարող էին մեկնել

¹ Սիմոնեան Հր., նշւ. աշխ., էջ 551:

² Նոյն տեղում, էջ 551: Տես նաեւ՝ «Հորիզոն», նո. 2, 4 օգոստ., 1909:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», նո. 9 (367), սեպտ., 1956, էջ 70:

Ջանջանի, Արդաբիլի եւ Թաւրիզի շրջանները՝ վերջ դնելու անհնազանդ Շահաւանների եւ ղարաղաղիների աազակութիւններին ու նրանց ենթարկելու կենտրոնին¹:

1909 թ. օգոստոսի 13-ին Եփրեմը Մեջլիսին առաջարկեց ժամանակաւորապէս իր տրամադրութեան տակ դնել 200 կոզակ, 250 ֆիդայի եւ 200 բախտիար ձիաւոր²: Ի վերջոյ կազմաւորում է արշաւախումբ՝ բաղկացած շուրջ 700 զինեալներից: Աբրահամ խան Բախտիարիի (*Յովակիմեան*) եւ Աւետիս Վարդանեանի երկու խմբերում ընդգրկւած էր մօտ 100 հայ կամաւոր, իսկ Սարդար Բահադուրի ենթակայութեան տակ՝ 300 բախտիարցի հեծեալ: Վերջում արշաւախմբին միացաւ Խալիլ խան Միրփանջը՝ 100 պարսիկ կոզակներով: Նրանց գնդացրորդը մազանդարանցի Ռեզա անունով մի երիտասարդ էր, որը տարիներ անց Իրանի Շահին էր դառնալու (*Ռեզա Շահ Փահլաւի*)³:

Միապետականների դէմ գնալու Եփրեմի ձեռնարկած նախապատրաստութիւնները համահունչ էին իր կուսակցութեան՝ ՀՅ Դաշնակցութեան որդեգրած քաղաքականութեանը: Ինչպէս նշեցինք, Դաշնակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը 1907 թ. գարնանն ընդունել էր Պարսկաստանի Սահմանադրական շարժմանը կուսակցութեան գործուն մասնակցութեան առաջադրանքը: Եւ ահա, այժմ՝ երկու տարի չորս ամիս յետոյ, 1909 թ. սեպտեմբերին, Վառնայում (*Բուլղարիա*) տեղի ունեցող ՀՅԴ հերթական՝ Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովը եւս հանգամանօրէն քննութեան առաւ Պարսկաստանի յեղափոխութեան խնդիրը եւ գտաւ, որ նախորդ ժողովի այդ երկրի իրադարձութիւնների վերլուծութիւնը միանգամայն ճիշտ է եղել, եւ որ կուսակցութեան որդեգրած ընթացքը պէտք է շարունակել⁴: «Նոյն ժամանակահատուածում (1909 թ.) ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրօն շրջաբերականով հանգանակութիւն կը կազմակերպէ՝ առ ի զօրակցութիւն Պարսկաստանի մէջ մեր մարտական ներդրումը զէնքով ապահովելու Արեւելեան Բիւրոյի եւ ՀՅԴ Կովկասեան շրջաններու ճիգերուն (պարսիկ սահմանադրականներու ոչ-պարասխանապրու կեցածքը այս մարզին մէջ, նաեւ ստոյլապինեան հալածանքները Կովկաս եւ Ռուսաստան՝ դժարացուցած էին

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», նո. 12, 15 օգոստ., 1909:

² Տե՛ս «Հայրենիք», նո. 9(367), սեպտ., 1956, էջ 70:

³ Նոյն տեղում:

⁴ Սիմոնեան Հր., նշլ. աշխ., էջ 552, 553:

զինամթերքի ապահովումը): Ամերիկայի, Պուկարիոյ եւ Եգիպտոսի դաշնակցական կազմերը մեծ եռանդով կը պատասխանեն կոչին»¹:

Այսպէս, 250 հայ մարտիկներով ու խմբապետներով, ինչպէս նաեւ Սարդար Բահադուրի բախտիարցի զինակից խմբերի ուղեկցութեամբ 1909 թ. աշնանը Եփրեմը շարժում է դէպի հիւսիս եւ առաջին հերթին՝ արշաւում Զանջանի վրայ: Այստեղ կարճ ժամանակամիջոցում զսպում է ըմբոստներին ու թալանչիներին, գերի վերցնում նրանց պետերին: Ապա շարժում է դէպի Ղարադաղ (*Փայտակարան*), որտեղ անսանձ Ռահիմ խանն էր՝ իր մեծ ու փոքր աւազակախմբերով: Եփրեմն այնպէս է հարաւածում այդ ֆէոդալ-աւազակապետին, որ վերջինիս ուժերը ցրում, զինաթափ են լինում, իսկ ինքը՝ Ռահիմ խանը, գլխիկոր փախչում է Մուղան՝ ռուսական հովանու ներքոյ:

Եփրեմը 1910 թականի յունւարին մեկնում է Թաւրիզ, որտեղ «....պարսիկ եւ հայ տարրերը կազմակերպում են մի շքեղ եւ արտակարգ ընդունելութիւն՝ յաղթական հերոսների համար: Մի ընդունելութիւն, որի նմանը մինչ այդ տեսնած չէր Թաւրիզում, նոյնիսկ հակասահմանադրականների խոստովանութեամբ»²:

Թաւրիզից Եփրեմն իր օգնական Քեռու, հայ մարտիկների, Սարդար Բահադուրի եւ բախտիարների հետ շարժում է դէպի Արդաբիլ, այնտեղի Շահսաւաններին եւս զսպում, ապա Աստարայի վրայով անցնում է Էնզելի-Ռաշտ՝ իր սկսած շարժման օրրանը, որտեղ հայ եւ պարսիկ բազմութիւնների կողմից արժանանում է արտակարգ խանդավառ ու ջերմ ընդունելութեան: Յաղթական բանակի գլուխ անցած՝ Եփրեմը 1910 թ. յուլիսին վերադառնում է Թեհրան:

Թեհրանում Եփրեմի բացակայութեան ընթացքում նախարարական կազմի շրջանում առաջացած երկընտրանքն ու տագնապը հող էին պատրաստել գլուխ բարձրացնող ռէակցիայի համար, որի հիմքում ընկած էին ռուսների եւ նրանց մօտ³ ապաստանած փախստական Մոհամմադ Ալի Շահի հետետողական դաւադրութիւնները: Վերջինս ոգի ի բոին ջանքեր էր ի գործ դնում՝ վերադառնալու եւ թագաւորական գահը վերատիրանալու համար:

¹ Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի (քառահատոր շարք), Գ հատոր, էջ 171:

² Ամուրեան Ա., ՀՅ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում, էջ 152:

³ Օդեսա քաղաքում – Դ.Մ.:

Միս կողմից, մայրաքաղաքում արդեն ակներեւ դարձած նախարարական կազմի անիշխանութեան մատնող թուամորթ ու կամակոր պահածքն, աւելիով էր առիթ ընձեռում արտաքին եւ ի մասնաւորի ռուսական ճնշումներին ու սպառնալիքներին: Այս պայմաններում, ահա, Սահմանադրական կառավարութեան պաշտօնեաները հասարակայնութեան կարծիքով՝ ոչնչով չէին տարբերում Շահի պաշտօնեաներից, իսկ այս ամէնը խոր դժգոհութիւնների առիթ էր դառնում ամենուր՝ անորոշութիւն ու պառակտում առաջացնելով զինուորական ու քաղաքական իշխանութիւնների միջեւ¹:

Ռէակցիայի հետեւանքով ստեղծած ծանրակշիռ պահերի մասին Եփրեմի մտատանջութիւններն արտացոլել են իր անբաժան զինակից Խաչատուր Մինասեանին գրած նամակներում 1910 թ. դեկտեմբերին. «....Մթնոլորտը լի է անակնկալներով. մարդ չգիտէ՝ վաղը ինչ է լինելու: Ամէն բան անկայուն է: Կառավարութեան քաղաքականութիւնը հոգեւորականների ձեռքն է ընկել, նրանք են տոն տոնները: Ռէակցիան գործում է իր բոլոր թափով... Խօսում է Մահմեդ Ալի Միրզայի (Շահի) գալու մասին. եւ ժողովուրդը գոհ է, որ այդպէս լինի: Ահա այդպիսի մի ժամանակ ես հրաժարում եմ, որը դառնում է զանազան ենթադրութիւնների պատճառ ... Որպէսզի դուք զանազան մեկնութիւններ չտաք, լսեցէք հետեւեալը. արտաքին խաղերը, ներքին ինտրիգաները, կուսակցութիւնների ապիկարութիւնը երկիրը հասցրել են ներկայ վիճակին, մինչեւ իմ Ղարադաղից վերադառնալը: Երբ հասայ Թեհրան, բոլոր թայֆաները աչքերը ինձ վրայ տնկած՝ մի ճար էին սպասում: Գրեթէ մէկ ու կէս ամիս ես անվճռական դրութեան մէջ էի, երբ Սաթթարի ու Բաղերի եւ շատ ուրիշների ստեղծած անարխիային² ռուսները գլխաւորապէս, եւ նաեւ միւս դեսպանները ուղղիմաստով

¹ Մինասեան Խ., Յուշեր, «Ալիք» ամսագիր, Բ տարի (1962 թ.), թիւ 9, էջ 71:

² Կառավարութեան կողմից նախկին մուջահիդների զինաթափման գործը եւս յանձնարարել էր ոստիկանապետ Եփրեմին: Բախտիար-դեմոկրատ կառավարութիւնից դժգոհ մուջահիդները Սաթթարի եւ Բաղերի գլխաւորութեամբ խոյս էին տալիս զինաթափումից: Մուջահիդները դժգոհութեան եւ ընդդիմութեան վայր էին ընտրել «Աթաբեկ» կոչող զբօսայգին: 1910-ի օգոստոսի 4-ին իշխանութիւնները 48-ժամեայ վերջնագիր են ներկայացնում մուջահիդներին, որպէսզի զինաթափ լինեն, այլապէս մահուան են դատապարտուելու: Սաթթար խանի եւ իշխանութիւնների ներկայացուցիչների միջեւ բանակցութիւններն անցնում են ապարդիւն. Գերմանիայի լիազօր նախարարի, ինչպէսեւ թուրք դեսպանի միջնորդութիւնը Ռուսաստանի եւ Բրիտանիայի դեսպանատների կողմից դիտարկեց որպէս թշնամական քայլ: 1910-ի օգոստոսի 7-ին կառավարական ուժերը շրջափակեցին Սաթթարի գլխաւորած ուժերին՝ կրակ բացելով նրանց ուղղութեամբ: Ոստիկանապետ Եփրեմի եւ հայ ու բախտիարցի զինեալների յարձակման արդիւնքում զբօսայգում դիրքաւորած 30 մուջահիդ սպանեց, իսկ 300 հոգի ձերբակալեց, ինքը՝ Սաթթար խանը, միջադէպի ընթացքում ոտքից վիրաւորեց: Սաթթարին ցաւակից քաղաքի ժողովուրդը, սակայն,

ներկայացրին... Այդ դրութիւնը ինձ ստիպեց՝ նորից գործին խառնուելու: Ես արդէն խրտուսեմ եւ տեսնում եմ, որ երկիրը ձեռքից գնում է, բայց ոչ կարողանում եմ գործից հեռանալ եւ ոչ օգտակար լինել: Ներքին գործոց նախարարի գործն էլ ծանրանում է ինձ վրայ: Դեմոկրատ կոչւածները սկսում են իրենց ուրիշ գործունէութիւնները՝ բոլոր հիմնարկութիւնների մէջ, նոյնիսկ արտաքին քաղաքականութեան մէջ (որը փոքր-ինչ մեղմացել էր) եւ այդպիսով՝ նորից ուղիղմարում՝ ուղիղմարումի վրայ թափում բոլոր դեսպաններից...

Այդ ժամանակ է, որ կաթինէն երերում է: Յետադիմական էյն օլ դոլէն, Ֆարման-Ֆարման եւ Մոհթաշամ օլ սալթանէն մտնում են կաթինէի մէջ: Այլեւս իմ ժամանակը հասել էր: Ես չէի կարող գործակցել վերոյիշեալների հետ, որով եւ հրաժարում եմ վերջնականապէս: Թէեւ չի կարելի գրելով բացատրել եւ մի գաղափար տալ, բայց եւ այնպէս՝ կարծում եմ, թէ մի որոշ գաղափար տւի ընկերներին: Վճռել եմ այլեւս ոչ մի պաշտօն չընդունել, եթէ զանազան անակնկալներ նորից չգան եւ չխախտեն վճիռս: Մտածում եմ՝ զարնանը հեռանալ...»¹:

Երկրի ընդհանուր ռէակցիայի մթնոլորտից ազդւած էին նաեւ Եփրեմի մի շարք կուսակիցներ, որոնք եւս, դժգոհելով անիշխանական վիճակից, աւելորդ էին համարում այլեւս կուսակցութեան ուղղակի մասնակցութիւնը կառավարական գործերին, որոնք համարում էին հեռու Սահմանադրական նպատակներից: Նրանք յատկապէս Եփրեմին յորդորում էին հրաժարել ոստիկանապետութիւնից՝ դա բնութագրելով որպէս կուսակցութեան սկզբունքներին անյարիր երեսոյթ: Դժգոհ ընկերները պահանջում էին նաեւ, որ Եփրեմը հրաժարի կառավարութեան գործերին մասնակցելուց, քանի որ Պարսկաստանը, անգլեւորուս խնամակալութեան տակ գտնուելով եւ մանաւանդ ռուսական պահանջները ընդունելուց յետոյ, կորցրել էր իր անկախութիւնը, իսկ ձեւաւորւած դահլիճը ռէակցիայի մի դահլիճ էր, որը խեղդել էր բոլոր ազատութիւնները եւ զինուորական դրութիւն սահմանել: Դժգոհները նոյնպէս փաստում էին, որ Եփրեմի մղած կոիւնները՝ յանուն Սահմանադրութեան եւ բոլոր հակայեղափոխական «Դուլէների» դէմ,

համարում էր, որ նա չկամութեամբ է մասնակցել զինեալ միջադէպին եւ միայն նպատակ է ունեցել պաշտպանելու մուջահիդների իրաւունքը: Ըստ պատմաբաններ Քեասարաւիի եւ Մալքեզադէի՝ «Աթաբէկ» զբօսայգու իրադարձութիւնը իշխանութեան գլուխ եկած դեմոկրատական կուսակցութեան քաղաքական մեծագոյն սխալն էր: Նրանք ափսոսում էին առ այն, թէ ինչու Բախտիար-դեմոկրատ իշխանութիւնը մուջահիդներին կանոնաւոր բանակի մէջ չի ընդգրկել (Աֆարի Ժ., նշւ. աշխ., էջ 385-389):

¹ Մինասեան Խ., նշւ. աշխ., էջ 77:

այլևս իմաստ ու արժեք չունեն եւ միայն Դաշնակցութեանն են վարկաբեկում: Յատկանշելի է, որ Եփրեմի ոստիկանապետութեան հանգամանքից եւս խիստ դժգոհ էին պետայրերը, չէ՞ որ նոյն Եփրեմն է կարգադրել որոշ շրջանների (*զորորինակ՝ Լահրուդ գիւղաքաղաքը*) ազգաբնակչութեան՝ հարկատուութիւնից զերծ պահելը, այն շրջանները, որոնք, հէնց ուս զինուորների յարձակմանը ենթարկւելով, կողոպտուել ու ծանր աղքատութեան էին մատնւել¹: Իսկ իզուր չէր պետնախարար Իզվիլսկիի՝ «Ռոյտեր»-ի հետ զրոյցի ժամանակ արած այն յայտարարութիւնը, ըստ որի. «*Կովկասի յեղափոխականին նշանակել են ոստիկանապետ, իսկ մենք երբեւէ չենք քաջալրելու այդ քայլը...*»²:

Ռուսաստանի արտգործնախարարի կողմից Եփրեմի նշանակումը համարում էր հետեւանք Իրանի խառնիճաղանձ վիճակի, որով էլ արդարացում էր Ռուսաստանի զօրքի ներկայութիւնն Իրանում³:

Բացի այդ կար եւս մի այլ հանգամանք, որն ինքնին արդարացնում է ժամանակին Ռուստոմին եւ մասամբ Եփրեմին հակադրող մի շարք կուսակից ընկերների մտահոգութիւնը՝ նրա ոստիկանապետ նշանակւելու բերումով: Զորորինակ՝ Ռուսաստանի լիազօր նախարար Պոկլովսկի – Կոզլին, իր երկրի իշխանութիւններին յղած զեկոյցում նշել է, որ «Աթաբէկ» զբօսայգու միջադէպը ժողովրդին յուսալքութեան էր մատնել ու նրանց վատատես դարձրել բախտիարա-դէմոկրատական իշխանութիւններից⁴: Կամ ինչպէս անգլիացի Մարլինգն էր զեկուցել, այդ միջադէպը նոյնպէս ժողովրդի խիստ դժգոհութիւնն էր առաջացրել հայ փոքրամասնութեան նկատմամբ՝ խախտելով նախկին միասնականութիւնը, քանզի Եփրեմ խանը եւ իր զինակիցներն՝ առանցքային դեր էին ունեցել Սաթթարին եւ Բաղերին զինաթափ անելու գործում: Ըստ Մարլինգի. «*Մուսուլմանների մէջ ընդգծւած էր այն դժգոհութիւնը, թէ ինչու ղեկավարման սանձը պէտք է քրիստոնեայ Եփրեմի ձեռքում լինի*»⁵:

¹ اندری شهریاری رضا، «اسنادی در باره بیرم»، سند وزارت خارجه، ش. 06 «پیمان»، ش. 36، ص. 52.

² همان، ص 47، ارشیو وزارت خارجه، کارتن ش. 12، گزارش ش. 1، سند ش. 171 (نامه سفارت ایران در پترزبورگ به وزارت خارجه).

³ Kazemzadeh, Firuz. «Russia and Britain in Persia, 1864-1914», USA, 1968. p 567:

⁴ ایوانوف، «انقلاب مشروطه ایران»، ص. 89.

⁵ Անգլ. «Correspondence, no 160, August 11, 1910»:

Հակառակ վերոգրեալ համընդհանուր գնահատականի՝ «Իրանէ Նօ» (Նոր Իրան) թերթը՝ որպէս Դեմոկրատ կուսակցութեան պաշտօնաթերթ, պաշտպանել է զինաթափման գործընթացը՝ ընդգծելով. «Յաւալին այն է, որ մենք Սահմանադրական օրէնքների կիրառման գործում պարտաւորուած ենք նաեւ դէմ-յանդիման գտնուել միեւնոյն Սահմանադրութեան հերոսներին, մինչեւ իսկ նրանց սաստելով: Ընդունելով, որ հերոսների բռնաճնշումը մեծ չարիք է, սակայն աւելի մեծ եւ վատագոյն չարիքը օրինականութեան դէմ դուրս գալն ու անձնական ամբիցիաներից ազդուած՝ օրէնքին չենթարկելու հանգամանքն է»¹:

Եփրեմը եւ իր՝ Թեհրանի ու Թաւրիզի համախոհ կուսակից ընկերներն այս բոլորին պատասխանում էին նրանով, թէ դիկտատորական-զինուորական դրուփունը ժամանակաւոր չարիք է, եւ թէ՛ պէտք է նոր Մեջլիս գումարի եւ իր, Քեռու եւ միւս մարտիկների կռիւը, այնուամենայնիւ, ազատագրական կռիւ է, եւ որ դաշնակցական խմբերի հրաժարումն աւելի ծանր կացութեան կը մատնի երկիրը եւ այնքան թանկագին զոհեր տալուց յետոյ անկարելի է յետ քաշել ճամբի կէսից:

«Դժգոհ ընկերների եւ Թեհրանի Կենտրոնական Կոմիտէի թէզը պաշտպանութիւն չգտաւ կուսակցութեան բարձր մարմիններուն մէջ,- գրում է Վարանդեանը,- Երկու բիւրօները կը յորդորէին՝ ընդդիմադիրները համերաշխ ընթանան Եփրեմի հետ: Վէճը Եփրեմեաններու եւ հակաեփրեմեաններու միջեւ տեւեց ամբողջ ամիսներ (ինքը՝ ռազմական հրամանատարը, ծանր հոգերով պաշարուած, չէր մասնակցեր ժողովներուն): Ի վերջոյ, Արեւմտեան Բիւրօն հեռագրով հրահանգեց՝ պատասխանատու մարմին մը կազմել ձեռնահաս ընկերներէ եւ հաշտեցնել դժգոհ ընկերները՝ Եփրեմի հետ»²:

Յատկանշելի է, որ «Եփրեմեաններու եւ հակաեփրեմեաններու» միջեւ չարչրկուած «....Խնդրոյ առարկայ հակամարտութիւնը տեղի չի ունեցել այնպէս, ինչպէս Մ. Վարանդեանի ՀՅԴ պարմութեան մէջ է գրուած: Վարանդեանի ՀՅԴ պարմութեան Բ հարորը,-գրում է պատմագէտ Խաթակ Տ. Գրիգորեանը,- ինչպէս յայտնի է, տպագրուել է

¹ «ایران نو», 27 اکتبر 1910, ش. 1, ص. 1.

² Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 296 եւ 298:

1950 թականին Գահիրեում: Նրա վրայ զգալի են ըստ ժամանակի ոգու եւ քաղաքական ուղղութեան խմբագրական միջամտութեան հետքերը»¹:

Մէջբերելով Գահիրեում տպագրած հատորից հետեւեալ հատւածները, ըստ որոնց՝ «....Դժգոհ ընկերները, «ձախ» տրամադրւած, կը պահանջէին բարձր ու անաղարտ պահել կուսակցութեան դրօշը, զերծ կոմպրոմիսներէ, իրաւախոհութենէ, եւ կարծես թէ կը մոռնային միջավայրը, որը կը գործէին: Ռուս յեղափոխութեան տակաւին թարմ տպաւորութեան տակ հակամէտ էին «ձախ» «արմատական» գործունէութեան եւ շարքեր բերան առած էին ընկերվարական, աշխատաւորական, դասակարգային բառերը», - Խաժակ Տէր Գրիգորեանը առաջին հերթին փաստում է, որ. «....Վարանդեանը դժուար թէ այսպիսի մտքեր արտայայտէր, վկայ՝ գրական իր ամբողջ ժառանգութիւնը», ապա յաւելում. «Ինչպէս տեսանք, դժգոհ տարրը, «ձախ»ը, «արմատական»ը մարմինն էր, ոչ թէ անհատ ընկերներ: Հէնց մարմնի տեսակէտներն էին, որ ընդունելութիւն գտան թէ՛ Պարսկաստանի Ռայոնական, թէ՛ Շահաստանի Շրջանային եւ թէ՛ ՀՅԴ 7-րդ Ընդհ. ժողովներում: Այստեղ «ձախ» կամ «աջ» տերմիններն իմաստ չունեն, որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, երկու կողմերն էլ ելնում էին սոցիալիզմի սկզբունքներից»²:

Միւս կողմից՝ ՀՅԴ Բիւրոյի հրահանգին զուգահեռ Թեհրանում որոշեց, որ ՀՅԴ Կենտրոնական Կոմիտէն իր պատգամաւորների միջոցով կուսակցութեան պահանջները ներկայացնի պարսից կառավարութեանը: Ըստ այդ պահանջ-վերջնագրի՝ պէտք է վերահաստատել սահմանադրական կարգը, յայտարարել մամուլի, խօսքի, ժողով-հաւաքոյթների ազատութիւն եւ անձի անձեռնմխելիութիւն ու Մեջլիսը վերանորոգել ժողովրդական ազատ ընտրութիւններով: Հակառակ դէպքում Կենտր. Կոմիտէն սպառնում էր դաշնակցական մարտական խմբերին յետ կանչել կռիւ դաշտերից:

Միայն կառավարութեան գրաւոր հաւաստիքներն ստանալուց յետոյ Կենտր. Կոմիտէն Քեռուն ու միւս ռազմիկներին հրահանգեց միանալ Եփրեմին եւ մէկտեղւած ուժերով դիմադրել արշաւող Սալար օլ դոլէին:

¹ Տէր Գրիգորեան Խ. (Խ.Տ.Գ.), ՀՅ Դաշնակցութեան եւ պարսկ. Սահմանադրութեան այլասերած ղեկավարութեան միջեւ գործակցութեան խզումը, Աթենք, 2001, էջ 31:

² Նոյն տեղում, էջ 32:

Մինչ այդ, սակայն, 1911 թ. գարնանը թշնամու ճամբարում նախկին Շահի գլխավորությամբ եւս տիրում էր եռուզեռ, որտեղ նախապատրաստական քայլեր էին առնում «*ռուսական իշխանության բարեհաճ մասնակցությամբ*»:

Հայրենիքից վտարած թագաւորն իր աքսորավայր Օդեսայից վերադառնում է գաղտագողի եւ սահմանն անցնելով՝ ապաստանում է իր ցեղակից ու հաւատարիմ թուրքմէնների մօտ եւ այնտեղից նիւթում իր դաւադրական քայլերը: Նա թուրքմէններին զինում է ցարական զէնքերով եւ սկսելով արշաւ՝ գրաւում է Գորգանը եւ Մազանդարանի վրայով արշաւում Թեհրան: Մի ուրիշ, աւելի ուժեղ բանակ, Էրշադ օլ դոլէի (*Շահի փեսան*) գլխավորությամբ, Խորասանից շարժելով՝ գրաւում է Նիշաբուրը, Սաբզեարը, Շահռուդը, Դամղան ու Սեմնան քաղաքները: Սրա դէմ ուղարկած սահմանադրական զօրքը պարտւել ու փախուստի էր դիմել՝ պատճառ դառնալով Էրշադ օլ դոլէի բանակի՝ Թեհրանի մօտակայքում գտնուող՝ Վարամինին հասնելուն:

Միւս կողմից՝ Պոլսից ժամանելով՝ թուրք-պարսկական սահմանն էր անցել թագաւորի եղբայր Սալար օլ դոլէն, որը եւս ստւար բանակ էր կազմել¹:

Ներքին թշնամին՝ հակասահմանադրականները եւս, անհամբեր սպասում էին նրանց՝ Թեհրան մուտքին, որպէսզի իրենք էլ սկսեն յեղաշրջական աւերները:

Այս իրականութիւնների առջեւ կառավարութիւնը յայտնւել էր անճրկւած վիճակում. մի քանի նախարարներ վախից նոյնիսկ հրաժարւել էին:

Այս պայմաններում սահմանադրականները, այդ թւում նաև ֆինանսների կառավարիչ ամերիկացի փորձագէտ Շուստերը², որ Եփրեմին կոչւել է «*Պարսկաստանի*

¹ Սալար օլ դոլէն նոյնպէս գահի յաւակնորդ էր, որն իբր ժամանակին յարաբերութեան մէջ է եղել Եփրեմի գլխավոր զինակիցներից՝ Սաթթար խանի հետ, եւ վերջինս նոյնիսկ նրան մի նամակով կառավարութիւնից թաքուն հրաւիրել է՝ երկիր վերադառնալու – Դ.Մ.:

² Ըստ Ժանետ Աֆարիի՝ 1910 թ. աշնանը Վաշինգտոնում Իրանի հաւատարմատար Նաբի օլ դոլէն խրախուսել է Շուստերին, որպէսզի նա ստանձնի Թեհրանում երկրի ընդհանուր գանձապետի պաշտօնը, իսկ Մեջլիսը 1911 թ. փետրւարի 2-ին հաստատել է նրա նշանակումը: Հետագային՝ 1911 թ. նոյեմբերի վերջերին Ռուսաստանի իշխանութիւնը Բրիտանիայի հետ համախորհուրդ 48-ժամեայ վերջնագիր է ներկայացնում Իրանի Մեջլիսին, որպէսզի ամերիկացի ֆինանսիստ Մորգան Շուստերին արտաքսի երկրից: Շուստերի ֆինանսական բարեկարգումները, որոնք վայելում էին շատ դեմոկրատների հովանաւորութիւնը, ինչպէսեւ նրա կողմից ռուսական իշխանութեան՝ Իրանի ներքին հարցերին միջամտելուն ընդդիմանալը, ցարական կառավարութեան զայրոյթն էր առաջացրել. ուստիեւ ռուսները բրիտանացիների հովանաւորութեամբ պահանջեցին Շուստերի արտաքսումը եւ հարկադրեցին Մեջլիսին, որպէսզի նախքան նոր փորձագէտների ներգրաւելը խորհրդակցի երկու տիրապետող ուժերի հետ: Այս ճնշումների ներքոյ Շուստերն ի վերջոյ 1912 թ. յունւարի 11-ին հեռանում է Թեհրանից (տե՛ս Ժ. Աֆարի, նշւ.աշխ., էջ 432):

Գարիբալդի», համոզված էին, որ միայն նա կարող է Սահմանադրությունը փրկել վերահաս ահարկու վտանգից¹:

Տեղին է մէջբերել այդ առթիւ Սահմանադրական կառավարութեան ՆԳՆ –ի հեռագիրը՝ ուղղած Եփրեմին, որն ապացուցում է նրա արժեքաւոր եւ էական դերը Իրանի եւ Սահմանադրական շարժման յաղթանակի գործում. «.... Ձեր կոիւնտերը, ծառայութիւնները եւ յաղթանակները, ինչպէսեւ կրած նեղութիւնները դարերով չեն մոռացելու... Կառավարութիւնը եւ ժողովուրդը երախտապարտ ու գոհ է Ձեզանից, իսկ աշխարհում ամենաբարձր փառքի են արժանանում նրանք, ովքեր դա վաստակում են հայրենիքին ծառայելու ճամբին: Հաւատարմացած ենք, որ յաղթանակները եւ յաջողութիւնները մշտապէս ուղեկից կը լինեն Ձեզ»²:

Այսպէս, Եփրեմը վերակազմում է իր բանակը Քեռու եւ դաշնակցական Խէչոյի օգնութեամբ, քանզի գիտէր, որ հակառակորդը զինւած է նորագոյն զէնքերով ու հմուտ ռազմավարներով:

Յոյս էր ներշնչում նաեւ Թաւրիզը, չնայած այնտեղ միապետականները, Շահի վերադարձից եւ ռուսական զօրքի ներխուժումից քաջաւերած՝ գլուխ էին բարձրացրել: Ի տես դրա՝ 1911 թ. ամռանը ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրօն որոշում էր առել ֆիդայական նոր խմբեր ուղարկել Թաւրիզ՝ օգնելու յեղափոխականներին՝ դիմադրելու համար հակայեղափոխական 2-րդ ալիքին:

Ահա իր խմբով Թաւրիզ է գալիս անւանի մարտիկ Նիկոլ Դումանը³ Խանասորի եւ հայ-թաթարական կոիւնտերի աննկուն ռազմիկը:

¹ Ամուրեան Ա., ՀՅԴ Պարսկաստանում, էջ 161:

² 7-5-22-293. «پيمان»، همان، ص 45، اسناد ارشيو ملی ايران، ش.

³ Նիկոլ Դումանը (Ղարաբաղցի) դաշնակցական ֆիդայի եւ ուսուցիչ էր, որ 1890-ականների սկզբներին Թաւրիզում ու Սալմաստում ճանաչւած դէմք էր: Նա Եփրեմի հետ 1897 թ. Խանասորի արշաւանքի մասնակից էր եւ երկրորդ անգամ 1911 թ. Իրան մուտք գործեց: Ըստ իր ընկեր Կարապետ Պիոնեանի՝ Դումանը հակառակ էր Դաշնակցութեան մասնակցութեանը Սահմանադրական շարժմանը եւ հաւատացած էր, որ Իրանի յեղափոխականներին օժանդակելը կը բացայայտի կուսակցութեան գործունէութեան գաղտնիքները թէ՛ Իրանի եւ թէ՛ առաւել եւս օսմանական կառավարութիւնների համար: Իսկ եթէ Շահի կողմնակիցները յաղթեն, հայերից վրէժխնդիր կը լինեն: Աւելին, ըստ Դումանի, հայերի մասնակցութիւնն Իրանի Սահմանադրական շարժմանը վնասելու է հայութեան ազգային, մշակութային ու տնտեսական շահերին... Այս բոլորով հանդերձ, նա իր անձնական տեսակէտներով չառաջնորդեց եւ յարգելով ու ենթարկելով կուսակցութեան որոշմանը՝ աշխոյժ մասնակցութիւն ունեցաւ Մոհամմադ Ալի Շահի դէմ պայքարում (1911 թ. յուլիս-օգոստոս): (Տե՛ս Բերբերեան Հ., «Փէյման» պրսկ. հանդէսի նո. 36, էջ 38):

Թափաբան, ինչպէս Քեռու օրօք, այժմ եւս խոշոր տոկոսով ՀՅԴ-ի վրայ էր ծանրանում դիմադրութիւնը կազմակերպելու պարտականութիւնը: Իսկ մեծ եղաւ խանդավառութիւնը շարքերի ու հասարակայնութեան մէջ, երբ Թեհրանից Եփրեմի կարգադրութեամբ քաղաքի բոլոր ուժերի հրամանատար նշանակեց Դոմանը: Նրան ենթարկեցին բոլոր հայ ու պարսիկ խմբապետները եւ հակառակ ուսման մշտական հսկողութեան ու սահմանափակումների՝ Դոմանը յաջողեց մի քանի ամիսների ընթացքում պաշտպանել քաղաքը՝ յետ մղելով շահամէտ Շուջա օլ դոլէի պարբերական յարձակումները¹:

Թեհրանի պաշտպանական գործը, սակայն, ընկած էր Եփրեմի վրայ, որն սկսում էր Էրշադ օլ դոլէի առաջընթացը կանխելով: 200 հայ մարտիկները եւ բախտիարցիներն իրենց ղեկավար, զինւորական նախարար Սարդար Բահադորի, պարսիկ մուջահիդների եւ Շուստերի հետ հաւաքում են Եփրեմի շուրջ: Եփրեմը Էհսանօլլահ խանին եւ Արշակ Սինեցուն հրահանգում է մի խմբով մեկնել Վարամին եւ հետախուզել իրավիճակը՝ խուսափելով կռիւից: Ապա ինքը գլխաւոր ուժերով մեկնում է մթնշաղին եւ կարգադրում լուսաբացին սկսել կռիւ: Եփրեմը աջ ու ձախ թեւերը յանձնում է բախտիարցիներին եւ պարսիկ մուջահիդներին, իսկ ինքն ստանձնում է կենտրոնը, որտեղից թշնամուն հարւածում է ունեցած մէկ հատիկ թնդանօթով եւ երկու գնդացիով: Իզուր են անցնում թշնամու դիմադրութիւնն ու հակահարւածները, յատկապէս երբ Եփրեմն ընդհանուր յարձակման հրահանգ է արձակում: Խիզախ գրոհի հանդիպելով՝ թշնամին յանկարծակիի եւ շփոթի է մատնւում եւ թողնում է թնդանօթներն ու ռազմամթերքը՝ մեծ թով սպանւածներ, վիրաւորներ ու գերիներ տալով, դրանց շարքում՝ ոտքից վիրաւորւած Էրշադ օլ դոլէն: Եփրեմը Թեհրանի կառավարութեան հրահանգով գնդակահարութեան է տալիս Էրշադ օլ դոլէին:

Հերթն այժմ նոյնինքն գլխաւոր դաւադիր Շահին սաստելն էր, որն Էրշադ օլ դոլէի պարտութեան հետեւանքով վիատւած ու յուսալքւած էր: Սահմանադրական կառավարութիւնն ու հրամանատար Եփրեմը խմբապետ Ասլանի գլխաւորութեամբ մի արշաւախումբ ուղարկեցին դէպի Մազանդարան, որտեղ ապաստանել էր Մոհամմադ

¹ Վարանդեան Մ., նշւ. աշխ., էջ 293:

Ալին: Երբ Եփրեմի ուղարկած բանակը գրաւեց Բարֆորուշ ու Սարի քաղաքները եւ նաճեց Մազանդարանը, Շահը փախաւ Կրասնովոդսկ:

Թեհրանին ու Սահմանադրութեանը սպառնացող 3-րդ ուժը, որն անլի պատկառելի էր ու ստուար շարքերով համախմբւած, Մոհամմադ Ալիի եղբայր Սալար օլ դոլէի ղեկավարած բանակն էր, որն իր շուրջն էր հաւաքել հարաւ-արեւմուտքի Քերմանշահի եւ Համադանի շրջանի ցեղապետերին, կալաճատէր խաներին, հակասահմանադրական տարրերին: Սրանք, զինաթափ անելով պետական զօրքերին, առաջացել էին Սաւէի վրայով եւ գրաւել Ղոմ քաղաքը, որպէսզի Թեհրանը կտրէին հարաւից եւ ապա առաջ շարժելով՝ գրաւէին մայրաքաղաքը:

«Սալար օլ դոլէն երկու անգամ յետ մղեց Եփրեմի կողմից,- գրում է Վարանդեանը,- ծանր կորուստներով: Այդ կռիւների մէջ աչքի ընկնող մասնակցութիւն ունեցան Սիմոնի, Արշակի, Իւանի եւ Շերամի խմբերը:

Այդ պարտութիւններով հանդերձ՝ Սալար օլ դոլէն հաւաքում եւ վերակազմում է իր ուժերը, դարձեալ յայտնւում այս անգամ Համադանից ոչ հեռու (Թեհրանից դէպի հիւս. արեւմտեան կողմը), Բահար գիւղի մօտ: Սալար օլ դոլէի օգնական Մուջալլայի բանակի դէմ է գրոհում Եփրեմը: Այս առթիւ Եփրեմի զինակից Գրիշ խանն իր յուշերի մէջ, իբրեւ ականատես, հետեւեալն է նկարագրում.

«Բահարից, առաւօտեան ժամը 5-ին, մեր զօրախումբը շարժեց դէպի թշնամու դիրքերը, որոնք մեզնից 2 ֆարսախս հեռու էին ...Եփրեմն անձամբ շտկեց հինգ թնդանօթները եւ հրամայեց ոմբակոծել թշնամու առաջին մեծ դիրքը: Մի քանի համազարկից յետոյ թշնամին լքեց իր դիրքերը եւ նահանջեց դէպի Սուրջէ: Վրանգաւոր դիրք ունէր այդ գիւղը եւ բոլոր ծակ ու ծուկերից անընդհատ կրակում էին մեզ վրայ: Դա ի նկարի ունենալով՝ ես ասացի, «Հայրիկ,- Եփրեմին այդպէս էին կոչում հայ թէ պարսիկ յեղ. մարտիկները,- դուք սպասեցէք. ես այս րոպէիս ամէն բան կը վերջացնեմ»: Սկզբում առարկեց, ապա՝ համակերպեց. «Լա՛ւ, ինչ կուզէք՝ արէք, ես էլ յոգնած եմ, մի քիչ հանգստանամ»: Նրա մօտ մնացին Աբրահամը (Բախտիարի) ու Յովհաննէսը, իսկ մենք առաջանալով՝ գրաւեցինք գիւղի մէկ մասը... շրջապատեցինք հրամանատարի տունը եւ պահանջեցինք անձնատուր լինել: Ներսից սկսեցին կրակ տեղալ...

Խորտակեցինք դուռը եւ մտանք ամրոցը: Ներս մտնելու պահուն մեզնից սպանեցին երկու հայ եւ մէկ պարսիկ: Թշնամին անձնապորտ եղաւ: Լուրը Եփրեմին հասնելով՝ նա բերդի միւս կողմից, մի քանի ընկերներով, փութաց դէպի մեզ: Այդ միջոցին գնդակների տարափ տեղաց նրանց վրայ, կրակը գալիս էր բերդի բարձր աշտարակից, ուր ապաստանել էին 25–30 հոգի՝ թշնամու շարքերից:

Զարկեց դոկտ. Զոհրաբ խանը: Մօտ տղաներից մէկը փորձեց վերցնել դիակը եւ նոյնպէս սպանեց: Եփրեմը, զայրացած, հակառակ ընկերների յորդորներին, ինքը եւս նետեց դէպի ընկերոջ դիակը եւ դեռ չհասած՝ գլխից զարնեց: Մահը վայրկենական էր:

Դա 1912 թ.-ի մայիսի 6-ին էր: Լուրը շանթի պէս տարածեց. մարտիկները հաւաքեցին թանկագին դիակի շուրջ եւ երդեցին վրէժխնդիր լինել...- արտասուելու ժամանակը չէ. քաջալերեցէք՝ մեր հայրիկի վրէժը լուծելու, հետեւեցէ՛ք ինձ,- ասաց Քեռին:

Այս ասելով՝ կատաղաբար գրոհ տւին աշտարակի դէմ եւ վեց հոգի (4 հայ, 2 պարսիկ) զոհ տալով՝ վեր բարձրացան, ցած բերին բոլորին եւ տեղն ու տեղը գնդակահարեցին: Պատրաստուում էին Եփրեմի դիակը Թեհրան տանել, երբ լուր հասաւ, թէ Մուշալլայի բանակը առաջ է շարժուում. բոլորը մէկէն, վրէժխնդիր ոգով, բուռն թափով յարձակեցին թշնամու վրայ եւ ընդամենը կէս ժամայ մէջ ցիր ու ցան արին եւ փախուստի մատնեցին:

Այդ օրայ կռիւն թշնամին տւեց 250 սպանւած, 150 գերի. յեղափոխականներն ունեցան 30 սպանւած ու վիրաւոր եւ 50 ձի սպանւած:

Եփրեմի մահից յետոյ Քեռին դարձաւ հրամանատար եւ շարունակելով կռիւները՝ մի քանի յաղթանակներ շահեց:

Եփրեմի դիակը փոխադրեց Թեհրան՝ իր անբաժան զինակից, անձնէր մարտիկ Աբրահամ խան Բախտիարիի եւ մի քանի մարտիկների միջոցով: Տեղի ունեցաւ աննախընթաց յուղարկաւորութիւն. ներկայ էին կառավարական եւ դիւանագիտական կազմերը, յեղափոխական մարտիկներ: Թափօրի առջեւից գնում էր զինւորական երաժշտախումբը: Եփրեմի մեծադիր նկարը՝ դափնեպսակով, ապա երկու շարք բազմաթիւ պսակներ. դագաղը դրւած էր թնդանօթի վրայ, շուրջը՝ սեւազգեստ կանայք:

Եփրեմի քնակարանի առջեւ թնդանօթի ձիերն արձակեցին եւ հայ մարտիկները լծեցին, որոնք դիակը հասցրին մինչեւ հայոց դպրոցի դուռը, ուր շարքերով կանգնած էին՝ ժանդարմերին, զօրամասերը, բախտիարցիք: Բազմահազար ժողովուրդը լցել էր փողոցները, պատուհաններն ու պատշգամբները. շարերը լալիս էին եւ սգում. կարծես ամբողջ Իրանը սուգ էր մտել անփոխարինելի ռազմիկի մահամբ:

Հայոց «Հայկազեան» դպրոցի բակում փորած էր գերեզմանը, դամբանականներ են խօսում պարսիկներ, հայեր: Հարիւրաւոր ցաւակցական հեռագրեր ու նամակներ էին ստացել, որոնց մէջ ողբում ու ավստսում, ներքողում ու գովում էին ազգերի ազապրութեան համար մարտնչող յեղափոխական ռազմիկի մահը»¹:

Ամփոփելով Պարսկաստանի սահմանադրական շարժման մէջ հայ քաղաքական կուսակցութիւնների դերակատարութեան ուշագրաւ հանգամանքը՝ պէտք է ընդգծել, որ Պարսկաստանի Սահմանադրական յեղափոխութեանը, ժողովրդավարական կարգ եւ ընկերվարական սկզբունքներ որդեգրած կուսակցութիւնները՝ ՀՅԴ-ն եւ ՍԴՀԿ-ն, չէին կարող չմասնակցել, եթէ դա յատկապէս նպաստելու էր իրենց բուն հարցի՝ արեւմտահայութեան ազատագրութեան դատին, որի յաղթանակով տառապող ժողովրդի ուսերից կը ընկներ դարաւոր լուծը, կը վերանար կամայականութիւնը, եւ կը տիրէր արդար օրէնքը:

Այդ նկատառումով ՍԴՀԿ-ն ու յատկապէս ՀՅ Դաշնակցութիւնն իրենց մասնակցութիւնը բերեցին այդ շարժմանը եւ ազդեցիկ դեր ունեցան կազմակերպչական, մարտական ուժերով ու ղեկավարներով: Միացած Իրանի յեղափոխական տարրերի հետ՝ նրանք յաջողեցին յաղթել բռնապետութեանը եւ հաստատել Սահմանադրական կարգեր՝ այդ ճանապարհին նւիրաբերելով ու զոհաբերելով ամենաթանկագինը: Սահմանադրութիւնը հաստատուելով հանդերձ՝ կառավարութեան համաձայնութեամբ չվերացան դրսի (*Անգլիա-Ռուսաստան*) միջամտութիւնները: Իսկ հիմնականում վերջինիս ուլտիմատումը (1911 թ.) եւ ուղղակի միջամտութիւնները, քաղաքական ընդհանուր համակարգի փոփոխմանը հանգեցնելով, նսեմացրեցին երկրի

¹ Ամուրեան Ա., ՀՅԴ Պարսկաստանում, էջ 164–166: Տես նաեւ՝ «Հայրենիք» ամսագիր, 1924:

անկախությունը, ու դրա արդիւնքում սահմանադրական-առաջադիմական կարգեր հաստատելու շարժումը չարդիւնաւորեց վերջնական յաղթանակով:

«Սահմանադրական կարգերի յաղթանակը,- գրում է Խ. Տէր Գրիգորեանը,- անկասկած, խոշոր իրադարձութիւն է Պարսկաստանի ժողովուրդների համար: Նաեւ այն մեծ նշանակութիւն ունէր Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդների զարթօնքի գործում: Այն առաջադիմական գաղափարների կրողն էր մի խաւար միջավայրում: Մի պահ առկայծեց եւ մարեց: Այս իրադարձութիւնը լաւ է բնութագրւած ՀՅԴաշնակցութեան Թեհրանի Կ.Կոմիտէի 1913 թ. օգոստոսի 7 թականի շրջաբերականում, որտեղ մասնաւորապէս ասւած է. «Արեւելեան բռնակալ եւ դեսպոտ ինքնակալութիւնից յանկարծակի յեղաշրջմամբ, նա անցաւ ամենավերջին սիստեմի Սահմանադրութեան եւ բացարձակ ժողովրդապետութեան, որ յաճախադէպ ցնցումներից, սայթաքումներից եւ կարճատեւ հոգեվարքի ապրումներից յետոյ, եկաւ կանգ առաւ մի կէտի, ուր երկիրն արդէն կարարելապէս կորցրած իր անկախութիւնը, գլորեց երկու հզօր հարեւանների մի դարուց աւելի իր առաջ բացւած գիրկը»¹:

ՀՅԴ կուսակցութիւնը, տեսնելով Սահմանադրութեան ձախողումը, նկատելով, որ Իրանը Անգլիայի եւ Ռուսաստանի խնամակալութեան տակ է, եւ մանաւանդ ռուսական պահանջներն ընդունելուց յետոյ երկիրը կորցրել է իր անկախութիւնը եւ միւս կողմից էլ խեղդել էին բոլոր ազատութիւնները, անիմաստ էր տեսնում այլեւս մասնակցելու այն շարժմանը, որն արդէն վերահսկում էր այլասերւած ղեկավարութեամբ, որի հետ այնուամենայնիւ համընթաց չէին կարող լինել ՀՅԴ-ի մարտական ու ռազմական փաղանգի ներկայացուցիչներն իսկ, յանձինս Եփրեմների², նոյնիսկ եթէ չնահատակւէին նրանք:

¹ Տէր Գրիգորեան Խ., նշւ. աշխ., վաւերագիր թիւ 5(ՀՅԴ Շահստանի Կ.Կոմիտէի թիւ 1 շրջաբերական), էջ 3:

² Պատմագրական իր որոշակի դրագներում ոչ այնքան հայամէտ իրանցի մտաւորական Քեասրաւին, այնուամենայնիւ, Եփրեմի վերաբերեալ չի հրաժարել հետեւեալ բնութագրականից. «Եփրեմ խանը ազապութեան ընդվզման ամենանշանաւոր հրամանատարներից էր: Այդ մարդու մէջ միապետուած էին բազում բարութիւններ, քաջութիւն, ծեռնեղեցութիւն, առաքինութիւն ու գորովանք: Սաթափ խանը, Բաղեր խանը, Եփրեմ խանը եւ այն քաջարի մարդկանց խումբը, որոնք ազապութեան համար բարձրացւած ընդվզման ժամանակաշրջանում երեւան եկան եւ ժողովրդական սէր ու հռչակ վայելեցին, արժանի են ամենաթանկագին մեծարանքների»:

Ահաւասիկ, այդ պահերին ՀՅԴաշնակցութեան Շահատանի, որ միեւնոյն է Թեհրանի, Կ.Կոմիտէն 1912 թականի մարտի 22-ին հրապարակում է մի յայտարարութիւն՝ ուղղած պարսկական բանակի հայ զինւորներին: Այդ յայտարարութեան մէջ նախ պարզաբանում է իրերի դրութիւնը, բնութագրում է ստեղծած նոր կացութիւնը, մատնանշում են յանցաւորները եւ վեր հանելով դերակատարների տխուր խաղերը, յորդորում է հայ զինւորներին, որ հրաժարեն հայ զինւորի համար աննպատակ կռիւից: «**Ոչ մէկ զինւոր այս կռիւին, եւ ոչ մէկ գնդակ**, - ասւած է Կ.Կոմիտէի յայտարարութեան մէջ, - **այս պէտք է լինի մեր նշանաբանը**»¹:

Միւս կողմից, Ատրպատականի Կ.Կոմիտէն էլ եկել էր Շահատանի Կ.Կոմիտէի տեսակէտին եւ ընդունել էր նրա կարծիքը: Բայց Եփրեմի նահատակութիւնն առժամապէս յետաձգեց խզման գործնականացումը: Երկուստեք քաշքշուկները շարունակւեցին մինչեւ 1912 թ. սեպտեմբեր ամիսը, երբ Շահատանի Կ.Կ.-ի հրաւերով գումարեց ՀՅԴաշնակցութեան Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովը, որին մասնակցում էին Վրէժի եւ Շահատանի Կ.Կ.-ների ներկայացուցիչները եւ Շահատանին ենթակայ շրջանների (*Թեհրանի, Էնզելիի, Ռաշտի, Ն. Զուղայի*) պատգամաւորները:

Սեպտեմբերի 9-ից մինչեւ դեկտեմբերի 6-ը ընկած եռամսեայ ժամանակահատւածում ժողովը լայն քննարկումների օրակարգ էր դարձրել ներկայ իրավիճակի գնահատումը եւ կազմակերպութեան վերաբերմունքը դէպի ներկայ պարսիկ կառավարութիւնը, կազմակերպութեան դիրքը դէպի բանակում եղած դաշնակցականները, կազմակերպութեան դիրքը դէպի կառավարական, վարչական պաշտօն ունեցող դաշնակցականները, կազմակերպութեան բռնելիք դիրքը եւ ապագայ գործունէութիւնը Պարսկաստանում...

Ի վերջոյ Ռայոնական ժողովը հաստատում է, որ Իրանի անկախութիւնը փաստօրէն ի չիք է դարձել, եւ որ կառավարութիւնը կորցրել է ինքնուրոյնութիւնը, ուսկիցիան տեղ է գտել նրա շարքերում, եւ նա դիմում է դէպի բռնապետութեան վերականգնումը, հակառակում է Խորհրդարանի գումարմանը, հալածում է կուսակցութիւններին. «*Մեր մասնակցութիւնը կառավարութեան մղած կռիւներին, որը նախկին ազաւրական կռիւ*

¹ Տ. Գրիգորեան Խ., նշլ. աշխ., վաւերագիր թիւ 1 (ՀՅ Դաշնակցութեան Շահատանի Կ.Կ.-ի կոչը հայ զինւորներին), էջ 16, 17:

քնոյթը միանգամայն կորցրած, ստանում է ցեղային-թայֆայական, իշխանատիրական եւ նոյնիսկ ռէակսիոն բնատրոօթին ուղղւած իրենց իշխանութեան հակառակորդների եւ մինչեւ իսկ օպոզիսիոն ու ազատական տարրերի դէմ,-դառնում է միանգամայն անհնարին եւ հակառակ մեր իդէալներին»¹:

Պարզ է այսպիսի եզրակացութեան արդիւնքը մի յեղափոխական կուսակցութեան համար: Այն պիտի լինէր արմատական: Ուստի ժողովը որոշում է. «Խզել իր յարաբերութիւնը եւ դադարեցնել իր զինւորական եւ բարոյական ամէն տեսակի աջակցութիւնը ներկայ ռէակսիոն կառավարութեան, իրեն վերապահելով ապագայ անելիքները եւ ջանքերը, ուժ տալով եւ աջակցելով երկրի ազատական-սահմանադրական տարրերին եւ այդպիսով զարկ տալու, վերականգնելու երկրի Սահմանադրական կարգերը, միեւնոյն ժամանակ գործադրելով միջոցներ, որոնք վայել են մի յեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցութեան, ինչպիսին է մեր կազմակերպութիւնը»²: Այս որոշումը,- ընդգծում է Խ.Տ.Գ.-ն,- ունէր ռազմավարական նշանակութիւն, իսկ միւս բոլոր որոշումները, մարտավարական լինելով, բխում էին նրանից³:

Հետագային՝ 1913 թ. օգոստոսին, գումարուեց ՀՅԴ 7-րդ Ընդհ. ժողովը, որտեղ մի շարք հարցերի թում քննեց Պարսկաստանի Սահմանադրական շարժման մասնակցութեան հարցը եւ որոշեց.

«1. Վաւերացնել Թեհրանի եւ Ատրպատականի կեդր. կոմիտէներու բոլոր այն տնօրինութիւնները, որոնք կը վերաբերին դաշնակցական զօրախմբերու ցրումին Պարսկաստանի մէջ:

«2. Ի զօրու պահել Զ Ընդհանուր ժողովին (1911 թ., օգոստ.-սեպտ., Պոլիս) Պարսկաստանին վերաբերող որոշման 3-րդ կէտը, որ էր. «Շարունակել սերտ յարաբերութիւն պահպանել ռամկավար տարրերու հետ, գործակցելով անոնց այն բոլոր

¹ Նոյն տեղում, վաւերագիր թիւ 4 (ՀՅ Դաշնակցութեան Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովի որոշումները), էջ 26:

² Նոյն տեղում, վաւերագիր թիւ 4, էջ 27:

³ Նոյն տեղում:

պարագաներու մէջ, երբ անհրաժեշտութիւն կը ներկայանայ պաշտպանել եւ ամրապնդել Սահմանադրական կարգերը...»¹:

«.... ՀՅԴաշնակցութեան ճշմարիտ եւ իրական կեցածքը այս իրադարձութեան մէջ մնացել է գրանի տակ եւ ժողովրդականութիւն է ստացել այն վարկածը, ըստ որի՝ Դաշնակցութեան յանձնառութիւնը պարսկական սահմանադրական շարժման նկատմամբ իբրեւ յաւիտենական է: Նաեւ այս կարծիքն է գոյացել, որ զինուորական համագործակցութիւնը ՀՅԴաշնակցութեան եւ պարսիկ Սահմանադրականների միջեւ վերջ է գտել տարերայնօրէն, Եփրեմի եղբրական մահուան իբրեւ հետեւանք»²:

Շարունակելով իր միտքը՝ Խ. Տէր Գրիգորեանն օրինակ է բերում պարսիկ ժամանակակից պատմաբան Էբրահիմ Սաֆայիի «Սահմանադրութեան առաջնորդները» գրքից, որտեղ նա, հանգամանօրէն պատմելով Եփրեմի կեանքի մասին, գրում է, որ Եփրեմի սպանութիւնից յետոյ, երբ հայ ֆիդայիները Սալար-օլ-Դոլէի դէմ մղած կռից վերադարձան, «Դաշնակցութիւնը խորտակեց եւ Եփրեմի ուղեկիցներից շատերը աստիճանաբար Իրանը թողեցին»³:

Չկիսելով պարսիկ պատմաբանի տեսակէտը՝ Խ.Տ.Գ.-ն շեշտադրում եւ եզրակացնում է. «Դաշնակցութեան եւ՝ մասնակցութիւնը Իրանի Սահմանադրական շարժման, եւ՝ խզումը նրանից, պատահական եւ տարերային բնոյթ չունէին, երկու պարագային էլ ՀՅ Դաշնակցութեան կամքը արտայայտուած ենք գտնում մարմինների եւ ժողովների որոշումներում, եւ պայմանաւորուած չեն անհատներով: Նրանք բխում էին ծրագրային անհրաժեշտութիւնից եւ ունէին գաղափարական հիմնաւորում»⁴:

¹ «Դրօշակ», 1913, հ. 9–10, էջ 149:

² Տ. Գրիգորեան Խ., նշւ. աշխ., էջ 4:

³ Նոյն տեղում, էջ 4:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 32:

ԳԼՈՒԽ 4

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ, ԹՈՒՐՔ-ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ (1914–1918 ԹԹ.)

4.1. Ուազմական գործողությունները Իրանի հիւսիսում և քրիստոնեայ բնակչության (հայերի և ասորիների) կոտորածները 1914–1916 թթ.

1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմում թէև Ղաջարական Իրանը Ահմեդ Շահի օրոք չէզոքություն էր որդեգրել¹, սակայն կենտրոնական իշխանության տկարության պատճառով դա իրականացնել չյաջողւեց: Երկրի հիւսիս, հարաւ, արեւելքն ու արեւմուտքը իւրային ու օտար բանակների ասպարէզը հանդիսացան, յատկապէս պատերազմական կիզակէտ դարձած Ատրպատականում, եւ արդիւնքում 4-ամեայ պատերազմական շրջանում երկիրը մեծագոյն վնասներ ու կորուստներ կրեց²:

Համընդհանուր պատերազմում Թուրքիայի նպատակներից մէկն էր, ի շարս այլ շրջանների, գրաւել նաեւ Իրանի Ատրպատական նահանգը: Այդպիսի նպատակ էր հետապնդում Օսմանեան Թուրքիան մինչ պատերազմը՝ 1905 թականից, երբ Սուլթանը փորձում էր պաշտպանել Պարսկաստանում ծայր առած Սահմանադրական շարժումից: Սա նոյնպէս համընկնում էր Գերմանիայի մասնաւորապէս Մերձ. Արեւելեան աշխարհաքաղաքական նպատակների հետ, որն Ա. Աշխարհամարտի գլխաւոր ասպարէզներից էր ու եւրոպական հիմնական երկրների հակամարտութեան կիզակէտը:

Պարսկաստանի հիւսիսային շրջանները զաւթելու մասին ծրագրեր էր մշակում Աբդուլ Համիդ 2-ը, որի հրամանով 1905 թ. օսմանեան զօրքերը գրաւում են Կոտուրի

¹ Ըստ պարսկալեզու «Ռաադ» (Ամպրոպ) թերթի՝ Իրանի ներքին գործերի նախարարութիւնը, վկայակոչելով Ահմեդ Շահի հրովարտակը Եւրոպայի պատերազմի մասին, երկրի մակարդակով շրջանառութեան մէջ էր դրել մի շրջաբերական, որում, ընդգծելով իր կառավարութեան չէզոքութիւնը, յորդորում էր հասարակական լայն խաւերին խուսափել հակամարտող կողմերից որեւէ մէկին կողմնակցութիւն կամ հակադրութիւն ցուցաբերելուց («Ռաադ», 4 նոյ. 1914, հ. 19, էջ 9):

² «Այգ» եռօրեայ, 1915, հոկտ. 18, համար 6, Թաւրիզ:

շրջանը¹, իսկ Ատրպատականը իրանական պետության կազմից անջատելու եւ Թուրքիային միացնելու միտումով, ինչպէս նաեւ Իրանի թուրքալեզու ժողովուրդներին յեղափոխութեան դէմ ոտքի հանելու նպատակով 1908 թ. իշխանութեան եկած երիտթուրքական կառավարութիւնը սադրիչ քարոզչութիւն էր մղում, որ իբր Թեհրանի Սահմանադրական կառավարութիւնը որոշել է բնաջնջման քաղաքականութիւն վարել ադրբեջանցիների² եւ առհասարակ Իրանի թուրքալեզու ժողովուրդների նկատմամբ:

Երիտթուրքական կառավարութեան ինտերւենցիան վերջնականապէս յօդս ցնդեցրեց Ատրպատականի յեղափոխական շրջանների այն մասի յոյսերը, որոնք ենթադրում էին, թէ ցարական Ռուսաստանին երկրամասից դուրս մղելու եւ ներքին ռեակցիայի դէմ պայքարելու համար կարելի է ապաւինել *«Սահմանադրական Թուրքիայի»* կառավարութեանը: Աստիճանաբար ուժեղանում էր յեղափոխականների դժգոհութիւնը երիտթուրքական կառավարութեան քաղաքականութիւնից եւ օկուպացած շրջաններում թուրքական քաղաքացիական իշխանութիւնների բռնութիւններից: Ամենուրեք յեղափոխական շրջանները սկսեցին պայքար ծաւալել թուրքական զաւթիչների դէմ: 1910 թ. վերջին կովկասեան մամուլն այդ առթիւ գրում էր. *«Ֆիդայիների գործունէութիւնը թուրքական ռեժիմից դժգոհ բոլոր տարրերին համախմբելու ուղղութեամբ... դառնում է աւելի ու աւելի ակնառու»*³:

1911 թ. Ատրպատականում եւ իրանական Քրդստանում արդէն ծաւալեց զանգաձային հակաթուրքական շարժում, որը եւ կարելոր դեր խաղաց Իրանում Օսմանեան Թուրքիայի ագրեսիւ զաւթողական քաղաքականութեան ձախողման գործում:

Սակայն Բալկանեան պատերազմի միջոցին եւ նրանից յետոյ էլ Թուրքիան իրանական Ատրպատականի վերաբերմամբ չթուլացրեց իր յարձակողական ձգտումները: Նա շարունակեց աւազակախմբեր կազմել թուրքասէրներից, քրդական ցեղերից եւ Իրանում խափանարար աշխատանքներ տարաւ ռուսների դէմ՝ այդ

¹ Բայբուրդեան Վ.Ա., Օսմանեան Թուրքիայի Ինտերւենցիան Իրանում 1905–1911 թթ., էջ 93: Ст'я Штаб Кавказского военного округа. Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой, Тифлис, 1911, № 3, ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 1009.

² Ատրպատականցիներ – Դ.Մ.:

³ Բայբուրդեան Վ.Ա., նշւ. աշխ., էջ 102:

նպատակի համար հաւաքագրելով նաեւ Ռուսաստանի դէմ թշնամաբար տրամադրւած իրանցի պետական գործիչների: Այս հանգամանքը շատ լաւ յայտնի էր Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպանին, Թաւրիզի, Խոյի, Ուրմիայի հիւպատոսներին, որոնք այդ մասին շարունակ ահազանգում էին Պետերբուրգին:

Իր յարձակողական ծրագրերն Իրանում լրացնելու համար թուրքական կառավարութիւնը քրիստոնէայ բնակչութեան՝ հայ, ասորի եւ այլն, բնաջնջման ծրագիր էր յղանում: Յայտնի է, որ թուրքական իշխանաւորները նման գործերի համար բաւականաչափ փորձառութիւն ունէին: Նրանք իրանական Ատրպատականի քրդերին զինում էին ռուսների դէմ՝ պայքարելու միջոցին օգտագործելու համար¹:

Իրանական Ատրպատականի նկատմամբ Թուրքիայի յաւակնոտ նպատակները շարունակւեցին նոյնկերպ, մինչեւ Ա. Աշխարհամարտի տարիները: Այսպէս՝ 1913 թ. յեղաշրջման արդիւնքում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ծայրայեղական թելը յաջողեց չէզոքացնել երիտթուրքերի ազատական եւ հաւասարութեան ջատագով հոսանքը, որով է՛լ աւելի ծաւալւեցին պանթուրքական նկրտումները: Ի հետեւանս դրա, ներկայացուցիչներ գործուղւեցին դէպի Կովկաս, Իրան, Աֆղանստան եւ Միջին Ասիա: Ա. Աշխարհամարտի սկսւելով՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավարները հասունացած համարեցին Ռուսաստանից վրէժխնդիր լինելու պահը եւ ցարական կայսրութեան փլուզմամբ՝ Ռուսաստանի թուրքերի ազատագրումը ...²:

1914-ին, երբ յայտարարում է ռուս-թուրքական պատերազմը, համաթուրանականները որպէս պանիսլամիստներ հրապարակ են իջնում: «.... Թուրքական կառավարութիւնը,- գրում է Զարեվանդը,- յայտարարեց Սրբազան պատերազմ (ջիհադ): Այդ յայտարարութեան մէջ ասում էր. «Մեզ հարստահարող թշառականները բնաջնջելը սուրբ գործ մըն է, գաղտնի թէ յայտնի կատարի: Ըստ

¹ Յարութիւնեան Ա.Յ., Կովկասեան ռազմաճակատը 1914-1917 թթ., Թեհրան, «Ալիք», 1977, էջ 65:

² دهقانی ر. «ارامنه در جنگ جهانی اول», ص. 228.

Ղուրանի բառին՝ առէք զանոնք եւ սպաննեցեք, ուր որ կրնաք գտնել, մենք կուտանք զանոնք ձեզի եւ կը շնորհենք ձեզ ամէն իշխանութիւն անոնց վրայ»»¹:

Պատերազմի մեջ մտնելով՝ Թուրքիայի կառավարող շրջանները յոյս ունէին իրականացնել Կովկասից Ռուսաստանին հեռացնելու, Մերձաւոր Արեւելքի, Կովկասի, Ռուսաստանի, Միջին Ասիայի մահմեդականներին միաւորելով *Մեծ Թուրան* ստեղծելու վաղեմի գաղափարը: Այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին խոչընդոտ էր ոչ միայն Ռուսաստանը, այլեւ հայ ժողովուրդը, որն ապրում էր Հայաստանի երկու՝ արեւմտեան եւ արեւելեան հատւածներում: Հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիրը խարսխւած էր նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում իրականացւած ջարդարար քաղաքականութեան վրայ եւ ամբողջութեամբ բխում էր նրանից: Պատերազմը պատեհ առիթ ընձեռեց թուրք կառավարողներին՝ իրենց ժողովրդասպան ծրագիրն իրականացնելու եւ միաժամանակ, յանցաւոր գործողութիւնները պատերազմական իրավիճակով արդարացնելու համար²:

Եւ այսպիսով, ահա, Պարսկաստանի հիւսիսային սահմանների թոյլ ու անպաշտպան լինելուց օգտվելով՝ ռուս եւ թուրքական բանակները, ոտնակոխ անելով միջազգային ընդունւած օրէնքը, անարգել մուտք են գործում չէզոք Իրանի Ատրպատական նահանգ եւ դարձնում պատերազմի թատերաբեմ: Յատկապէս համաթուրանականները Պարսկաստանում եւ մասնաւորապէս Ատրպատականում մեծ թափով գործի են լծում: Առաջին հերթին սադրիչ քարոզչութիւններով նրանք մոլեռանդներին գրգռում են քրիստոնեաների դէմ:

«Նոբահար» թերթը իր 1915 թականի մայիս, յունիս եւ յուլիս ամիսների տարբեր համարներում ահազանգել է թուրքական հերթական ներխուժումների մասին՝ Սալմաստ, Խոյ, Քերմանշահ, Բանէ, Սաղղեզ, Միանդուաբ եւ Սաուջբուլաղ շրջաններ. թերթը միաժամանակ ընդգծել է. «.... *Մենք այս ներխուժումների մասին յայտնում ենք մեր խորը զարմանքը...*»³:

¹ Զարեվանդ, Միացեալ, անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988, էջ 105 (տե՛ս Ստ.Պօղոսեան, Պանթուրքիզմը, երէկ եւ այսօր):

² Կիրակոսեան Ա., Հայկական Հարցը եւ հայերի Յեղասպանութիւնը, Երեւան, 2006 թ, հրատ. «Նորավանք» հիմնադրամ, էջ 14, 15:

³ «نوبهار» 13 ژوئیه 1915, ص. 57, 3.

Թուրքական ներխուժման իրողությունը մեծ տագնապ է առաջացնում Ատրպատականի հայության մէջ. այդ պատճառով, սկսեալ 1914 թականի սեպտեմբերից՝ մեծ թուվ հայեր փորձում են ընտանիքներով հեռանալ շրջանից: Նոյն թականի հոկտեմբերի սկզբից օսմանական զօրագունդեր են յայտնում պարսից հողի վրայ՝ Ուրմիոյ հիւսիս-արեւմտեան մասում կենտրոնանալով: «Սուրբ պատերազմի» հնչեցրած կոչը եւս աւելի է նպաստում, որպէսզի Պարսկաստանի քրդերն եւս շահագրգռեն հակաքրիստոնէական բռնարարքներում: Հրամանը յստակ էր «.... Մուսուլման ժողովուրդները պէտք է ապստամբեն քրիստոնեաների դէմ»¹: Մուսուլմանական վերոյիշեալ գրգռութիւնների հերթական պատրասկը, սակայն, հայ կամաւորների միացումն էր ռուսական զօրքին, որով էլ սաստկանում էր միջկրօնական հակադրութիւնների չարաշահման թուրք-քրդական գործօնը: Արդիւնքում տուժող կողմ էին շրջանի հայաբնակ տասնեակ գիւղերը, որոնց անվտանգութիւնը լուրջ սպառնալիքների դէմ հանդիման էր կանգնում²:

Գերմանական եւ թուրքական հրամանատարութիւնների մշակած ծրագրում ռազմական գործողութիւններ էին նախատեսուել նաեւ Իրանում, որի տարածքը Գերմանիան եւ Թուրքիան ուզում էին օգտագործել որպէս միջանցք դէպի Բաքի նաւթային շրջանները եւ այնուհետեւ՝ Միջին Ասիան գրաւելու համար: Ուստի Իրանի հիւսիսը եւս վերածուեց հակամարտող երկու ճամբարների ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմի³: «Թուրքերու ընդհանուր ծրագիրն էր,- գրում է Ա. Խատիսեանը,- գրաւել Պաթում-Պաքու երկաթուղագիծը, փրկել Պաքի նաւթահանքերուն, փոխադրել զօրքերը Թուրքէստան եւ այնպեղէն սպառնալ Անգլիոյ: Միաժամանակ անոնք կը շարունակէին մօտենալ Ալեքսանդրապոլին, որպէսզի այնպեղէն երթան Պաքու, Զուլֆա, Պարսկաստան, իսկ այդպեղէն ալ սպառնալ Պաղտատի՝ անգլիացիներուն»⁴:

Միւս կողմից, երբ Թուրքիան նոյնիսկ դեռեւս չէր մտել պատերազմի մէջ, այդուհանդերձ թուրքական հրամանատարութիւնն իր զօրքերը տեղակայեց Վանի,

¹ Magdalena Golnazarian-Nichanian, «Les Armeniens d'Azerbaïdjan Histoire local en enjeux regionaux 1828–1918». Paris, 2009, p. 94 .

²Ibid.

³ Անահիտ Խոսրոեա, Յեղասպանութեան փաստագրութիւն, Ատրիների ջարդերը թուրքաբնակ վայրերում Ա. Աշխարհամարտի տարիներին, էջ 88:

⁴ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 44:

Սարայի, Բաշկալէի եւ Շամդինանի տարածքներում: Ի պատասխան դրան, ռուսական հրամանատարությունն էլ 1914 թ. նոյ. 20-ին գնեցրաւ Ֆ. Չերնոզուբովի գլխավորութեամբ զօրքեր մտցրեց Իրան: Ռազմական յաջող գործողությունների արդիւնքում ռուսական բանակը շուտով գրաւեց Խոյը, Ուրմիան եւ Թաւրիզը: Իրանական կառավարութիւնը Մոսթֆի-օլ-Մամալեքի գլխավորութեամբ, որն իշխանութեան գլուխ էր եկել 1914 թ. օգոստոսին, իր դժգոհութիւնը յայտնեց ռուսական զօրքերի՝ Իրան ներթափանցելու կապակցութեամբ: Յատկանշելի է, որ դեռ նախքան ռուսական զօրքերի՝ Իրանի տարածք մտնելը՝ 1914 թ. նոյ. 14-ին, Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխհիպատոս Վեդենսկին հեռագրեց, որ թուրքերը նպատակ ունեն գրաւելու Ուրմիայի շրջանը՝ այստեղից երկու ուղղություններով՝ Խոյ-Ջուֆա եւ Սոլդուզ-Սաուջբուլաղ, հետագայում Թաւրիզի շրջան դուրս գալու համար: Այս պայմաններում ռուսական հրամանատարութիւնը դիմեց այնպիսի մի հակաթուրքական ուժի աջակցութեանը, որպիսին Ուրմիայում եւ նրա շրջակայքում ապրող 70.000 ասորիներն էին: Աւելի ուշ ռուսական զօրքերը գրաւեցին Խոյը, Ուրմիան եւ Թաւրիզը: Նրանց օգնում էին ասորիները, որոնց վիճակն անգամ մինչեւ պատերազմը իրօք անտանելի էր: Դա էր պատճառը, որ նեստորական ասորիների մեծ մասն ընդունել էր ուղղափառ կրօն՝ յոյսով, որ Ռուսաստանն օգնութեան ձեռք կը մեկնի: Յանուն դրա՝ ասորիները խոստացել էին ռուսական հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել 40.000 զինեալ: Ասորիների ռուսական կողմնորոշմանը Թեհրանը պատասխանեց թշնամական գործողություններով՝ համագործակցելով թուրքերի եւ քրդերի հետ: Վերջինները 1914 թ. սեպտեմբերին Ուրմիայի շրջանում հրդեհեցին աւելի քան 30 հայկական եւ ասորական գիւղեր¹: Այսպէս, իրեն չէզոք երկիր յայտարարած Իրանի տարածքում 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին ասորիների ջարդեր իրականացւեցին:

Ասորիների կոտորածների մասին գոյութիւն ունի փաստ, որ 1914 թ. աւարտին թուրքական զօրքերն Ուրմիայի շրջանում աւերեցին եւ հրդեհեցին ասորական 98 գիւղ, 500 հոգի սպանւեց, 800 կին եւ աղջիկ առեւանգւեցին: 700 մարդ գլխատւեց ասորական Հաթեան գիւղում, 5000 ասորի քշւեց թուրքական հարեմները, թաւրկում է Ա.

¹ Պօղոսեան Ստ., Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, 2-րդ հատոր, էջ 443:

Խոսքով «Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաբնակ վայրերում առաջին աշխարհամարտի տարիներին» ուշագրավ յօդածում:

«.... Ռուսական զորքերի Սալմաստ հասնելուց մի քանի օր առաջ քրդերն ու թուրքերը,- գրում է «Նիւ Եօրք Թայմզ»-ը իր 1915 թ. ապրիլի 29-ի համարում,- հալածեցին հայ եւ ասորի տղամարդկանց՝ 400-ին ուղարկեցին Խոսրովա, իսկ միւս 400-ին՝ Հալեան: Նրանցից ոչ մէկը ողջ չմնաց»²:

Նոյն «Նիւ Եօրք Թայմզ»-ի համաձայն. «20–30000-ի չափ նեստորական ասորիներ եւ հայեր զանգւածաբար հեռացան իրանական Արարատականից: Աւելի քան 1500 հոգի կոտորուեց, 2000-ի չափ մահացան հիւանդութիւններից»³:

Յատկանշելի է «Մշակ»-ում մէջբերուած «Նիւ Եօրք Թայմզ»-ի հետեւեալ վկայութիւնը եւս, ըստ որի. «Միայն հայերը չեն, որ անբախտ են, ասորիներին նոյնպէս ոչնչացրեցին եւ իւրաքանչիւր տասներորդին հնձեցին»⁴: Իսկ «Atlantic Monthly»-ն նկատել է. «Վեց ամսւայ ընթացքում երիտթուրքերն արեցին այնքան, որքան չէին կարողացել անել հին թուրքերը վեց դարում: Հազարաւոր ասորիներ անհետացան»⁵:

Արեւմտեան Հայաստանում ռուսների առաջխաղացումը և դէպի Իրանի հիսիս ռուսական զորքերի մուտքը խանդավառութեամբ է ընդունում տեղի ասորի և հայ բնակչութեան շրջանում: Նրանք դիմում են ռուսական զորքերի հրամանատար Իւդենիչին՝ առաջարկելով կամաւորական ջոկատներ ստեղծել, խնդրելով ապահովել այդ ջոկատները զէնքով ու զինամթերքով: Ռուսական զորքերին աջակցելուց զատ նման քայլը տուեալ դէպքում տեղի հայ բնակչութեան կողմից ինքնապաշտպանական բնոյթ էր կրում: Ընդհանուր առմամբ 1914–1918-ի՝ թուրքական բանակների քանիցս ներխուժումների հետեւանքով Պարսկահայքի տարածքում զոհել են հազարաւոր հայեր, իսկ մեծագոյն մասը հարկադրուած գաղթել է Արեւելեան Հայաստանի կամ Պարսկաստանի տարբեր վայրեր: Հրապարակուող փաստաթղթերը լուսաբանում են 1914

¹ Խոսրովեա Ա. Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թ. 9, 2004, էջ 91: Տե՛ս Պօղոսեան Ստ., 2-րդ հատոր, էջ 444:

² Տե՛ս Պօղոսեան Ստ., նշւ. աշխ., 2-րդ հատոր, էջ 444:

³ Նոյն տեղում:

⁴ «Մշակ», 19.03.1915 թ., Kloan R. The Armenian Genocide, California, 1985, էջ 188–9: Տե՛ս Պօղոսեան Ստ., նշւ. աշխ., էջ 444:

⁵ Նոյն տեղում:

թ. դեկտեմբեր եւ 1915 թ. յունւար ամիսներին Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զօրքերի գազանութիւնները հայ եւ ասորի բնակչութեան նկատմամբ:

Յայտնի է, որ Ա.Աշխարհամարտին (1914–1918 թթ.) օսմանեան բանակները երկու անգամ մուտք գործեցին չէզոք Պարսկաստան, կատարեցին գրգռութիւններ, խժոժութիւններ, կապուտ-կողոպուտ եւ ջարդեր Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ղարադաղի (Դզմար) շրջանում, Ս. Թադէի վանքում, ապա՝ մուտք գործելով նաեւ Թաւրիզ՝ պատանդներ վերցրին հայ բնակչութիւնից, որին պիտի հետեւէր Թաւրիզի հայութեան եւ քրիստոնեաների կոտորածը...¹: Յատկանշելի է, որ օսմանական բանակի ոտնձգութիւնների մասին Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի տարբեր արխիւներում մատնանշում են նաեւ 1909 թականի ներխուժումները Ատրպատականի սահմանակից քաղաքներ²:

Թուրքական զօրքերի՝ Պարսկաստանի հիւսիսային շրջան ներխուժելու և տեղի քրիստոնեայ բնակչութեան ոչնչացման մասին վկայում է նաև Էրզրումում գերմանացի հիւպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը, որը Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր Բետման-Հոլվեգին 1916 թ. դեկտեմբերի 4-ին գրած նամակում նշում է. «*Իրանի հիւսիսում Խալիլ Բէյի արշաւանքի նպատակն էր հաշտեյարդար տեսնել հայկական և ասորական գնդերի նկատմամբ և Պարսկաստանի հիւսիսային շրջաններից հայկական, ասորական և պարսկական բնակչութեան արտաքսումը: Խալիլ Բէյի արշաւանքը թուրքերի նկատմամբ խորն արելութեան առաջացման պատճառ հանդիսացաւ*»³:

Պարսկաստանի հիւսիսային շրջաններում հայկական բնակչութեան դէմ թուրքական զօրքերի կողմից գործադրւած բնաջինջ քաղաքականութիւնը վերլուծելիս հայ պատմաբան Ս.Պօղոսեանը, վկայաբերելով անգլիական մամուլը, նոյնիսկ նշում է, թէ. «*Մեծ Եղեռնը սկսեց ոչ թէ արեւմտահայերի, այլ արեւելահայերի եւ պարսկահայերի ջարդերով: Դրա վկայութիւններից մէկն է, որ, ի տարբերութիւն Արդու Համիդի, Երիտթուրքերը ծրագրել էին իրականացնել ոչ միայն արեւմտահայերի (թուրքահայերի),*

¹ Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին, Թեհրան, 1979, էջ 5:

² مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 42، سریال 16، پرونده 2.

³ Позиция немецкого консула в Эрзеруме Шойбнера-Рихтера в Армянском вопросе, “Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии”, сб. Ереван 1995, с. 421.

այլեւ արեւելահայերի (ռուսահայերի ու պարսկահայերի) ոչնչացում, այսինքն՝ խօսքը ողջ հայութեան ամբողջական բնաջնջման մասին էր՝ անկախ հպատակութիւնից: 1914 թ. վերջերին եաթաղանի զոհ են դառնում Պարսկահայքի, Արրպատականի, Բասենի, Արդիւնի, Արդահանի եւ մի քանի ուրիշ գաւառների հայերը»¹:

«1914-ի վերջին,- շարունակում է Ստ. Պօղոսեանը,- գործողութեան մէջ դրեց Ուրմիայի նեստորական ասորիների բնաջնջման ծրագիրը: Խնդիր էր դրած վերացնել այն բոլոր ոչ-թուրք տարրերին, որոնք անջատում էին թուրքերին Բաքի եւ իրանական Արրպատականի թուրք-թաթարական բնակչութիւնից»²:

«Յեղասպանութեան ժամանակակիցների եւ ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է հիմնականում Արեւմտահայոց Գողգոթայի եւ Արեւմտեան Հայաստանի հայազրկման փաստը: Երիտթուրքական վարչակարգը դրել էր ընդհանրապէս հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: Յեղասպանութիւնն ընդգրկել էր եւ՝ Արեւմտեան Հայաստանը, եւ՝ Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերը, եւ՝ Արեւելեան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Արրպատականի հայերը՝ կապած վերոյիշեալ շրջաններ թուրքական զօրքերի ներխուժման հետ»³:

Այսպիսով, հայերի ցեղասպանութեան պրակտիկ գործադրումը սկսւել էր երիտթուրքական կլիկի՝ 1915 թականի ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հայասպան հրամանագրից ամիսներ առաջ, եւ նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը⁴:

Այդ իրողութիւնը չեն ժխտում նաեւ իրենք՝ թուրքերը:

Պանթուրքիզմի գաղափարախօսներից Թեքին Ալիի կարծիքով Իրանի բնակչութեան 1/3 –ը թուրքական արիւն ունէր եւ պէտք է վերադառնար իր ցեղակիցների գիրկը: Իսկ դրա համար պարտադիր պայման էր այդ տարածքներից նաեւ հայերի անհետացումը: Թուրքերը մեծ թուով հայերի, արաբների, անգամ պարսիկների արիւն

¹ Պօղոսեան Ստեփան, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, 3-րդ հ., էջ 7–8: Տե՛ս «The Round Table» (London), June, 1917:

² Նոյն տեղում:

³ ԵՊՀ Հայոց պատմութեան ամբիոն, Հայոց պատմութիւն. Հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, խմբ.՝ պրոֆ. Հր. Ռ. Սիմոնեան, էջ 249:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 250:

հեղեցին¹ պարսկական տարածքներում: «Ես սեփական աչքերով տեսայ,- գրում է ռուսական առաջին բանակի փոխհրամանատար Կ.Մարիկեանը,- հարիւրաւոր ծածկած դիակներ ընկած փոսերում, գարշահոտութիւն, որ վարակել էր օդը, տեսայ գլուխը հաւած դիակներ, քարերի վրայ կացինով կտրուած ձեռներ, սրունքներ, պոկած մարմններ, դուրս քաշած գանգեր, դիակներ՝ փլափրակների եւ տասնեակ զոհածներ՝ ցանկապատերի տակ...Սպանութիւններ կատարուել են հայկական շար գիւղերում»²:

1915 թ. յունւարին, երբ Կովկասեան ճակատում թուրքական բանակը յարձակողական գործողութիւններ էր ծաւալել, նրան միացած Համիդիէն եւ Չեթէները կենտրոնացան Ալաշկերտի դաշտում եւ սկսեցին հայերին կոտորել: Այս կոտորածները տարածւելով հասան Վանի նահանգ եւ Ուրմիա լճի շրջանները: «Էների փեսան՝ արինարբու Ճեւրեթ եւ ազգայնական Խալիլը թրքական բանակի գլուխն անցած ասպատակեցին Պարսկաստանի հիւսիս եւ հայկական ու ասորական գիւղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիշարիչներէ հալածական թռչուններու նման հայերը փախուստ կուտային ամէն ուղղութեամբ՝ապաստան գտնելու համար... »³:

Այս իրադարձութիւնների մասին Սիմոն Վրացեանը 1915 թականի յունւարի 1/14-ին Թիֆլիսից ՀՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտէին յղած նամակում գրում է. «.... Այդ պանիկայի միջոցին հրաման է տրուում Պարսկաստանի եւ Ալաշկերտի զօրամասերին յետ քաշուել, սկսում է յետ գալ եւ Արրպատականի ռուս զօրքը, որի հետ գաղթում են Ադբակի եւ Սալմաստի հայերը: Կարիք կա՞յ ասելու թէ ինչ ահռելի կացութեան մէջ ընկել է այդ ժողովուրդը այս ցրտին: Գաղթում են եւ Թաւրիզից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը»⁴:

Այս մասին կրկին խոստովանել են նոյնինքն ջարդարար թուրքերը.- «.... Պարսկաստան ներխուժող թրքական բանակի հրամանատար Խալիլ Բէյը 1914-ի վերջերին եւ 1915 թ.-ի սկզբին, երբ պարտութիւն կրեց հայ կամաւորական գնդերից (Անդրանիկի գլխաւորութեամբ – Դ.Մ.) եւ ռուս բանակից, անցաւ Վան եւ այնտեղ Զեւդեթին (Վանի կուսակալ) յայտնեց, որ «մաքրել» է Ուրմիայի եւ Սալմաստի

¹ Այս իրողութեան մասին պարսկերէն «Ռաադ» թերթը իր 1915 թ. յունւարի 20-ի համարում (3-րդ էջ) գրում է. «.... Արրպատական ներխուժելուց յետոյ թուրքերը մի քանի հայերի եւ ռուսահպատակների հետ միասին գնդակահարել են Սողոմուլաղի եւ Մարաղայի քաղաքների կառավարիչներին»:

² Պօղոսեան Ս., նշ. աշխ., 3-րդ հ, էջ 7 (տես նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 4712, ց. 2, գ. 2, թ. 1):

³ Նոյն տեղում, տե՛ս Շիրակեան Ա., Կտակն էր նահատակներուն, Բէյրութ, 1992, էջ 42:

⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, տպ. «Ալիք», էջ 587:

քրիստոնեաներին, Ջեդեթն էլ պատրաստել էր «մաքրելու» Վանի եւ Վասպուրականի հայերին»¹: «Մաքրման» այսպիսի բազմաթիվ գործողությունների են դիմել թե՛ քրդերը եւ թե՛ թուրքերը, երբ յատկապես հայ կամաւորականներից պարտութիւն կրելով՝ դրա վրէժը լուծում էին հայ ազգաբնակչութիւնից, որոնք էլ ստիպւած գաղթում էին իրանական տարածք, որն անելի ապահով էր համարում²: Այդ մասին վկայել են իրանական աղբիւրները եւս, զորօրինակ. «1914-1915 թթ. հազարաւոր հայ գաղթականներ «մուսիօ քեռիի» գլխաւորութեամբ Արեւմտահայաստանից Սալմաստ են գաղթել»³:

Խալիլ Բէյի մատնանշած պարտութիւնը վերաբերում է Դիլմանի հոչակաւոր ճակատամարտին, որտեղ «.... իրեն փայլուն կերպով դրսեւորեց Անդրանիկը 1915 թ.-ի ապրիլին, որտեղ նրա ջոկաւոր ջախջախեց Խալիլ Բէյի կորպուսը եւ կանխեց իրանական Ատրպատականից գերմանա-թուրքական զօրքերի Անդրկովկաս ներխուժելու վրանգը»⁴:

Անդրէ Ամուրեանը (Տէր Օհանեան) իր փաստարկները հիմնաւորել է տրամադրութեան տակ ունեցած մի քանի փաստագրութիւն-արխիւով, որի մէջ օրը օրին արձանագրւած են թուրքական ներխուժող բանակի այն բոլոր անիրաւութիւնները, սպանութիւններն ու գրգռութիւնները, որոնք կատարել են պարսկական Ատրպատականում: Այդ փաստագրութեան հեղինակը Թաւրիզի ֆրանսիական միսիոնարութեան պետ Հայր Պ. Ֆրանսէնն է, որ պատերազմի ժամանակ նշանակւած է եղել իբրեւ հիւպատոս Սպանիայի եւ Հոլանդիայի՝ հովանաւորելու համար Ատրպատականի քրիստոնեայ տարրերին:

Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարութեան կոյսերը օրը օրին օրագիր են կազմել եւ տեղեկագրել Թաւրիզ՝ Հայր Պ. Ֆրանսէնին, եւ նա դիմումներ է կատարել ու միջոցներ ձեռք առել՝ փրկելու անմեղ տարրերին, որոնք զոհն էին թուրքական վայրագութիւնների: Այսպէս, օրինակ, թուրքերը ներխուժում են Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարների շէնքը եւ սպանում նրա պետ հայր Սոնտագին եկեղեցու բակում: Նրա արեան հետքը

¹ Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 6:

² GH1332-K66-p38-47 سازمان اسناد ملی ایران

³ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماتی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 66. «سریال 71 پرونده 43»

⁴ Աղայեան Ծ.Պ., Զօրավար Անդրանիկի գործունէութեան մասին, էջ 43:

պահում է տարիներ շարունակ, ապա յուշարձան է կանգնեցում անմեղ նահատակի արեան հետքի վրայ¹:

Հայր Պ. Ֆրանսէնի վկայութիւնները խիստ արժէքաւոր են նրանով, որ վկաները օտարազգի են՝ ֆրանսիացի, հոլանդացի, իսպանացի, եւ օրը օրին արձանագրել են ամէն անցուդարձ²: Սա ինքնին վերստին ապացուցում է, որ Մեծ եղեռնը ոչ թէ արեւմտահայերի, այլ արեւելահայերի եւ ի մասնաւորի պարսկահայերի ջարդերով է սկսել:

Այստեղ կը ցանկանայինք կարճ ակնարկով անդրադառնալ Ուրմիայի, Խոյի, Սալմաստի եւ շրջանի կոտորածներից հրաշքով ազատւածների վկայութիւններին, քանի որ նրանք ժամանակին ականատես են եղել թուրքական գազանութիւններին: Այսպէս, Խոյ գաւառի Թաղեր գիւղից Շուշանիկ Բէյութեանցը գրում է. *«1914-ի դեկտեմբերեան նահանջին, երբ ռուսները Բաշկալաէն (Աղբակ) եւ Արրպատականէն կը քաշին, ռուսները տեղական հայերը իրենց հետ կը տեղափոխեն Կովկաս եւ Սալմաստի, Ուրմի շրջաններու նման Խոյն ալ գաղթի կը դիմէ: Դեկտեմբերի վերջերը ռուսները յայտարարեցին, որ իրենք յետ կը դառնան եւ հայերն ալ պէտք է իրենց հետ նահանջեն (ուրիշ պատմողներ կը պատմեն, թէ կամաւորները կը պարտաւորեցնեն նահանջել՝ չկոտորուելու համար): 200 տունէ բաղկացած հայ թաղամասը բռնեց գաղթի ճամբան: Գիւղին մէջ մնացին միայն մի քանի ծերեր, որոնցմէ 3-ը սպանւած են, միւսները կան»³:*

Իսկ Յակոբ Խորոզեանցը, որ Սալմաստ գաւառի Հաւթան գիւղից էր, 1916 թ. վկայել է հետեւեալը. *«1914 թ. դեկտեմբերի սկզբները, Սոմայի շրջանի քիւրդերը Ամիրխանի ցեղապետ Զհանգիր աղայի առաջնորդութեամբ յարձակեցան Մահլամ եւ Սառնա զուտ հայաբնակ գիւղերուն վրայ եւ հրդեհեցին խոտի դէզերը եւ յառաջեցան դէպի այդ գիւղերը, սակայն գիւղացիներու եւ ռուսներու բուռն ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը փախչին: Դեկտեմբերի 18-ին, երբ ռուսները տաճկական սահմաններէն յետ նահանջեցին, ժողովուրդը իրենց հետ արտագաղթել տւին դէպի Կովկաս: Տուները մեծ մասամբ այրւած են կամ փայտերը վառելու համար քանդուած: Վառւած է Շէյթան-Աւայի*

¹ Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին, Թեհրան, 1979, էջ 5:

² Նոյն տեղում, էջ 6:

³ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 21 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

դպրոցը, դպրերու սրահը, Ս. Աստուածածին եկեղեցին (ուխարատեղի): Այրողները տեղական թուրքեր են: Ամբողջ Սալմաստի շրջանին եկեղեցիները աւարի են տւած, զանգակատունները ջարդուած կամ գնդակներով ծակոտուած են:

Հաւթան՝ 650 տուն, Խոսրովա՝ ասորաբնակ, որի մէջ կայ 20 տուն հայ բնակչութիւն, Սաւրա՝ 180 տուն հայ բնկ., Հին քաղաք՝ 125 տուն հայ, Սառնա՝ 180 զուտ հայաբնակ, Մահլամ՝ 270 տուն զուտ հայաբնակ, Շէյթանաւա՝ 15 տուն հայ, Դրիշկ՝ 35 տուն հայ, Քօջամիշ՝ 25 տուն հայ, Քալաշան՝ 20 տուն, Փայաջուկ՝ 400 զուտ հայաբնակ, Ղալասար՝ 200 տուն զուտ հայաբնակ, Ախտախանա՝ 80 տուն հայ, Ղզլամա՝ 60 տուն, Սարամերիկ՝ 85 տուն, Վարդան՝ 12 տուն, Ուլա՝ 6 տուն, Գիւլիզան՝ 4 տուն, Փաթաւոր՝ 3 տուն, բոլոր վերոյիշեալ գիւղերը գաղթի ճամբան բռնեցին դեկտեմբերի 20-24-ի ընթացքին: Այդ արեւները Աղբակի շրջանի հայերն ալ ռուսներու հետ նահանջեցին եւ Սալմաստ եկան, որոնք սալմաստցիներու հետ Կովկաս անցան, մի մասը տեղացիներու հետ միասին Սալմաստի շրջանը մնացին: Ատոնց մէ 700 հոգի, գլխաւորաբար տղամարդիկ, ջարդուեցան չարաչար տանջանքներով, ոմանց վիզը դրան շէմքին վրայ դրած՝ նաջախով (կացին) կտրուած են, ոմանց՝ գնդակահարած, ոմանց՝ անդամահատուած եւ տանջանքներով սպաննած, ուրիշներուն ողջ-ողջ այգիներու պատերու տակ են թաղած: Զարդը տեղի ունեցած է թուրք հրամանատար Խալիլ Բէյի հրամանով: Զօրքերուն մասնակցեցան Սոմայի Թիմուր աղայի եւ Զահանգիր աղայի քուրդերը եւ հայերու ունեցած ամբողջ ստացուածքը թալանեցին:

Տեղացի թուրքերը կին ու երեխաներ պահած են (պատմողը պահողներուն անունները չի յիշեր), մի տան մէջ հաւաքած, կողոպտած, հազար ու մի անարգանքի ենթարկուած են եւ ապա, ռուս զօրքի վերադարձին, վերստին, ազատուած՝ Կովկաս են անցած»¹:

Որպէս վերոգրեալ վկայութեան փաստարկում՝ տեղին է ներկայացնել հետեւեալ վաւերագիրը՝ մէջբերուած «Կաւկազ» թերթում. «Խոսրովան մի մեծ գիւղ էր, ունէր 500 ընտանիք, այժմ լրիւ ամայացել է»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ.17-ի շրջ. եւ 18, բնագիր, ձեռագիր:

² Տե՛ս «Կաւկազ», 04.01.1915 թ.:

1915 թ. փետրվարի 14-ի գիշերը Խոսրովա եւ Մահլամ գիւղերում սպանեց 707 հայ: Այդ մասին Կ. Մատիկեանը գրում է Կովկասեան բանակի հրամանատարութեանը. «Մինչեւ ամսի 14-ը հայերը շնորհիւ պարսիկների մնացել էին անվնաս: Բայց թուրքական կառավարութիւնը ... սպառնաց պատժել բոլոր այն պարսիկներին, ովքեր կը թաքցնէին քրիստոնեաներին ... Կայմական Ռուստամ Բէյը հրամայեց քղերին ու զինուորներին պարսիկների տներից հանել քրիստոնեաներին եւ սպանել նրանց թաքցնողներին: Հրամանը կատարուեց անմիջապէս... հայերին տարան Հարիւան եւ Խոսրովա գիւղերը, որտեղ էլ ... տանջանքներով սպանեցին ...»¹:

Յաջորդ վկայութիւնը Մկրտիչ քին. Տէր Պետրոսեանինն է Ուրմիա գաւառի Մահմադքեար, Նաղադէ եւ Գեարդաբադ գիւղերի կոտորածների մասին.

«1. Մահմադքեար եւ Նաղադէ գիւղերուն մասին - Պաշտօնավարութեանս վայրը՝ Սուլդուզ գաւառամասը, 1914 թ. դեկտեմբերի 7-ին Մուսուլի կողմի Դիզէի ըսած քիւրդ աշիրէթներու եւ թուրք բաշիբոզուկ զօրքերու կողմանէ յարձակումի ենթարկեցաւ: Սուլդուզի եւ Ուրմիայի շրջանի մէջ եղած ոռոս զօրքերը, որոնք թռուցիկ խումբեր կազմած այդ կողմերն էին, ընդառաջեցին: Հետեւանքը այն եղաւ, որ ոռոսները նահանջեցին դէպի Ուրմիա, իսկ քուրդ խումբանը թալանի տուաւ Մահմադքեար հայ եւ ասորի գիւղը (մօտ 80 ծովս ունեցող, կէսը հայ են, կէսը՝ ասորի), քշեցին տարին տաւար, ոչխար եւ տնային կահ-կարասիներ: Հետեւեալ օրը յարձակեցան Նաղադէ գիւղին վրայ, չթալանեցին, միայն ձիաւորներով տեղաւորեցան հայ հարուստներուն տուները: Վերջիններս զգուշանալով, որ յարձակում գործողները կարող են սպանութիւններ, առեւանգումներ եւ բռնաբարութիւններ գործել, կապաստանին իրենց հարեւան քիւրդներուն տուները: Ձիաւորները մօտ 5 օր կուտեն, կը փչացնեն հայ հարուստներուն ունեցած-չունեցածը եւ կը տանին բոլոր պղնձեղէնները, սամաւարները, կանացի զարդերը եւ այլն: Մենք այդ մասին բողոքեցինք Սոուջ-Բուլաղի մէջ եղած թուրքերու հրամանատարին, այն հրամայած էր վանեցի Ճեմալ Էֆենտիին, որ թալանած իրեղէնները յետ տրուին եւ հայերու հետ խաղաղ ապրին: Ճեմալ Էֆենտին իրեն եղած հրամանի հիման վրայ կանչեց ինձ եւ հայ ակսակալներուն (ծերերուն) եւ խօսքը ինծի ուղղելով՝ ըսաւ. «Փափագ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ ՀՔԿ փաստաթղթեր, ֆ. 4712, թղթ. 2 , գ. 2:

Էֆենտի, ժողովուրդիդ կը յայտարարես, որ իրենց գործին կենան, երկրագործը իր գործին երթայ, առեւտրականը՝ իր առեւտուրին, ես եղած անկարգութիւններուն վերջ կուտամ: Ըսէ՛ք, որ միամիտ մնան տեղի հայերը, եթէ անոնք կը կասկածին կոտորածէն, մի՞թէ մեր երկիրը քրիստոնեայ չկար կոտորէինք, որ գայինք այստեղ քրիստոնեաներ կոտորելու»: Այդ խօսքերուն վրայ մենք հանգստացած դուրս եկանք:

Այնուհետեւ քիւրտ աշիրէթներուն եռուզեռը ասելի սաստկացաւ: Նոյն ճեմալ Էֆենտիին հրամանով ոստիկանները ամէն օր կուգային եւ կը պահանջէին հաց, իւղ, գառ, ոչխար, բրինձ, տեղաշորեր, հեշտաեռ պղնձէ կաթսաներ: Ամէն ինչ, որ կը տանէին, վերադարձնել չկար: Նորէն դիմումներ եղան նոյն ճեմալ Էֆենտիին, բայց ապարդիւն, որով վերադարձայ Ուրմի՝ իմ ծննդավայրը, դեկտեմբերի 13-ին:

2. Ուրմիի Գետրդաբադ գիւղին մասին. 1914 թ. դեկտեմբեր 13-ին ներկայացայ Ուրմիայի Առաջնորդական փոխանորդ Խորէն վարդապետ Լազարեանին եւ պարմեցի եղած անցուդարձի մասին: Դեկտեմբերի 19-ին ես մեր գիւղն էի, երբ Առաջնորդին նամակը ստացայ, որով գրած էր՝ նամակս առնելուդ պէս աշխատեցէք թոպէ առաջ ձեր հոգին ազատել, որովհետեւ ռուսական զօրքը կը նահանջէ: Ամէն ինչ թողեցինք, դուրս եկանք: Մենք Դիլմանի, Խոյի վրայով 14 օրայ ընթացքին հազիւ հասանք Ջուլֆա՝ շնորհիւ սոսկալի ցեխին: Յղի կանայք վիժեցին երեխաները, քանի՛-քանի՛ երեխաներ տեսայ, որ ծինի վրայ էին ձգած:

Գաղթողներս 7-8000 հոգի էինք: Մեր գիւղը 150 տուն ունէր, բոլորը մեզ հետ գաղթեցին, միայն 46 հոգի գիւղը մնացին, մնացածներէն 14 հոգի սպանւած են, որոնցմէ 4-ը՝ տղամարդ, 3-ը՝ կին, 2-ը՝ պատանի, 2-ը՝ աղջիկ:

Սպաննւածներէն դուագ մը: Մայր մը իր երկու աղջիկները իրենց մեծ մօրը (տատ) մօտ կը թողու, կը փախչի: Մեծ մայրը երկու երեխաներն առած, գիւղի հարուստներէն մէկուն թոնիրին մէջը կը պահուըտի: Թալանչիները կը նկատեն, որ թոնիրին մէջ մարդիկ կան, կը քարկոծեն եւ այնքան քարերով կը հարւածեն, մինչեւ 3-ն ալ շունչը կը փչեն:

Ուրմիայի հարաւային կողմը եղած հայ եւ ասորի ժողովուրդը չէր կարողացած գաղթել: Ասոնք կը հաւաքւին Ուրմիայի ամերիկեան միսիոներներու հովանաւորութեան

ներքոյ: Անոնք բոլորն ալ կազարւին կոտորածէն: Միսիոներներու մօտ ապաստանած էին 16.000 հայ, ասորի, որոնք գլխաւորապէս միսիոներներու հաշին կապրէին: Տուններու մէջ այնքան էին հաւաքւած, իրար վրայ դիզւած, որ վարակիչ հիւանդութիւնները ծայր առին, այնպէս, որ մեռնողներուն թիւը օրական 10-16 հոգիի հասաւ»¹:

Տեալ իրադարձութիւնների մասին ամերիկեան գործակալ Թ. Ալէնը տեղեկագիր է ներկայացրել, որը, բացի ասորիներից, ուղղակիօրէն առնչում է պարսկահայերի ջարդերին: Մինչեւ աշխարհամարտի սկիզբը ռուսական զօրքերը գրաւել էին Ատրպատականի հիւսիսը: Գրեթէ նոյն ժամանակ Համիդիէն յարձակւեց Մարգաւարի եւ Թարգաւարի պարսկական գիւղերի վրայ: Ռուսական զօրքերի հետ այդ գիւղերի բնակիչները գաղթեցին Ուրմիա: Հոկտեմբերին թուրքերը յարձակւեցին Ուրմիա քաղաքի վրայ: Սակայն Բլրի ճակատամարտում թուրքերն ու քրդերը պարտուեցին եւ նահանջեցին: Բայց թուրքերին յաջողեց առաջանալ: Դեկտեմբերի 31-ին զօրքերն ընդհանուր նահանջի հրաման ստացան: Ասորիները նոյնպէս հեռացան. նրանց զգալի մասը ճանապարհին մեռաւ: Մօտ 800 ասորի ոչնչացւեց տեղում: Յարձակման ենթարկւեցին նաեւ հայերը: Թուրքերը գրաւեցին քաղաքն ու Ուրմիայի հարթավայրը: 1915 թ. յունւարի 1-ից մայիսի 24-ը «Բոլոր քրիստոնէական գիւղերն ու մուսուլմանական գիւղերում բնակող քրիստոնեաները թալանւեցին, տղամարդիկ սպանւեցին, կանայք անարգւեցին, մօտ 200 աղջիկ գերեզմարւեց: Շատերին ստիպեցին մահմեդականանալ, հազարաւորները մահացան հիւանդութիւններից»: 1915 թ. մայիսի 24-ին ռուսները վերադարձան, նրանց հետ՝ նաեւ ասորիները: Օգոստոսին նորից ռուսները նահանջեցին: Թուրքիայում բնակող ասորիները հայերի հետ միացած փախսան Վանում եւ Մարմարայում գտնուող ռուսական բանակի գրաւած շրջանները: Հետագային, ռուսական բանակի հետ նահանջելով, հայ գաղթականները հաստատուում են Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա գաւառներում²:

Ուրմիայի հայերին եւ ասորիներին օժանդակող կոմիտէի նախագահ, քահանայ Ու. Շէյդը վկայում է, որ Պարսկաստանի հիւսիսարեւմտեան շրջաններում կատարւած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 14 շրջ. – 15 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² U.S. State Department Record Group 59, 867. 4016/39/, տե՛ս Պօղոսեան Ստ., նշւ. աշխ., 2-րդ հ., էջ 445:

ջարդերի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքերի վրայ, նրանք էին կոտորած ու թալան իրականացնողները¹:

Սալմաստի Սաւրա գիւղից Սիմոն Ղազարեանի վկայութիւնը, 1916 թ.-

«Դեկտր.-ին ռուսներու նահանջին ատեն, ինչպէս Սալմաստի միւս գիւղերը, մեր գիւղն ալ նահանջեց: 400 տուն բնակչութիւնը վայրկենապէս գաղթի ճամբան բռնեց, 200-է աւելի անկարող ճամբորդելու, ծերեր եւ մի քանի ընտանիքներ ամբողջովին գիւղը մնացին, ամբողջ կանայք հաւաքւած են մի տան մէջ՝ թալանւած, բռնաբարւած, մեծ մասին կոտորած են, իսկ միւսները՝ փախուստի դիմած: Սաւրայէն Զուլֆա, մինչեւ ծունկերնիս ձիւնի, ցեխի մէջ թաթախւած կը ճամբորդէինք: Շատերը մեռան, մեր տղան ցրտահար եղաւ, թաղեցինք ձեան մէջ, ճամբաներս շարունակեցինք: Ողջ մնացողները մեծ մասամբ երկիր են վերադարձեր»²:

1915-ին ռուսական բանակը, որ առաջացել էր մինչեւ Սուլդուզ, Սոուջաուլաղ, թերեւս առ ի զգուշութիւն, կրկին յետ է նահանջում մինչեւ Ուրմիա: Տեղի հայ եւ ասորի ժողովուրդը կասկածելով, որ նրանք այդ շրջանից եւս կարող են նահանջել դէպի Սալմաստ, մտավախ, մեծագոյն մասը լքելով տունուտեղ, հապճեպ գաղթում են դէպի Սալմաստ, Զուլֆա, Թաւրիզ եւ այլուր... Ու դեռեւս 1914-ի աշնանից առգոյ էին ռուսական նահանջի նախանշանները, որի մասին եւս «Այգ»-ը իր 1914-ի հոկտեմբերեան համարում ահազանգ է հնչեցրել *«Դրութիւնը Ուրմիայում»* խորագրի ներքոյ՝ ընդգծելով. *«.... Իրօք, եթէ ռուսական զօրքը այստեղից շարժի, Ուրմիան կորած է. այդ դէպքում մանաւանդ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան ապագան կը դառնայ ահաւոր»³:*

Վերոգրեալի ապացոյց է նաեւ ստորեւ մէջբերող՝ Սալմաստի Ղալասար գիւղի բնակիչ Թագուհի Օհաննէսի Վարդանեանի վկայութիւնը.

«1915 թ. յունւարի 5-ին ռուսները Բաշկալէի կողմերէն նահանջելու ատեն կամաւորներու հետ միասին մեզ տեղահան ըրին, որպէսզի երեւէն եկող թիւրքերը կոտորած չսարքէին: Մենք մինչեւ անգամ ճանապարհի հաց վերցնել չկարողացանք: Ամէն ինչ գիւղը մնաց, որը մեր գաղթելէն յետոյ թալանած են: Գիւղը մնացին ամէն

¹ Նոյն տեղում, 59, 867.4016/270/. տե՛ս Պօղոսեան Ստ., նշւ. աշխ., էջ 446:

² ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 404, թ. 11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

³ «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914, հոկտ. 19, Գ տարի, հ. 23, էջ 1:

տունէն մի, երկու կամ աւելի անձինք, 18 հասր գեղեցիկ կին ու աղջիկ առեւանգւած են, անպատուութեամբ, 9-է աւելի կին, երեխայ եւ մարդ անհետ կորած են: Անցեալ 1915-ի գարնան, երբ մեր մարդիկ Ղալասար գացին, այնտեղ տեսած են ջրհորի եզերքին ձգուած արիւնոտ սղոց մը. ջրհորը նայած գտած են 7-ը դիակ, որոնցմէ 4-ը՝ տղամարդու, 3-ը՝ կնոջ: Սղոցով կտրուած գլուխներէն 6-ը դիակներու մօտ ձգւած էին, միայն մէկին գլուխը չեն գտած...»¹:

1915 թականի սկզբների՝ Ատրպատականի հայութեան կոտորածների վառ վկայութիւն է ներկայացրել անգլիացի հոչակաւոր պատմաբան Առնոլդ Զ. Թոյնքին հայոց ջարդերին նկատմամբ իր հանրածանօթ «Մի ազգի սպանութիւնը» գրքում: Գրքի տեւալ հատւածը, որը ներկայացում է ստորեւ, անգլերէնից թարգմանաբար մէջբերել է Անդրէ Ամուրեանը.

«Հաճախում եւ Սալմաստում առանց գլուխների 850 դիակներ գտնեցին՝ միայն հորերից եւ ջրամբարներից հանւած: Ինչո՞ւ: ՈՐՈՎՇԵՏԵՒ ՀՐԱՄԱՅՈՂ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆ ՄԻ ԳԻՆ ԷՐ ԴՐԵԼ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՄԵՆ ՄԻ ԳԼԽԻ ՀԱՄԱՐ: Միայն Հաճախից 500-ից աւելի կանայք եւ աղջիկներ են ուղարկւած Սուջբուլաղի քիւրդերին: Եթէ կարող էք, երեւակայեցէք այս դժբախտ արարածների բախտը: Դիմանի քրիստոնեաներից մի մեծ խումբ բանտ ներսեց եւ պարտադրեցին, որ իսլամանան: Տղամարդկանց թլփատեցին: Ուրմիոյ շրջակայքի ամենահարուստ գիւղը՝ Գիւլիարջան, հիմնայապակ կործանեց, տղամարդիկ սպանեցին, գեղեցկադէմ կանայք եւ աղջիկները առնեցին, նոյնը պատահեց Բաբառուդին: Հարիւրաւոր կանայք խորունկ գետը ներսեցին, երբ տեսան, որ իրենց քոյրերից շատերը աւազակախմբերի կողմից բռնաբարւում էին օրը ցերեկով, ճամբի մէջտեղը: Նոյնը եղաւ նաեւ Սուլդուզի շրջանի Միանդուարում:

Այս խժոժութիւնները ահռելի են թում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթեւ էին նկատւում, ինչ որ մօտերս կատարւում էին իրենց հողամասի վրայ...»²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 7-ի, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թրքական բանակների ներխուժման օրերին, էջ 21, 22:

4.2. Արդարականի հայության մասնակցությունը ռազմական գործողություններին 1914-1918 թթ.

1914 թ. օգոստոսին Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկմամբ Կովկասում շարժում էր սկսել՝ կազմակերպելու հայ կամաւորական գնդեր, օժանդակելու ռուսական բանակին: Հայկական կամաւորական ջոկատների կազմութիւնը մեծ մտահոգութեան տեղիք էր տւել օսմանցիներին, քանզի հայ զինեալները ռուս բանակի հովանաւորութեամբ ներխուժում էին թուրքական սահմանային շրջաններ եւ ուժգին հարւածներ հասցնում օսմանական բանակին եւ այնուհետեւ վերադառնում ռուսական տարածքներ¹: Կամաւորական շարժումը Ազգային բիւրոյի միջոցով ղեկավարում էր ՀՅ Դաշնակցութիւնը, որի գործակալները լինում էին աշխարհի տարբեր մասերում, կազմակերպում կամաւոր գրւելու գործը: 1914 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցաւ ՀՅԴ կովկասեան շրջանային ժողովը, որը քննութեան առաւ կամաւորական շարժման հարցը: Նշեց, որ փոխարքայութիւնը իր վրայ էր վերցնում կամաւորների հանդերձաւորումն ու պարէնաւորումը, իսկ կազմակերպչական աշխատանքը, մասնաւորապէս ուսուցումը, կազմակերպելու էր Դաշնակցութիւնը²: Ազգային բիւրոյի զինւորական մարմնի միջոցով որոշւել էր խմբերի գործունէութեան 4 կէտեր ընդունել. առաջինը՝ «.... Սալմաստից պիտի շարժւէր Անդրանիկի գունդը 1500 հոգուց բաղկացած եւ պիտի արշաւէր դէպի Վան ...»³: «Բոլոր գնդերի մօտ,- գրում է Ս. Վրացեանը,- մենք ունեցել ենք մեր քաղաքացիական ներկայացուցիչները. Պարսկաստանում նրանք բժ. Զարիւն էր ու Սամսոնը (Թադէոսեան)»⁴: Իսկ Նիկոլ Աղբալեանի կարծիքով հայ կամաւորական շարժումն ինքնաբոլի էր: Ըստ նրա՝ կամաւորական շարժումն ունեցել է երկու փուլ՝ մինչեւ 1915 թ. ապրիլ եւ 1916 թ. մարտ՝ գնդերի ցրում եւ հայկական ազգային գումարտակների ստեղծում: «Այդ շարժումով,- գրում է նա,- հայ ժողովուրդն ապրեց ամբողջ երեք տարի: Դա բարոյական վերածննդի տարեթիւ է հայ ժողովրդի համար: 10.000-անոց անձնւէր բանակ հանել, մեր պայքարութեան մէջ եզակի երեւոյթ է ...Նախքան կամաւորական

¹ GH 1332-K66- p 38-15, سازمان اسناد ملی ایران

² Պօղոսեան Ստ., նշւ. աշխ., 2-րդ հատոր, էջ 479:

³ Վրացեան Ս., նշւ. աշխ., էջ 581:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 584:

շարժումը մենք ենթադրում էինք, թե կարող ենք պետականօրէն կազմակերպել ու պաշտպանել, իսկ հիմա դրա ապացոյցն ունենք: Կամաւորական շարժման մի շարք թերութիւններ նսեմանում են այս մեծ, դրական կողմերի առաջ ...»¹:

Արդէն սեպտեմբերի վերջերին Անդրանիկը՝ որպէս Առաջին կամաւորական գնդի հրամանատար, մեկնեց Իրան, Սալմաստ, որտեղ հաւաքել էին եւ իր հրամանին էին ենթակայ հայ կամաւորական առաջին գնդի ուժերը: Հոկտեմբերի 18-ին (հին տոմար) սկսեց ռուս-թուրքական պատերազմը, եւ Անդրանիկի գունդը մեկնեց ռազմաճակատ: 1914-ին Անդրանիկի գունդը մասնակցեց մի քանի կռիւների Իրան ներխուժած թուրքական բանակի դէմ²:

Մինչ Անդրանիկի՝ Պարսկաստան անցնելը զօրավար Սեպուհը (Արշակ Ներսիսեան) 500-ի հասնող զօրքով մեկնում է Սալմաստ: Այդ մասին ուշագրաւ են նոյնինքն Սեպուհի վկայութիւնները. «....Մեր անցած ճանապարհի երկու կողմերը խռնած էր հայ ու պարսիկ գիւղացիութիւն մը. Սալմաստ քօնական երեսոյթ ունէր ... Փայաջուկում Մշոյ առիծը՝ Սմբարը իր 300 զինուորներով եւ զինւորական կարգով կանգնած էր մեզ դիմաւորելու ... Մտքերու փոխանակութիւնէ մը ետք որոշեցինք յաջորդ օրն իսկ սկսիլ զինւորական մարզանքի, մինչեւ Անդրանիկի գալը ... Քանի մը օր ետք խումբը մեկնեցաւ դէպի Տիլման, Կէօյնիւլար եւ Աշնակ, ուր կռիւ բռնեցաւ թշնամիին հետ եւ պարտութեան մարտեց զանոնք»³:

«Հայկական լուրեր»-ը (Армянский вестник) իր 1916 թ. N 30 եւ 34-ում տպագրել է դրագներ Անդրանիկի հրամանատարութեամբ գործող գնդի մարտական գործողութիւններից: 1914 թ. վերջերին ռուսական բանակի հետ միասին նահանջող հայկական առաջին գունդը կանգ առաւ պարսկա-թուրքական սահմանի վրայ՝ Կոթուր գիւղում: Անդրանիկը լուր ուղարկեց Սալմաստի հայերին՝ տեղափոխւելու Զուլֆա: Գունդը նոյնպէս շարժեց այդ ուղղութեամբ եւ ճանապարհին հանդիպեց գաղթող հայերի: Անգամ այդ անյոյս ճանապարհին Սալմաստի պառաւ մայրիկները չմոռացան համբուրել

¹ ՀՀ ՊԿ ՊԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 21 (տե՛ս Ստ. Պօղոսեան, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, հատոր 2, էջ 482):

² Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ. Մարդը եւ ռազմիկը, Բոստոն, 1957, «Հայրենիք» տպարան, էջ 29:

³ Յեղափոխական ալպօմ-Ազատագրական պայքարի յուշամատեն, հեղ.՝ Աւօ, 1971 թ., Լիբանան, 8-րդ հատոր, էջ 166-168:

Վարդան Մամիկոնեանի գերեզմանը, որը բլրի գագաթին էր՝ Տղմուտ գետի ափին ... Չորս օր անց գունդը գաղթականների հետ հասաւ Զուլֆա: Թուրքերն առաջ էին շարժում եւ շուտով գրաւեցին Թաւրիզն ու Սուֆիանը, որը Զուլֆայի խճուղու վրայ էր եւ սպառնալիք էր ռուսական բանակի համար: Անդրանիկի գունդը, շարժելով դէպի Սուֆիան, հակառակորդին գլխովին ջախջախեց եւ հարկադրեց նահանջել, ապա ամրացաւ Ատրպատականում եւ այն մաքրեց թշնամուց, որի բանակում կար 35000–40000 թուրք ու քուրդ: Աւարայրի դաշտում թուրքերն ամուր դիրքեր էին գրաւել, եւ երեք օր արինահեղ կռիւներ գնացին: Ռուսական բանակին յաջողեց ջարդել թշնամու դիմադրութիւնը եւ փախուստի մատնել: Ռուսներին շրջապատելու թուրքերի փորձը ձախողեց կամաւորների անձնուրաց կռուով: Նահանջող թուրքերը ոչնչացրին հայ բնակչութեանը, չխնայեցին անգամ երեխաներին: Գունդը կանգ առաւ Բարդուղիմէոսի վանքում, որը չնայած ոմբակոծեց, բայց կանգուն մնաց: Մայիսի 4-ին կամաւորները շարժեցին դէպի Բաշկալա¹:

Վերոգրեալ իրադարձութիւնների մասին «Այգ»-ը հետեւեալ տեղեկագրութիւնն է հաղորդել. «Նոյ.-ի 6-ին Անդրանիկի հրամանադրութեան տակ հայ կամաւորականների բանակը երկու օր առաջ շարժեց Ղալասար գիւղից դէպի Հին քաղաք (Քեօհնա Շահր): Դիմանի մօտ ռուս պօլկովնիկը մի ազդու ճառով քաջալերական խօսքեր ասաց բանակին եւ գովեց ու շնորհակալութիւն յայտնեց Անդրանիկին, որ կարճ ժամանակում այդպէս կանոնաւոր կազմակերպել է բանակը: Բանակին առաջնորդում են երկու հոգեւորականներ՝ Խորէն վրդ. Լազարեանը եւ Վարդան քին. Նալբանդեանը:

Այդ օրը երեկոյեան ժամը 4-ին բանակը հասաւ Հին քաղաքի գերեզմանատան մօտ, որտեղ խոնւել էր հայ, թուրք, ռուս եւ հրեայ ամբոխը ... Մի փոքր խորհրդակցութիւնից յետոյ բանակը բաժանեց զանազան մասերի եւ հրաման ստացաւ առաջ շարժելու դէպի Դերիկի եւ Նազարաւայի դիրքերը գրաւելու: Մի մասն էլ պէտք է ճանապարհւէր առաւօտեան: Նոյ.-ի 5-ի առաւօտեան մենք եւս հրաման ստացանք շարժելու դէպի Նազարաւայի բարձունքները,- գրում է ականատես Խորէն վարդապետը,- եւ

¹ Պօղոսեան Ստ., Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, 2-րդ հատոր, էջ 483:

շարունակում, որ նոյ-ի 6-ի առաւօրեան թողնելով մեր դիրքերը առաջ անցանք՝ Սուֆիան գիւղ, այնտեղ միանալով ընդհանուր բանակին, մի երկու ժամ կանգ առանք՝ թէ՛ մի փոքր նախաճաշելու եւ թէ՛ զինւորական խորհրդակցութեան: Այսօրեան զինւորական խորհուրդը կազմած էր ռուս եւ հայ հրամանատարներից: Խորհրդակցութիւնից յետոյ բանակը որոշ ծրագրով շարժեց դէպի Աշնակ գիւղը, որի մօտ էր եւ թշնամու բանակը: Առաւօրեան ժամը 11-ին Դուշմանայ ձորից անցնելուց յետոյ, մեր դիրքերից սկսեցինք հրացանաձգութիւնը: Մեր դիրքերի տարածութիւնը կը լինէր 4-5 վերստ: Թշնամու ուժը կրկնապատիկից էլ շատ էր մեր ուժից: Ժամը 12-ին կռիւը կատաղի էր, գնդակները թափուում էին կարկտի նման: Թշնամու մեծ ուժի առաջ, որ կազմած էր օսմանեան զօրքից, քուրդ աշիրաթներից, օգնական ուժ պահանջեց Դիլմանից: Մեր կորիւնների քաջասիրտ կռիւը, մինչեւ օգնական զօրքի հասնելը, քանի անգամ գովեց կապիտանը: Երեկոյեան ժամը 4-ին կռիւը այնքան կատաղի եւ թշնամին այնքան մօտիկ էր, որ իրար խառնւածի էինք նման: Մեր զաւլները ետ էին մղում թշնամուն, որ 50 քայլի վրայից յարձակում էին կրկին: Անդադար կռիւը շարունակեց ամբողջ գիշերը մինչեւ առաւօտ: Նոյ-ի 7-ին ժամը 8-ին երեւաց օգնական զօրքը թնդանօթներով եւ պուլիմետրներով: 12-ին հասան բանակատեղին, շարելով թնդանօթները թշնամու ուժեղ մասի վրայ՝ արձակեց առաջին ռումբը: Որոտի ձայնի հետ միասին հայկական բանակից ուռա կանչելով զաւլներ սկսեցին: Կարճ ժամանակից թշնամին արդէն փախուստի էր դիմել, իսկ մենք հետապնդում էինք նրանց: Այդ կռիւը տեւեց 26 ժամ: Մենք ունեցանք 4 սպանւած, որ թաղւեցին դիրքերում եւ 8 վիրաւոր, որ փոխադրւեցին Դիլման: Թշնամու սպանւածներից առաջին գիշերւանը վերցւած էր, իսկ կռիւից յետոյ թողնւած էր 60-70 դիակ: Քիչ հանգստանալուց յետոյ բանակը շարժեց առաջ: Արդէն օսմանեան հողի վրայ ենք եւ շուտով աւելի առաջ կանցնենք, մեր աջ թեւի վրայ թողնելով Խանասորի պարմական վայրը»¹:

Ռազմական գործողութիւնների վերաբերեալ ուշագրաւ են զօր. Անդրանիկի կամաւորական գնդի վաշտապետ, ռազմական գործողութիւնների մասնակից-

¹ «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914, նոյ. 16, Գ տարի, հ. 27: (Յատկանշելի է, որ օգնական զօրքի մաս է կազմել պարսկ. յեղափոխական կռիւներին մասնակցած եւ Եփրեմի թիկնապահ Գրիշը՝ 50 կամաւորներով եւ 90 ձիով, որն անցել էր Զուլֆայի վրայով՝ միանալու Անդրանիկի բանակին - Դ.Մ.):

ականատես Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, մասնաւորապէս Դիմանի ճակատամարտի մասին:

«.... 1915 թի ապրիլի 17-ին, Անդրանիկի հրամանով, 30 ձիաւորներով, հետախուզութեան գնացի եւ ամբողջ 48 ժամ թշնամու դիրքերն ու շարժումները հետախուզելու աշխատանքներով զբաղւեցի:

Ապրիլի 17-ին պարզւեց, որ Խալիլ փաշայի բանակը Խանթախթի ուղղութեամբ եկել ու գրաւել էր Սալմաստի կենտրոն Դիման քաղաքը, որտեղ ռուսաց հիւանդանոցի բոլոր հիւանդ եւ վիրաւոր զինուորներին տաճիկներն անխնայ կոտորել էին եւ գերի էին վերցրել Խանթախթ հաստատուած ռուսական մի ամբողջ գումարտակ: Սալմաստի Վարդան գիւղի մօտ տաճիկները հանդիպել էին 25 կոզակների, որոնք հերոսաբար կռուելուց յետոյ գերի էին ընկել: Տաճիկներն այդ կոզակներին բոլորին էլ ոչխարի պէս մորթել էին եւ կաշիները մաշկել:

Սկսուում էր Դիմանի պատմական ճակատամարտը:

Ապրիլի 18-ի լուսաբացին Խալիլ փաշայի բանակը, 24 տեղով շղթաներ կապած, յառաջանում էր Շաքարիազի լեռնաշղթայի վրայ, որի երկարութեամբ տարածւած էին ռուսական զօրաբանակի դիրքերը: Ռուսական այդ զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարը հայազգի զօր. Թովմաս Նազարբէկեանն էր, որին ենթակայ էին 5000 զինուորներ: Հայ կամաւորների թիւը 1200 էր, Անդրանիկի հրամանատարութեամբ: Աւելի քան 6000 զինուոր պատրաստ էին թնդանօթներով ու գնդացիներով: Տաճիկներն սկսեցին յառաջանալ, սակայն թնդանօթների ու գնդացիների սաստիկ կրակի տակ առնւեցին: Թշնամին էլ իր հերթին թնդանօթներով եւ գնդացիներով ծեծում էր մեր դիրքերը: Զարհուրելի եւ օրհասական ճակատամարտ էր. Դիմանի ճակատամարտը տեւեց մինչեւ երեկոյ, երբ մութն ընկաւ, կռիւն ընդհատւեց: Ապրիլի 19-ի լուսաբացին նոյն սաստկութեամբ ու կատաղութեամբ վերսկսեց ճակատամարտը: Թշնամի բանակներն այնքան էին իրար մօտեցել, որ մէկը միւսի ներկայութիւնն զգում էր:

Գիւնէի կողմից մեզ օգնութեան հասան ռուսական երկու զօրամասեր, որոնք շեշտակի կերպով մօտեցան թշնամու բանակի թիկունքին: Այդ օրն էլ, մինչեւ մութն

ընկնելը, սաստկությունը շարունակեց ճակատամարտը: Երկու կողմի բանակներն էլ 48 ժամ շարունակ կռիվում յետոյ սաստիկ յոգնած էին:

Ապրիլի 20-ի լուսաբացին նկատեց, որ թշնամու դիրքերում ոչ մի շարժում չկայ, եւ ոչ էլ կրակ է բացում: Հրաման ստացեց դիրքերից դուրս գալ եւ զգուշութեամբ յառաջանալ դէպի թշնամու դիրքերը: Յառաջացանք դէպի թշնամու դիրքերը, որոնք բոլորն էլ դատարկ էին: Տաճիկները գիշերով նահանջել էին: Անարգել յառաջանալով, ճամբին, մի գիւղի մարագում, գտանք 43 տաճիկ վիրաւոր զինւորներ: Ռուսական հրամանատարութեան որոշումով ռուս սպայ Ջամանովը, 40 ռուս զինւորներով, իսկ ես էլ տասը հայ կամաւորներով, մէկ ամբողջ օր հաշիւեցինք տաճիկ զինւորների դիակները, որոնց թիւը շուրջ 9000-ի հասաւ: Ռուսական ոյժերն եւս տեղ էին մեծ թւով զոհեր, իսկ հայ կամաւորական գնդի զոհերի թիւը հասնում էր 107-ի:

Այսպէս, ուրեմն, Դիլմանի ճակատամարտը վերջացաւ տաճիկների ջախջախիչ պարտութեամբ:

Գալով Դիլմանի ճակատամարտում Անդրանիկի ունեցած դերին՝ զինւորական բարձրագոյն հրամանատարութիւնը հիացմունքով էր արտայայտւում, թէ ինչպէս Անդրանիկը, ճակատամարտի ժամանակ, կրակի առաջին գծի վրայ կանգնած՝ ղեկավարում էր իր զօրագունդը¹:

Յատկանշական է, որ Դիլմանի ճակատամարտում առանձնապէս աչքի ընկաւ զօրավար Նազարբէգովի՝ Կովկասեան Բ. հրաձիգ զօրաբաժինը, որը միանալով զօրավար Չեռնոզուբովի զօրքերին, ջախջախեց Խալիլ Բէյի հարաւային խմբաւորումը²: «....Դիլմանի ճակատամարտի համար,- գրում է Սիմոն Վրացեանը,- Նազարբէգեանը ստացաւ Գէորգեան Խաչ եւ Ֆրանսական զինւորական բարձրագոյն պատանշանը: Բայց, անտարակոյս, մեծագոյն վարձատրութիւնը նրա համար եղաւ Վանի փրկութիւնը: Վանը ազատեց՝ Դիլմանի յաղթանակի հետեւանքով»³:

Խալիլ փաշայի բանակի չարաչար պարտութիւնից յետոյ հայկական զօրաբանակները յառաջացան դէպի թուրքական սահմանագլուխ, իսկ Խալիլ փաշան

¹ Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, գրի առաւ Հայկ Աճեմեանը, 1966 թ., էջ 159-162:

² Յարութիւնեան Ա. Յ., նշւ. աշխ., էջ 207:

³ «Դրօշակ», 1931թ., յունար-փետրուար, հ. 1-2, մէջբերած Ս. Վրացեանի «Զօրավար Նազարբէգեան» յօդածից, էջ 102:

Դիլմանի պարտությունից յետոյ նահանջեց դէպի Թուրքիա՝ նպատակ ունենալով հասնել Վան եւ միանալ Զեդէթ փաշայի բանակին:

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ Դիլմանի յաղթական կռիւր զգալիօրէն նպաստեց, որպէսզի ռուս հրամանատար գեներալ Նիկոլաեւի զօրամասը, որին կցած էր հայկական նորակազմ Արարատեան գունդը, համեմատօրէն նազ արգելքների հանդիպէր արշաւանքի ընթացքին՝ մինչեւ Վան¹: Աւելին, ռուս գեներալ Չեռնոզուբովի խօսքերով Դիլմանի ճակատամարտով իրականում «որոշում էր ամբողջ Կովկասի բախտը», որտեղ ռուսական զօրքերն Անդրանիկի ջոկատի հետ միասին հետ շարտեցին Խալիլ Բէյի գերազանց ուժերի մի քանի կատաղի գրոհները: Հայ կամաւորները մեծ խիզախութեամբ ու անձնւիրութեամբ սինամարտի էին բռնում թշնամու հետ²:

1915 թ. մայիսի 6-ի Վանի գրաւումից յետոյ, ռազմագիտական հանգամանքների բերումով, վերին հրամանատարութեան անակնկալ հրահանգի արդիւնքում հայկական զօրախմբերն անյապաղ նահանջում են: Քեռին ու Համազասպը ստիպւած եղան Վանը թողնելուց յետոյ բռնել Պարսկաստանի ճամբան՝ Արճակ-Սալմաստ գծով: Տեղահան է լինում ամբողջ Վասպուրականը: Սալմաստ հասնելով՝ Համազասպի խումբը Հաւթան, իսկ Քեռու խումբը Փայաջուկ գիւղում է տեղաւորում՝ իրենց պակասները լրացնելու համար: «Պէտք էր սպասել սպայակոյտի նոր հրահանգներին: Ամիսներ անցան, մինչեւ որ կացութիւնը պարզւեց, եւ երկու խմբերը յաջորդաբար մեկնեցին Սալմաստից»³:

Ինչպէս միա շրջաններում, Ատրպատականում եւս տեղական ուժերի աշխատանքներն ընթանում էին զինական ջոկատների վերակազմակերպման ու մարտական նոր խմբերի կազմութեան ուղղութեամբ:

«.... 1917-ին, երբ ռուսական զօրքը «յեղափոխականացած» թողեց գրաւած վայրերի հետ եւ Ուրմիան,- գրում է Սասունցին,- ՀՅ Դաշնակցութեան կոմիտէն կանգնեց ժողովրդի կողքին: Նրա նախաձեռնութեամբ գումարած ներկայացուցչական ժողովում, քննութեան դրեց երկու առաջարկ. 1) մեկնել ռուսների հետ, ինչպէս պնդում էին փոքրաթիւ հարուստները. 2) մնալ երկրում, բոլոր միջոցները ձեռք առնել վայելելու

¹ «Հայրենիք» ամսագիր («Քեռին», հեղ.՝ Վ. Վալադեան), ապրիլ 1960, նո. 4, էջ 68:

² «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. VI, 1981, էջ 549:

³ «Հայրենիք» ամսագիր, նշլ. աշխ., էջ 69:

պարսիկ կառավարութեան պաշտպանութիւնը, իսկ նրա անզօրութեան դէպքում՝ դիմել ինքնապաշտպանութեան, ապրել կամ մեռնել պատւաւոր կերպով: Երկար խորհրդակցութիւնից յետոյ ժողովը միաձայն ընդունեց երկրորդ առաջարկը»¹:

Այսպիսով, Ատրպատականի շրջանում վերակազմեցին մարտական նոր խմբեր, եւ ժողովուրդը զինեց ինքնապաշտպանութեան համար: Մարտական խմբերը շրջում էին շրջանում եւ պաշտպանում ժողովրդին: Իսկ հետագային Ուրմիայի, Սալմաստի ու Խոյի հայութիւնը դիմագրաւեց նոր սպառնալիքներ: «Մի կողմից թաթար-համիսլամական տարրերի հակահայ գրգռիչ ընթացքը, միւս կողմից թուրքական յարձակումները դժոխք էին դարձրել հայերի կեանքը: Թուրքերի դրդումով դաւադրութիւն կազմեց քուրդ ցեղապետ Սմկոն, որ յարձակեց հայերի վրայ, որին օգնութեան հասան թուրք զօրքերը, եւ սկսեց անհաւասար մի կռիւ, որ տեւեց 7 ամիս»²:

Համեմատաբար խաղաղ մի շրջան բոլորելուց յետոյ Ատրպատականի գաւառների հայութիւնը 1918-ի գարնանը մատնեց նոր տագնապի, երբ թուրքական ուժերն այս անգամ մէկ թելով առաջացան դէպի Կովկաս, իսկ մէկ այլ թելով էլ՝ Ալի Իսսան փաշայի հրամանատարութեամբ մտան Ատրպատական՝ փորձելով գրաւել դարձեալ Մակուն, Խոյը, Ուրմիան եւ Սալմաստը: Այդ օրերին տեղի ունեցաւ Վանի վերջին նահանջը, երբ գաղթականների մի մասն անցաւ Կովկաս, Իգդիրի վրայով, իսկ միւս մասն ապաստանեց Սալմաստ, Լեւոն Փաշա Շաղոյեանի եւ այլ ղեկավարների առաջնորդութեամբ³:

«.... Առանց ժամանակ կորսնցնելու,- գրում է Կարօ Գէորգեանը,- ժողովրդական զօրամասեր կազմեցան Սալմաստի եւ Ուրմիոյ մէջ, ՀՅ Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ: Այս զօրամասերուն միացան նաեւ տեղացի ասորիներու ինքնապաշտպանութեան ուժերն ու Թուրքիայէն գաղթած Զուլամերիկի Զելօ կոչուող ասորի լեռնականները, իրենց հոգետօր պետի՝ Մար Շիմոնի ղեկավարութեամբ»⁴:

Ինքնապաշտպանութեան այս ուժերի եւ թուրքական զօրամասերի միջեւ կռիւները շարունակեցին մի քանի ամիս, որոնցում կարեւոր դեր խաղացին Վասպուրականից

¹ «Դրօշակ», 1932, յունար, հ. 1, մէջբերած Սասունցիի «Մեր զոհերը» յօդածից, էջ 191:

² Նոյն տեղում:

³ Գէորգեան Կ., նշւ. աշխ., էջ 440:

⁴ Նոյն տեղում:

գաղթած զինուորական ուժերը, ինչպես նաև ռուսական բանակների քայքայման հետեւանքով Կովկաս չվերադարձած եւ Ուրմիայում ու Սալմաստում մնացած հայ զինուորականները: Այդ օրերին զորավար Անդրանիկը փորձեց Կովկասից անցնել Պարսկաստան եւ միանալ Ատրպատականի ինքնապաշտպանութեան ուժերին, սակայն հազիւ յաջողել էր հասնել մինչեւ Խոյ, երբ թուրքական ուժերի ճնշման տակ ստիպւեց նահանջել Զանգեզուրի ուղղութեամբ: Սալմաստի ժողովուրդը հարկադրւեց գաղթել Ուրմիա, որտեղ եւս շարունակւեցին կռիւները: Կացութիւնը հետզհետէ ծանրանում էր¹:

Միւս կողմից Ալի Իսսան փաշան եւս գրաւել էր Թաւրիզը, մինչդեռ հայերը որեւէ տեղից օգնութիւն չէին ստանում: Այս կացութեան մէջ անխուսափելի դարձաւ ընդհանուր նահանջը դէպի Համադան²:

Այնուհետեւ անգլիական զօրքերը Վասպուրականի գաղթականներին ու Զելօ ասորիներին փոխադրեցին Իրաքի Պաքուպա եւ ապա Նահր օլ Օմար: Իրանում մնացած հայերը վերադարձան Թաւրիզ 1918-ի վերջերին, երբ արդէն աւարտւել էր պատերազմը Թուրքիայի պարտութեամբ: Այնտեղ մնալով միառժամանակ՝ այնուհետեւ կառավարութեան թոյլտւութեամբ վերադարձան իրենց բնակավայրերը՝ Սալմաստ եւ Ուրմիա, վերսկսելով իրենց հայրենի օջախների վերաշինութիւնը:

4.3. Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանը եւ հայ գաղթականները

1914–17 թթ. միջեւ ընկած ժամանակահատւածում Ատրպատականի հայութեան գաղթականների կացութեան մասին հարուստ փաստեր են արձանագրւած «Նախիջեւան-Շարուր-Դարալագեազ-Սալմաստի Եղբայրա-կան օգնութեան կոմիտէի» տեղեկագրում, որտեղ մասնաւորապէս ակնյայտ են դառնում Ատրպատականի Հայոց Թեմակալ Առաջնորդ Տ. Ներսէս Ս. Եպսկ. Մելիք-Թանգեանի անմնացորդ ջանքերը գաղթականներին պատսպարել-օգնելու գործում:

«1914 թ. դեկտեմբերին, - նշւած է տեղեկագրում, - Կովկասեան ճակատի Սարիղամիշի դէպքերի պատճառով Ատրպատականի զօրամասին կարգադրւում է ընդհանուր

¹ Նոյն տեղում:

² Նոյն տեղում:

նահանջ: Նահանջը տեղի է ունենում մի օրայ ընթացքում եւ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեանն առաջարկում է գաղթել զօրքի հետ միասին դէպի Զուլֆա: Դարերից ի վեր խաղաղ եւ ճոխ ապրած այդտեղի քրիստոնեայ տարրը ստիպւած թողնում է իւր կայքն ու հարստութիւնը, սոսկալի տանջանքներով, ճանապարհին մեծ քանակութեամբ՝ բուքին , ձիւնին, ցեխին ու սովին զոհեր տալով՝ 6–7 օրայ ընթացքում հասնում է Զուլֆա: Այդտեղ կուտակւում են մօտ 44000 գաղթականներ, որոնցից 24000-ը հայեր, գաղթած Թաւրիզից՝ 3000, Խոյից՝ 2000, Սալմաստից՝ 15000, Ուրմիայից՝ 4000, իսկ մնացած 20000-ը, ասորի եւ այլ քրիստոնեաներ, դարձեալ նոյն վայրերից՝ Գաղթի հէնց սկզբի օրից թէ՛ ռուսական, թէ՛ կաթոլիկ, թէ՛ բողոքական եւ թէ՛ ասորոց հոգեւորականներն ու գործիչները, թողնելով իրենց ժողովուրդը դժոխային տանջանքների մէջ անտէր, անցնում են Ռուսաստանի խորքերը: Մնում է միայն Արրպատականի Հայոց Թեմակալ Առաջնորդ Տ. Ներսէս Եպսկ. Մելիք-Թանգեանը, որը իւր վրայ է վերցնում, առանց դաւանանքի խտրութեան, գաղթականութեան բոլոր կարիքներին հոգացողութիւնը: Մի քանի օր անց նրան օգնութեան է գալիս Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Կոմիտէի ներկայացուցիչ Ա. Շարաֆեանը, քիչ յետոյ Բագւայ գաղթականական ներկայացուցիչ Գ. Պապեանը, Թիֆլիսի Պարսկահայ կոմիտէի ներկայացուցիչ Ա. Յարութիւնեանը եւ յետոյ Բագւայ Հայոց Կուլտուրական Միութեան բժշկական խումբը՝ բժ. Ա. Աւերիսեանի ղեկավարութեամբ: ...Գաղթականութեան մեծ մասը անցնում է Ռուսաստանի զանազան քաղաքները, իսկ 15000-ի չափ Երեւանի եւ Նախիջեւանի ու Շարուր-Դարալագեազի գաւառները: Յունւարի 10-ի վերջին էրապի հետ տեղափոխւում է Տ. Ներսէս Սրբազանը իր օգնականներով՝ Նախիջեւան»²:

¹ Ասորիների ջարդերն Իրանի թիւրքաբնակ վայրերում աշխատութեան մէջ Անահիտ Խոսրոեան այդ մասին մատնանշել է. «1914 թ. հոկտ. -ի 3-ին Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխհիւպատոս Վեդինսկին տեղի նահանգապետի հետ այցելում է քրդերի, թուրքերի եւ պարսկական խուժանի կողմից աւերած ասորական Անգար, Ալաշ եւ այլ գիւղեր: «Ամենուրեք,- գրում է նա,- առկայ են ջիհադի արդիւնքները: Անգար գիւղում եւ տեսայ ասորիների հրկիզած դիակներ, որոնց փորերը խոցւած էին մեծ, սրածայր ցցերով: Ասորիների շինութիւնները հրդեհւած եւ աւերած են: Հարեւան գիւղերի հրդեհը դեռ շարունակւում է: Ասորիների ընտանիքները հաւաքել էին քաղաքի մօտակայ դաշտերում»: 1914 թ. հոկտ. -ի 24-ին Վեդինսկին հեռագրում էր հետեւեալը. «Փախստականների հոսքը շարունակւում է: Լուրեր են շրջում սպասուող նոր սպանդի մասին»: Մէկ օր յետոյ նա նշում էր, որ Թուրքիայից Իրան են անցել աւելի քան 600 փախստական ասորի»:

² ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 108–115: Տպագիր:

Գաղթականների անհրաժեշտ պետքերը հոգալու համար Տ. Ներսէս եպսկ. Մելիք – Թանգեանը ստիպւած է լինում շրջել բոլոր գիւղերը եւ կոչ անել բոլոր տեղացիներին իրենց ունեցածը հնարաւորինս կիսելու գաղթականների հետ: Այդ նոյն նպատակով նա անցնում է նաեւ Սիսիանի շրջանի հայկական գիւղերը, որտեղից 1000 ռուբլու չափ փող եւ ալիւր է հանգանակում:

1915 թականի ապրիլի 20-ին Ներսէս եպս. Մելիք Թանգեանը նամակ է գրում Գէորգ Ե Ամենայն կաթողիկոսին Սալմաստում տեղի ունեցած գործողութիւնների հետեւանքով պարսկահայերի մէջ առաջացած խուճապի ու գաղթի մասին, որտեղ մասնաւորապէս իրազեկում է կաթողիկոսին հետեւեալը. «.... Ապրիլի 8-10 սկսելով ընդհանուր շարժումն տրանսկասպիանի դէմ, նոյն շարժումը անցնում է Վանից Սալմաստ-Խոյ, 14-ին մեծ քանակութեամբ տրանսկասպիանի շրջապատում են Սալմաստում մի բարայիտն՝ ռուսաց զօրքին եւ Անդրանիկի կամաւորներին: Յարձակումը լինում է յանկարծակի եւ մեծ թափով: Այդ դէպքը ստիպել է տալիս Սալմաստ գաղթած հայերին եւ ասորիներին փախչել Զուլֆա ...»¹:

1915-ի «Ապրիլի վերջերին Սալմաստի 2-րդ գրաւումից յետոյ, Ներսէս Եպ.-ը Կոմիտէի անդամների հետ անցաւ Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմի, դրութեան եւ պայմանների հետ ծանօթանալու, որպէսզի գաղթականութեան վերադարձը կազմակերպի: Մոռացւեց յիշելու, որ Սալմաստի առաջին գրաւման ժամանակ Խոյի փոխհիւպատոս Վեդինսկին անցնում է Խոյից Սալմաստի շրջանը՝ համաձայն Ներսէս Եպ.-ի ստացած հեռագրի, եւ այնտեղից հաղորդում է, որ ինքը եկել է Սալմաստ, արհաւիրքի ժամանակ մնացած քրիստոնեաներից սպանւածների դիակները թաղելու, որոնց դուրս է բերում ջրի հորերից եւ փլատակների տակից»²: Այս իրողութեան մասին է վկայել նաեւ Սալմաստի գործակալական մարմնի ներկայացուցիչը Ատրպատականի գործակալական կենտրոնական մարմնի պատասխանատուին յղած զեկուցագրում³:

Վեդինսկին գրում է նաեւ. «Կոմիտէն է կազմում իւր նախագահութեամբ եւ ամբարել է տալիս պարսիկների մօտ գտնւած քրիստոնեաներից կողոպտած իրերը եւ նկարագրում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 29, թ. 127 եւ շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

² ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 108-115: Տպագիր:

³ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 66. «سریال 15، پرونده 4»

գիւղերի անբաժնեական եւ կարիքների մասին: ...Մայիսի կէսերին շրջող խումբը հասնում է Խոյ, ուր ժողովուրդը, միւս շրջանների համեմատութեամբ այնքան էլ տուժած չի լինում, գտնելով գաղթականական վերջին կէտում եւ սահմանագլխին մօտիկ վայրում, ժողովուրդը հնարաւորութիւն է ունեցած լինում քիչ զրկողութեամբ սահմանը անցնել, տանելով տնային իրերի մի մասը, նաեւ անասուններ, իսկ մնացածը հարեւան պարսիկներին պահ տալ: Այդպէղ կազմում են գիւղական խառը յանձնաժողովներ՝ Ռուսաց հիւպատոսի եւ պարսիկ դատարարի հսկողութեամբ, որ պահ տուած իրերը պարսիկներից համերաշխութեամբ յետ ստացւեն: ...Ատրպատականի զօրամասի հրամանատարի մօտ ժողով են կայացնում եւ ընտրում խառը Կոմիսսիա, հրամանատարի եւ պարսիկ դատարարի հսկողութեամբ, որոնք կոչ են անում պարսիկ ազգաբնակչութեան իրենց կամքով վերադարձնել կողոպտած իրերը...

...Ուրմիայի շրջանը գտնում են աւելի վարթար դրութեան մէջ: Այնպէղի ամերիկեան միսսիան, տաճիկների տիրապետութեան օրօք, պատսպարելիս է եղել 16.000 ասորիներ եւ 300 հայեր, որոնք կերակրւել են Միսսիայի միջոցներով: Զանազան վայրերում պարսիկ խաների մօտ թաքնուած են եղել 2000-ի չափի հայեր եւս: Տաճիկների բարբարոսութիւններից սպանւել են 1000-ի չափ ասորիներ եւ 25 հայեր, եւ տարափոխիկ հիւանդութիւններից եւ բժաւոր տիֆից մեռել են 4000 ասորի եւ 20 հայ: Այդ շրջանում էլ նոյնպիսի Կոմիսսիա է կազմակերպւում՝ տնտեսութիւնը վերականգնեցնելու ծրագրով»¹:

«...Գաղթականներին վերադարձնելով՝ Կոմիտէն իւր կազմով 1915-ի յուլիսի 1-ին տեղափոխւում է Սալմաստի շրջան, կենտրոն ընտրելով Հաֆթան հայկական գիւղը...

...1915 թ. յուլիսի վերջերին սկսւում է Վանի գաղթը: Փախստականները երկու գծերով (Խոշաբի եւ Սարայի) գալիս են Սալմաստ եւ Խոյ, որոնցից մօտ 6500 հոգի Վանի, Շապահի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Կառկարի շրջաններից, գալիս են Չուխա-գադուկից, Բաշկալէից մինչեւ Աղբակի Ս. Բարդուղիմէոս Առաքելի վանքը, տեղաւորւում գետերի ափերին, իսկ 2500 հոգի Սարա-կոթուր գծով գալիս են դէպի Խոյ: Որոշւում է ունեցած գումարներով անմիջապէս օգնութեան հասնել թէ՛ Աղբակ եւ թէ՛ Խոյ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 108-115: Տպագիր:

Նորեկների դրությամբ շատ ծանր էր: Ճանապարհին Ղարա-Դարայի ձորով անցնելիս Մլանցի եւ Մկուրցի քողերը, որոնք իրենց հպատակությունն էին յայտնել Ռուսաց կառավարության, յարձակել էին նոցա վրայ եւ սպանել ու վիրաւորել 600 հոգի, կողոպտել էին գաղթականների հետ եղած 10.000 գլուխ անասունները եւ մեծ քանակութեամբ տնային իրեր: Թալանի մասին հետագրեց անմիջապէս գործող իշխանութիւններին, որոնք միայն բաւականացան թալանը յետ դարձնելու խոստումներով: Այդ անսպասելի գաղթի պատճառով սկսեցին Սալմաստ յետ գալ՝ 500 հոգի հայեր Զուլամերիկի շրջանից, 2000 Աղբակից, 1500 Գեաւառից ... որոշեց խոյ հասածներին էլ տեղաւորել Սալմաստի գիւղերում, բացի այդ Խոշաբի եւ Բաշկալէի շրջան են հասնում Վանի եւ միւս շրջաններից փախած 6500 հոգի եւս, որտեղ նոյնպէս Սալմաստի կոմիտէն հասցնում է թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բժշկական օգնութիւն: Խոշաբի եւ Բաշկալէի շրջան հասածներին որոշեց կենտրոնացնել Բարդուղիմէոս Առաքեալի վանքի շրջանում, յուսալով մօտ ապագայի վերադարձման հնարաւորութեան: Բայց Վանի գրաւումը լինելով փոփոխական եւ նկատի ունենալով դրութեան անորոշութիւնը, միւս կողմից էլ ցրտերի սկսելը, որոշում է սեպտեմբերի վերջերին նոցա եւս տեղափոխել Սալմաստ՝ ձմեռը անցկացնելու: Սալմաստում հնարաւորութիւն է տրուում բոլորին տեղաւորելու 18 հայաբնակ գիւղերում եւ ստացած գումարներով օգնելու նրանց ... »¹:

Յատկանշական է, որ Աղբակում բժ. Վ. Յովհաննիսեանը Բարդուղիմէոս Առաքեալի վանքում քաղաքների միութեան հիւանդանոցի ճիւղ է բացում, որտեղ խնամում են հայ եւ ասորի հիւանդ գաղթականներին եւ վիրաւոր զինուորներին: 1916 թականի ամռանը բացում է նաեւ բժաւոր տիֆի համար առանձին հիւանդանոց, այնուհետեւ՝ խուլերի արեւալուն պէս երկու բուժկէտեր՝ Հաֆթանում եւ Դիէրում, ինչպէս նաեւ կազմեցին բժշկական երկու խմբեր Սալմաստում:

Տեղեկագրում նշած է նաեւ, որ բուժարաններում 1915 թ. նոյեմբերից մինչեւ 1916 թ. դեկտեմբերը բուժել են 15.000-ից ւելի հայ եւ ասորի հիւանդներ:

Նոյն տեղեկագրում, ակնարկելով հայ-քուրդ փոխյարաբերութիւնները, մասնաւորապէս նշում է. «....Աղբակի քուրդ գիւղացիների եւ հայերի յարաբերութիւնը

¹ Նոյն տեղում:

աւելի բարեկամական է, քան լեռնացի քրդերինը. բացի այն, որ 1896-ի քրդացած բոլոր հայերը, մօտ 400 հոգի, յետ դարձան իրենց մայրենի եկեղեցու ծոցը, այլեւ իսկական քրդերից շարունակում են գալ եւ մկրտել ու ցրել հայ գիւղերը ապրելու համար ... Քրդուհիները մեծ պատրաստակամութեամբ պսակում են հայերի հետ, քանի դէպքեր եղան, երբ քրդուհիները մերժեցին իրենց ազգականների խնդիրը՝ յետ դառնալու իւրայինների մօտ եւ ուրախութեամբ ամուսնացան հայերի հետ ...»:

Իսկ գաղթականների դատական խնդիրների վերաբերեալ տեղեկագիրն անդրադարձել է, որ. «.... 1916 թականին, պատերազմի պատճառով երկրի անորոշ դրութիւնը ստիպել տեց եղած որբերին ուղարկել Կովկաս, պատսպարելու Դիլիջանի եւ Նախիջեւանի որբանոցներում, որոնց թիւը եղել է 250-ից աւելի: Թէ՛ տեղացիների եւ թէ՛ գաղթականների դատական խնդիրները իրար եւ օտարների հետ վարել է կոմիտէն հայոց եւ տեղական սովորոյթի իրաւունքների հիման վրայ: Խառը եւ լուրջ դատերը տեսնւել են հիւպատոսի եւ պարսիկ նահանգապետի հետ միասին, իսկ գիւղերում ծխական խորհուրդը տանտէրերի հետ: Շատ խաղաղ քրդական գիւղերին տրւել է մի-մի պահապան պաշտպանութեան համար իրենց խնդրանքի համաձայն...

...Կոմիտէն թէ՛ Սալմաստում, թէ՛ Խոյում, թէ՛ Ուրմիայում, թէ՛ Աղբակում անուշադիր չի թողել եւ ասորի գաղթականներին, տեղաւորելով հայ գիւղերում, դատերը վարելով եւ ըստ հնարաւորութեան օգնելով դրամով եւ հագուստով: Ասորի գաղթականները եկել են Զուլամերիկից եւ Գեաւառից, ընդհանուր թիւը երեք շրջաններում հասնում էր 30.000-ի»¹:

Ահաւասիկ, տւեալ տեղեկագրի փաստացի վկայութիւններն առաւել ուշագրաւ են դառնում, երբ դրանք զուգակցում են հեղինակաւոր-պատասխանատու գործիչների վկայութիւններին՝ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում հայ գաղթականութեան հանդէպ Տ. Ներսես Մելիք-Թանգեանի կողմից ցուցաբերած վիթխարի հոգատարութեան վերաբերեալ:

- Սիմոն Վրացեանի վկայութիւնը.

¹ Նոյն տեղում:

«.... Ես նրան հանդիպեցի 1915-ին, Թիֆլիսում, այլեւս իբրեւ եպիսկոպոս եւ Արրպապականի թեմի առաջնորդ: Եկել էր Թիֆլիս Արրպապականի թեմի համար պաշտպանութիւն խնդրելու: Կարապետ եպսկ. Տ. Մկրտչեանից յետոյ, որ գիտուն եւ գաղափարական հոգեւորական էր, Արրպապականի թեմի առաջնորդութեան պարասխանաւորու պաշտօնը նրան էր յանձնւած: Եւ նա բացառիկ անձնւորութեամբ եւ վարչական հմտութեամբ ծառայում էր իր հօտին: Նրա օրօք, Արրպապականի թեմը մեծ առաջադիմութեան մէջ էր, երբ վրայ հասան մեծ պատերազմը եւ 1914 թ. դեկտեմբերեան աղէտաւոր նահանջը: Ուրմիոյ եւ Սալմաստի հայութիւնը ամբողջապէս տեղահան եղան: Թաւրիզեցիներից էլ ով հնար ունէր՝ անցաւ Կովկաս: Ներսէս Սրբազանը աղէտահար ժողովրդի մէջ էր՝ նրա հետ բաժանելով ամէն նեղութիւն: Նրա ջանքերով կազմեցին նպաստամատոյց մարմիններ, նիւթական միջոցներ հայթայթեցին եւ թէ՛ գաղթի ճանապարհին, եւ թէ՛ գաղթավայրերում ուրելիք, հագուստ եւ հաց տրեց կարիքաւորներին: Այժմ նա Թիֆլիսում աշխատում էր պետական նպաստ ապահովել եւ հասարակական կազմակերպութիւնների աջակցութիւնը կանոնաւորել... Ներսէս Սրբազանը վերադարձաւ իր հետ տանելով ոչ միայն խոստում, այլեւ շօշափելի օգնութիւն: Վերադարձաւ եւ իր հօտի հետ ճաշակեց թրքական արշաւանքի բոլոր դառնութիւնները: Իր աչքերով տեսաւ Արրպապականի թեմի քայքայումը, ապա, դաշնակիցների յաղթանակից յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան ծնունդը, որի հանդէպ անսահման սէր ու պաշտամունք ունէր»¹:

- Յովսէփ Յովհաննիսեանի (Յ.Էլմար) վկայութիւնը.

«.... Նա բազմիցս իր կեանքի գնով փրկել է իր ժողովրդին՝ սպառնացող վտանգներից, թէ՛ ներքին իրադարձութիւնների ժամանակ եւ թէ՛ առաջին ու երկրորդ համաշխարհային պատերազմների փոթորկոյ եւ խռովայոյզ օրերին:

Արրպապականի հայութեանը անմիջական վրանգ էր սպառնում Առաջին աշխարհամարտին, երբ ամբողջ նահանգը գրաւող թուրք զօրքերի կողմից կոտորածի սպառնալիք էր կախւած շրջանի հայութեան գլխին: Վրանգաւոր այդ պահին է, որ հրապարակ է գալիս Ներսէս Արք. Մելիք-Թանգեանը, իր ամբողջ կարողութեամբ, իր

¹ Տե՛ս Յուշամատեն Տ. Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանի, Թեհրան, «Ալիք» տպ., էջ 42:

ամբողջ հեղինակութեամբ գործի լծում: Երբեք չի հանգստանում, մինչեւ որ իր դիմումների, իր ձեռք առած միջոցների հետեւանքով եւ պարսիկ կառավարութեան ազդու միջամտութեան շնորհիւ, յաջողում է հեռացնել վրանգը եւ փրկել Արրպապականի հայութեանը»¹:

- Անդրէ Տ. Օհանեանի (Ամուրեան) վկայութիւնը.

«.... Ա. Աշխարհամարտին, 1915-1916 թթ.-ին Սրբազանը մեծ մասամբ մնացել էր Սալմաստ, ուր կամաւորական բանակները հանդիպումներ էին ունեցել եւ Սրբազանը մտերիմ էր բոլոր խմբապետների հետ, մասնաւորապէս՝ Անդրանիկի (որն հետագային, 1920-ին, Սրբազանի դիմումի վրայ, Ամերիկայից 20.000 դոլար ուղարկեց Արրպապականի հայութեան կարիքների համար): Սրբազանը իսկական ժողովրդի մարդ էր, արտակարգ հայրենասիրութեամբ տոգորւած: ... Սրբազան Մելիք Թանգեանը կարծես սրտեղծւած էր գաղթականութեանը հոգ տանելու համար»²:

- Համօ Օհանջանեանի վկայութիւնը.

«.... Երկրորդ անգամ նրան հանդիպեցի Պետերբուրգի բարձրագոյն Սենատի դատարանում, երբ կատարւում էր Լըժինեան գործի դատավարութիւնը,- Ես՝ դատապարտեալների աթոռի վրայ, նա՝ վկաների մէջ: Բազմաթիւ էին վկաները, բարձրաստիճան հոգեւորականներ, եպիսկոպոսներ, բայց ամենից շատ հետաքրքրութիւն եւ կարեւորութիւն ունեցաւ Ներսէս վրդ. Մելիք Թանգեանի - այն ատեն Տաթևի պապմական վանքի վանահայր-ցուցմունքները, տրւած մաքուր ոռուսերէն լեզուով: Այնքան ջախջախիչ էին ոռուսական ՌԷԱԿՑԻԱՅԻ համար նրա ցուցմունքները, որ նախագահողը սարսափահար ընդհատեց նրա հարցաքննութիւնը:

Դրանից յետոյ ես նրան հանդիպեցի չորս տարի յետոյ մեծ պատերազմի ժամանակ, նորից հասարակական ասպարէզում: Ռուսական Քաղաքների միութիւնը շատ լայն գործունէութիւն էր սրտեղծել պատերազմի առաջաւոր դիրքերում թէ՛ զինւորների, թէ՛ ժողովրդի եւ թէ՛ գաղթականների համար:

Պարսկաստանի հիւսիսային շրջանի գաղթականների եւ տեղական ժողովրդի համար սրտեղծւած բազմաթիւ հաստատութիւնների գործերը վարում էր Արրպապականի

¹ Նոյն տեղում, էջ 70, 71:

² Նոյն տեղում, էջ 110 եւ 114:

Առաջնորդ Ներսէս Եպսկ. Մելիք Թանգեանը մի զարմանալի հեղինակութեամբ, պարկառուանք ներշնչելով բոլորին դէպի իր անձը եւ իր գործը»¹:

4.4. Արապապականի հայութեան կոտորածն ու բռնագաղթը (1917–18 թթ.)

Թուրքական բանակը 2-րդ անգամ խախտեց Պարսկաստանի չէզոքութիւնը 1918 թին: Այս անգամ Ալի Իսսան փաշայի հրամանատարութեամբ. դա թրքական բանակի աջ թեւն էր, որ նպատակ ունէր խուժելու արեւելեան (*Կովկասեան*) Հայաստան եւ ջնջելու հայութիւնը, լրացնելու համար արեւմտահայերի՝ 1915 թ. Եղեռնը²:

Պարսիկ պատմաբան Քաւէ Բայաթն իր «Պանթուրքիզմը եւ Իրանը» աշխատութեան մէջ անդրադառնալով նոյն թեմային, մատնանշել է. «.... Իր նախնիների նպատակների իրականացման ճամբին, Իսսան փաշան Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում քուրդ հրոսակախմբերի հետ ներխուժում է Թուրքիա եւ ռուսների նահանջից յետոյ իսլամականութեան անուան փակ կարծ ժամանակաընթացքում այնպիսի արհաւիրքներ գործում, որ ժողովուրդը ցարական Ռուսաստանի բազմամեայ զուլումն ու անարդարութիւնները մոռացութեան է տալիս, ու քանի որ անյոյս էին կենտրոնի օժանդակութիւնից, Ասործուց հայցում էին ռուսների վերադարձը եւ «Կրօնակից եղբայրների» փորձանքից ազատւելը...»³:

Այս կապակցութեամբ յատկանշելի է 1918 թ. յուլիսին Ալի Իսսան փաշայի խոստովանութիւնը (*Զուլֆայի ճամբի վրայ դիմաւորող պեղական ու հասարակական խաւերի, ինչպէսեւ՝ թաւրիզահայ համայնքի ներկայացուցիչների առջեւ ունեցած իր ճառում*)⁴ Խոյի եւ այլ շրջանների հայաբնակ գիւղերի կոտորածների մասին, որտեղ նա

¹ Նոյն տեղում, էջ 290:

² Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 6:

³ بیات کوه، "پان ترکیزم و ایران"، ص. 141.

⁴ Ճառում Ա. Իսսան փաշան մասնաւորապէս յայտնել է. «....Դուք չէք կարող անտեսել թէ որքան վատութիւններ են արել Ուրմիայի, Սալմաստի եւ Խոյի հայերը մահմեդականներին: Դեռեւս մօտ անցեալում Անդրանիկը, ձեր ղեկավարը, իր զօրքով եկաւ մեր վրայ յարձակելու, բայց Ասործույ շնորհիւ մենք նրան պարտութեան մատնեցինք: Իրենց նահանջի ժամանակ, փախչողները կոտորեցին իրենց ճամբի վրայ գտնուող մահմեդական գիւղերը: Նրանք նրանց սպանեցին առանց սեռի, տարիքի կամ վիճակի խտրութեան: Նրանք կտրեցին կանանց կտրծքը եւ պատռեցին որովայնը, նրանց գործածելուց յետոյ: Նայեցէք այս երեխաներին, նրանք չխնայեցին նման արարածներին. նոյնիսկ անիւ փոքրերին նրանք բռնում էին ոտքից, բարձրացնում օդում եւ նրանց ճեղքում երկուսի իրենց սրերով: Մենք էլ սպանեցինք, իբրեւ փոխհատուցում, Խոյի հայերին. եւ ես հրաման արձակեցի կոտորել Մակուի հայերին:

ուղղակիորեն յայտարարել է. «.... Որ **ինքը հրամայել է կոտորել Խոյի, Մակուի հայերին...**, բայց ոչ միայն Խոյի եւ Մակուի, այլեւ Ս. Թադէի վանք ապաստանած 83 հայերին, Ղարադաղի Դզմարի շրջանի հայկական հինգ գիւղերի բնակիչներին ...»¹:

«.... Այս մէջբերումները,- գրում է Անդրէ Ամուրեանը ,- որ արի թարգմանաբար, Հայր Պ. Ֆրանսէնի ֆրանսերէն արխիւից, բացառիկ վկայութիւններ են եւ այնպիսի մանրամասնութիւններով, որ մինչեւ այժմ յայտնի չէին: Ուրեմն բացառիկ փաստագրութեան հետ գործ ունենք եւ առաջին անգամն է, որ հրատարակում ենք: «Հայ Դատի» համար սրանք կարելորդ նիւթեր եւ փաստեր են պարունակում»², չնայած Պարսկաստանի արտգործնախարարութիւնը տուեալ ժամանակաշրջանում, ջանքեր է ի գործ դրել՝ օսմանցիների հակահայ սպառնալիքների կանխարգելման ուղղութեամբ³:

Ամուրեանը նաեւ մի քանի կարելորդ դիտողութիւն է արել որպէս հակափաստարկ Ալի Իսսան փաշայի զրպարտութիւններին՝ ընդգծելով հետեւեալները.

1. Երբ հայկական Եղեռնի մասին է ակնարկում Հայր Պ. Ֆրանսէնը, Թաւրիզի Օսմանեան բանակի հրամանատար Միւնիր Բէյը պատասխանում է. «Օ՛հ, դա հին թիրքերն էին, որ այդ արին, մինչդեռ մենք երիտասարդ թուրքերս ոչ ոքի վայրութիւն չենք անում բացի՝ մեր թշնամիներից»: Այս պատասխանով «Երիտասարդ թուրք» Միւնիր Բէյը նախ խոստովանում է, որ կոտորած եղել է, այն էլ «հին թիրքերի» կողմից: ... Ոճրագործի տրամաբանութիւնը միշտ թոյլ է եւ հակասական: Միւնիր Բէյը բացառութիւն չէր կարող կազմել: Իր հակասութեամբ նա այնուամենայնիւ հաստատում է, որ հին թիրքերը ջարդեր կազմակերպել են:

2. Ալի Իսսան փաշան ջարդի վերագրում է անում Անդրանիկին եւ իր զինակիցներին, որը ճիշտ չէ. հայ ֆեդային ընդունակ չէ կին, երեխայ կոտորելու, սրով միջից ճեղքելու մանուկներին. դա թիրքի գործ է: Ապա նաեւ այն, որ **Խոյի շրջանում օսմանեան թիրքեր չկան**, այլ տեղական թաթարներն են, իսկ Անդրանիկը թաթար չի կոտորել,

Ուրեմն՝ եթէ դուք ուզում էք լաւ վերաբերմունքի արժանանալ, գործնականի վերածէք այն խոստումները որ տուիք, ապա թէ ոչ՝ ես ոչ մի բանի պատասխանատու չեմ» (տե՛ս Ամուրեան Ա.-ի «Ատրպատականի հայութեան վիճակը թրքական բանակների ներխուժման օրերին. կանխամտածած եւ նախօրօք ծրագրած ցեղասպանութիւն» աշխատութիւնը, էջ 15, 16):

¹ Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 18:

² Նոյն տեղում, էջ 17:

³ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 66، سپریال 262، پرونده 38.

որովհետեւ նրանք Պարսկաստանի քաղաքացիներ էին, իսկ Անդրանիկը համակրում էր Պարսկաստանին, մանաւանդ որ վերջինս բազմիցս ոտքի կոխան էր եղել օսմանցիների կողմից եւ չէզոք պետութիւն էր¹: Այս էլ թիրքին յատուկ զրպարտութիւն է: Նման զրպարտութիւններին նաեւ պատասխանել է Անդրանիկը. «.... *Ես ոչ չար նպատակ եւ ոչ ոխ ունեմ խաղաղասէր թուրք բնակչութեան հանդէպ: Ես միայն կուում եմ բէգերի ու իրենց պետութեան դէմ...*»²:

Այս եւ նման զրպարտանքների թիրախ է դարձել Անդրանիկը, երբ դեռեւա 1914-15 թականներին ի պաշտպանութիւն Ատրպատականի հայութեան մղած կռիւներում (*Ուրմիայի եւ Դիլմանի շրջաններ*) ջախջախել է թուրք ու քուրդ հրոսակներին: Նման զրպարտութիւններից զերծ չեն մնացել նոյնիսկ պարսկական պատմագրութիւնը եւ ժամանակի օսմանամէտ մամուլը, երբ տեղ-տեղ անդրադարձել են «*Հայերի կողմից մուսուլմանների կոտորածներին*»՝ տուրք տալով անհարկի չափազանցութիւնների, որոնք, ինչ խօսք, մշտապէս ազդւած են եղել թուրք օսմանական սադրանքներից:

Զորօրինակ, պարսիկ պատմագիր Քեասրափն, վկայակոչելով Թաւրիզի մուջահիդ Ամիր Հեշմաթին, որն էլ համագործակցել է օսմանցիների հետ, գրում է. «.... *Ռուսների դէմ հակամարտութեան ընթացքում տարբեր շրջաններում հանդիպել են ասորիների ու հայերի դիմադրութեանը: Մաւանայում ասորիները եւ հայերը մուսուլմանների կոտորած սարքեցին ու նոյնիսկ երեխաներին ու կանանց չէին խնայում ..., այնպէս որ՝ մենք էլ մտադրուեցինք ամենուր նրանց դէմ վարուել նոյն կերպ ու կենդանի չթողնել նրանցից ոչ ոքի...*»³:

¹ Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 17,18:

² Յարութիւնեան-Քոհէն Ռ., Վերապրած Խոյեցի Արուսեակը, Թեհրան, 2013, էջ 220: Տե՛ս Ա. Չալաբեանի Զօրավար Անդրանիկը եւ Հայ Յեղափոխական շարժումը, էջ 277:

³ 552.ص.کسروی، "تاریخ هجده ساله اندر ایاجان"، تهران 2007، ص.552.

1917 թ. վերջերին պայթում է ռուսական յեղափոխությունը՝ փլուզման ենթարկելով ռազմաճակատները¹, եւ ռուսական զորքի՝ Ատրպատականից ճարահատ նահանջի բերումով հայ եւ ասորի ժողովուրդները կանգնում են ահաւոր իրականութեան առջեւ. «.... Կովկասեան ճակատը մերկանում էր, եւ բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում թուրքական արշաւանքի համար»²: Մէկ կողմից Ռուսաստան գաղթելն էր աննպատակայարմար, իսկ միւս կողմից, մնալու դէպքում, ապաւէն ուժից զրկւելը: Այս ծանրակշիռ պայմաններին զուգընթաց, երբ պարպւում էր Կովկասեան ճակատը ռուս զորքերից «*Դէպի տուն*» նշանաբանով, Վան-Վասպուրականի հայութիւնը ստիպւած է լինում լքել իր ծննդավայրը, գաղթել դէպի Կովկասեան Հայաստան: Ճամբաների կտրւած լինելու պատճառով (*քրդերի եւ թուրքերի յարձակումներ*) հայերի մի զանգաձ, ղեկավարութեամբ Կոստի Համբարձումեանի եւ Լեւոն Շաղոյեանի, ճամբան թեքում եւ անցնում է Ուրմիա: Միաժամանակ ելնելով անհրաժեշտութիւնից՝ կազմակերպւում է ինքնապաշտպանութիւն, ղեկավարութեամբ ՀՅ Դաշնակցութեան: Գործի են անցնում Կոստի Համբարձումեանը, Լեւոն Շաղոյեանը, Սամսոն Թադէոսեանը եւ ուրիշներ. երիտասարդ տարրերին օժտում են զէնքով, պէտք եղած լրացուցիչ զինամթերքը ձեռք են բերում Շարաֆխանէի մէջ ռուսական բանակի թողած զինամթերանոցից: Այնուհետեւ երեք հերոսական ճակատամարտեր են տեղի ունենում թուրքական բանակի դէմ

¹ Պատմագրութիւն ՀՅ Դաշնակցութեան քառահատորեակում (էջ 19) կարդում ենք հետեւեալը. «.... Այդ ռազմաճակատների առաջաւոր գիծը սկսւում էր Սեւ ծովից եւ շարունակւում էր մինչեւ Պարսկաստանի ներսը՝ թիկունքում տեղ-տեղ բաւականին խոր, թողնելով Տրապիզոնը, Երզնկան, Մուշը, Բիթլիսը եւ պարսկական Ուրմիան: Այդ հսկայական տարածութեան վրայ, 1917 թ. վերջերին, կանգնած էր աւելի քան 300.000-նոց ռուսական բանակը՝ իր բոլոր մասերով: Ռուսական յեղափոխութիւնը ընդհանրապէս եւ Բոլշեւիկեան յեղաշրջումը յարկապէս ցնցեցին ու ալեկոծեցին այդ բանակը՝ հիմնովին քայքայելով, բարոյալքելով այն, ու խորտակելով թշնամուն դիմադրելու նրա կամքը: Բանակը վերածեց հօտի, որի համար բոլոր հարցերը չքացել էին, բացի մէկից՝ ձգել ամէն ինչ ու դառնալ տուն» (4-րդ հատոր, 1918-1992):

«Այգ»-ը, վերոգրեալ իրավիճակը նկարագրելով, գրում է. «.... Ինչքան հեռանում է մեր սահմաններից ռուսական զորքը, այնքան փափկանում ու կնճռոտ է դառնում մեր պարսկահայերիս քաղաքական կացութիւնը: Ձեզ քաջ յայտնի է՝ մի բոլորն պարսկահայ գաւառցիներ՝ Խոյում, Սալմաստում, Ուրմիում եւ այլն տեղերում ապրելով մօտիկ թշնամու սահմանին, կտրւած աշխարհից մեծ անակնկալների նախօրեակին են (1918 թ., համար 3, էջ 2)»:

² Կիրակոսեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 18:

յաջողութեամբ, սակայն ուժերի պակասի պատճառով վերջիվերջոյ դիմում են զանգաճային գաղթի դէպի հարաւ՝ միանալու անգլիական ուժերին¹:

«Հայ եւ ասորի ժողովուրդները իւրաքանչիւրն իր հերթին, անջատ, հարկադրաբար մտածում էին մի ելք գտնել ... Վախն ու անորոշ դրութիւնը քրիստոնեայ ժողովրդին պատում է: Բոլորը անխտիր ապրում են մահուան սպառնալիքի տակ ...»²: Մշտապէս պարսկա-թուրքական սահմաններում քրիստոնեաներին հալածելու լծած քուրդ հրոսակները եւս, ի տես նոր իրադարձութեան՝ Ռուսական յեղաշրջման, մղում են նոր խաղերի: «.... Սոուջբուլադի եւ Ուրմիայի շրջանում նրանք սկսում են այնպիսի լուրջ շարժում, որ անուշադիր թողնել չի լինում: ... Հին ռեժիմի օրերից նրանք զանազան կեղծաւոր ձեւերով, ըստ ոմանց՝ տաճկական ոսկու փայլով, կարողացել են վերահասութիւն ձեռք բերել եւ ազատ ել ու մուտք ունենալ ռուսական բանակում, իսկ շարերն էլ, զինուորական համազգեստով հայ կամաւորի անուան տակ սկսել են կողոպտել գիւղերը, մնացածներն էլ օգտուելով իւրայինների այդ խորամանկ խաղից, խնդրել են զէնք ունենալ ինքնապաշտպանութեան համար: Այսպիսով, ողջ Քրդստանը զինւած է, իբրթէ հայ թալանչիներից պաշտպանւելու համար, բայց կասկածից դուրս է, որ նրանք գաղտնի հաղորդակցութեան մէջ են տաճկական բանակի հետ եւ յարմար ըրպէի են սպասում միայն»³:

Ճգնաժամային այս իրավիճակից ելնելով ՀՅԴ Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեն իր 1917 թ. դեկտ. 20-ին ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյի ընկերներին, Թիֆլիսում տեղակայւած հայ զինուորական միութեան Կենտրոնական խորհուրդին եւ Հայ ազգային խորհուրդին յղելով մի նամակ, ահազանգում է վերահաս այն վտանգների մասին, որոնք սպասելի էին զինադադարի արդիւնքում ռուսական զօրքերի նահանջից յետոյ: Նամակում մասնաւորապէս ասում էր հետեւեալը. «.... Ֆրոնտը դադարկում է: Ատրպատականի հայ ժողովուրդը, գլխաւորապէս Սալմաստի, Ուրմիի եւ Խոյի գիւղերը, ինչպէս եւ այդ գիւղերում ապրող տաճկահայ գաղթականութիւնը մեծ վրանգի մէջ են: Այնտեղից արդէն մեզ գալիս են յուսահատական օգնութեան կոչեր: Սիմկոն նորից գլուխ

¹ Սարո Յ., Ատրպատականի գոյամարտը, Թեհրան, 1964, էջ 16:

² Ամուրեան Ա., նշլ. աշխ., էջ 20, 21:

³ «Այգ» շաբաթաթերթ, 1917, ապրիլ 9, 2 տարի, էջ 2:

է բարձրացրել եւ մեծ կազմակերպման մէջ է: Նրան կամաց-կամաց միանում են միւս քրդական ցեղերը, թէ՛ պարսկական եւ թէ՛ տաճկական: ...Կարելոր է այդպէս ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան մասին լուրջ կերպով հոգալ, մտածել եւ կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը: Հարկաւոր է եւ անհրաժեշտ ասորական բաւալիոններին կից կազմակերպել 2-3 հայկական բաւալիոններ զուր ինքնապաշտպանման նպատակով»¹: ՀՅԴ Ատրպատականի Կ. Կոմիտէն սոյն նամակում նամակում շեշտում է այդ բաւալիոնների կազմութեան նպատակային երեք կարելոր հանգամանքներ ըստ հետեւեալի. «1) Հայ ժողովրդի պարսկական հաւաքած ինքնապաշտպանութեան հարցը դրական հիմքերի վրայ կը դրի. 2) Որոշ չափով դոցա միջոցաւ կապահովենք այդ ֆրոնտը. 3) Թոյլ չենք տալ գաղթը, որը ներկայ պայմաններում սարսափելի կը լինի»²: Նամակի վերջում շրջանի մարմինը զէնքի եւ կազմակերպիչ ուժերի շուտափոյթ առաքման գործում իր պատրաստակամութիւնն է յայտնում «պատրաստանալու եւ անյետաձգելի» գործին:

Ահա, այս իրադարձութիւնների լոյսի ներքոյ, Ատրպատականում հայ հասարակայնութեան շահերին հետամուտ եւ ներկայացուցչական ժողովի կողմից ժամանակին կեանքի կոչւած Ազգային մարմինը մտահոգ ներկայանում է նահանգապետ Իջլալ-օլ-Մուլքին եւ յայտնում. «Հայ ժողովուրդը մինչեւ այս պատերազմը տարիներ շարունակ հարեւան թուրքերի հետ պարել է հաշտ ու սիրով. ներկայիս էլ որեւէ հաշիւ, թշնամանք չունի, հաւատարիմ հպատակ է եղել կառավարութեան եւ այդպիսին էլ պիտի մնայ, անգամ պատրաստ է գաղթելու երկրի ներսերը, եթէ կառավարութիւնը տրամադիր լինի եւ մի ապահով վայր նշանակելու լինի, որովհետեւ ժողովուրդը լուրջ կերպով մտահոգ է եւ վախ ունի թրքական բանակի, ինչպէս նաեւ ընչաքաղց վայրերի քիւրդերի առաջացումից, որոնք Թուրքիայում իրենց հպատակ հայ ժողովրդին առանց սեռի խտրութեան՝ սրածել, կոտորել, բնաջնջել են, նոյնը մասամբ կատարել են 1914-15-ին Ուրմիայում: Նոյն ընթացքը պիտի կիրառեն այսպէս, երբ հասնեն: Հայերը զինուել ու պատրաստուել են, հետեւաբար անհրաժեշտ է, որ ձեր ազդեցութիւնը գործադրէք, արգելք հանդիսանաք մի շարք թրքօֆիլների, որոնք մահմեդական ժողովրդի մէջ քարոզչութիւն

¹ ՀՅԴ փաստաթղթերի արխիւ, նո. 484-486, Բոստոն:

² Նոյն տեղում:

են կապարում, նրանց կրօնական զգացումները հրահրում եւ գրգռութիւններ են առաջացնում...»¹:

Տեւալ իրավիճակի մասին ուշագրաւ է ստորեւ բերող «Այգ»-ի առաջնորդող յօդաձից հետեւեալ հատւածը. «.... Արրպապականի մի բուն հայութիւնը, հակառակ մեր կառավարութեան կողմից վայելած բացառիկ հոգաւարութեան, հակառակ հարեւան թուրք ժողովրդի (Արրպապականի թուրքեր – Դ.Մ.) բարեացակամ ու եղբայրական վերաբերմունքի, նոյնպէս իր տագնապի օրերն է ապրում: Ճակարը դաւարկում է ու լայնարձակ ճանապարհ է բացում քուրդ ու տաճիկ սովալլուկ հրոսակների առաջ մեր բնակավայրերը խուժելու: Չկայ իրական ուժ դիմագրաւելու այդ հաւանական աղէտին: Այդ խորապէս զգում են սահմանամերձ գաւառների հայ գիւղացիք, զգում ենք եւ մենք եւ մեր հարեւանները եւ ինքը թշնամին, որը գուցէ այժմ օրեր ու ժամեր է հաշւում՝ միայն իր դիւական գործը գլուխ բերելու համար»²: Միեւնոյն ժամանակ Ազգային մարմինը նոյն նպատակից ելած յատուկ պատգամաւոր է գործուղում Թաւրիզ՝ Առաջնորդարանի միջոցով դիմելու կառավարութեանը, որը սակայն ապարդիւն է անցնում..., քանզի. «Թէ՛ Թաւրիզում եւ թէ՛ Ուրմիայում՝ համաթուրանականութեան հաւաքարիմ պետական դեմոկրատ պաշտօնեաները փորձում են հաւաստիացնել, որ «թրքական բանակը իրաւունք չունի եւ չի կարող սահմաններից ներս անցնել...», առանց նկատի առնելու, որ թրքական եւ ռուսական բանակները չորս տարիների ընթացքին քանիցս ազատ եւ անարգել մուտք են գործել այդ շրջանները»³: Յատկապէս, որ պարսիկ դատաւորները մշտապէս անգոր են եղել սաստելու վերջիններիս:

Ասորիներն իրենց հերթին նոյնանման պատճառաբանութիւններով ու առաջադրանքներով դիմում են նահանգապետ Իջլալ-օլ-Մուլքին, վերջինս վճռական պահանջում է զինաթափ լինել եւ զէնքերը յանձնել⁴, մի բան, որը հայերի հետ

¹ Սարո Յ., նշւ. աշխ., էջ 19:

² «Այգ» շաբաթաթերթ, 1918 յունւար 1, էջ 1:

³ Սարո Յ., նշւ. աշխ., էջ 19, 20:

⁴ «Այգ»-ը իր առաջնորդող խմբագրականում գրում է. «.... Մեր կառավարութիւնը կանգնած է դեռ իր տեսակէտի վրայ, այն է՝ զինաթափութեան ենթարկել բոլոր զինւած ուժերը, որոնք որեւէ առնչութիւն չունեն մեր պետութեան հետ: Բնական էր, որ այս դէպքում առաջին հարածը պէտք է կրէին լեռնական ասորիները, որոնք թէպէտ եւ Պարսկաստանի ժողովուրդներից չեն, այլ ժամանակաւոր հիւրեր մեր երկրում, բայց միակ կազմակերպւած ուժն են ներկայացնում մեր շրջանում: Զելօների այդ բաւալիօնները, որ կազմեցին ռուսական միջոցներով եւ պիտի ծառայէին միմիայն դաշնակիցների ռազմական

հանդիպման ժամանակ չի պահանջել: Նոյնանման դիմումներին զուգընթաց ամերիկեան միսիոնար եւ ներկայացուցիչ դոկտ. Շէյդը յաճախ հանդիպում է նահանգապետին եւ այլ բարեյոյս ազդեցիկ անձնատրուութիւնների, ջանք է թափում այդ լարածութեանը վերջ տալու, բայցեւ՝ ապարդիւն: Կառավարութեան հետ հանդիպումների ապարդիւնութիւնը, բացատրում էր նրանով, որ տուեալ ժամանակաշրջանում պարսկական կառավարութիւնը «....թոյլ էր, ուր կային գերմանօֆիլներ, թրքօֆիլներ եւ անգլօֆիլներ, որոնք տարբեր, հակընթաց քաղաքականութիւն վարելով, ջլատիչ, վնասարար դեր էին կատարում: Պետական միատեսակ մտածելակերպ գոյութիւն չունէր..., Ատրպատականի դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որի առաջնորդը Իսմայիլ Նուբարին էր, նաեւ գործակիցները բացարձակապէս շարժում են թուրք կառավարութեան եւ գերմանական գործակալների ցուցմունքներով. այդ պատճառով, քրիստոնեաների ամէն տեսակի բանակցութիւնները, առաջադրանքները եւ հաւաստիացումները անընդունելի եւ ապարդիւն են անցնում»¹:

Ատրպատականի քրիստոնեայ համայնքների եւ մասնաւորապէս շրջակայ բնակչութեան համար պատուհաս էր նաեւ Սալմաստի լեռնային շրջանին մաս կազմող Զահրա բերդում հաստատուած, յանդուգն ու խորամանկ քուրդ ցեղապետ Սմկօն, որի հօրը՝ Զաֆար աղային, ժամանակին Թաւրիզի իշխանութիւնը, որպէս անհնազանդ,

նպատակների համար, ներկայումս միակ օտար զորքերը չեն, որ գտնուում են Պարսկաստանում. դրանք մի մասնիկն են հէնց մինչ այսօր էլ Պարսկաստանի սահմաններում գտնուող դաշնակից անգլիական ու ռուսական զօրքերի, որոնք ոչ մի տրամադրութիւն չեն ցոյց տալիս մեր կառավարութեան պահանջներին բաւարարել, այն է՝ մաքրել պարսկական տերիտորիան օտար ուժերից: Այն, ինչ որ կատարւում է հարաւում դիպլոմատիկական ճանապարհով, մեզ մօտ՝ Ատրպատականում, ուզում են կատարել զինու զօրութեամբ, որից եւ ստացում է ներկայ արիւնտուր օրերը Ուրմիոյ շրջանում: Զինաթափութեան այս ձեւը ուրիշ հետեւանք ունենալ չէր կարող: Զելօների համար իրենց բաւալիօսներն ու ձեռքի տակ ունեցած զէնքը իրենց գոյութեան միակ խարիսխն է թէ՛ այժմ, երբ գաղթական ու անտէր վիճակում են գտնուում, եւ թէ՛ հաշտութիւնից յետոյ, երբ նրանք պիտի վերադառնան իրենց Հայրենիքը: Այս հանգամանքը հաշի առնելով՝ պէտք է ենթադրել, որ շատ էլ դիւրին չպիտի լինէր նրանց զինաթափութեան ենթարկելու գործը» («Այգ» շաբաթաթերթ, 18 փետրուար, 1918, համար 8, Ա էջ):

Մի այլ տեղ կրկին «Այգ»-ը, անդրադառնալով նոյն թեմային, գրում է. «.... Ռուս-անգլիական մինչայժմեան քաղաքականութիւնից դժգոհ պարսիկները, ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ շարունակ ժողովներ, պրոպագանդ էին մղում այն մասին, որ քրիստոնեաներին պէտք է զինաթափ անել, հեռացնել այստեղից ոչ պարսկահպատակ տարրերին, որպէսզի ապահոված լինեն Պարսկաստանի կատարեալ չէզոքութիւնը»:

¹ Սարո Յ., նշւ. աշխ., էջ 20:

բանտարկել եւ կախաղան էր բարձրացրել: Այդ պատճառով Սմկօն ներքուստ խիստ դժգոհ եւ քինախնդիր, մշտապէս գործակցում էր թուրք կառավարութեան հետ¹:

1917 թ. Սալմաստից ռուսների հեռանալուց յետոյ, համաթուրանական իղծեր փայփայող որոշ տարրեր, յանձին Սալմաստի (*թըքօֆիլ*) նահանգապետի, գաղտնի բանակցութեան մէջ են մտնում աշիրէթապետ Սմկոյի հետ: Բոլոր միջոցներն ի գործ են դնում՝ նրան սիրաշահելու եւ հանելու քրիստոնեաների դէմ: Բանակցութեան ընթացքում որոշում եւ ծրագրում է՝ դաւադրօրէն ասորի Զելօների պարագլուխ Մարշիմոնի սպանութիւնը Քեօհնաշահի գիւղում, որից յետոյ պիտի հեշտանար նաեւ քրիստոնեայ ժողովրդի հաշլեյարդարը: «Սմկօն՝ քրիստոնեաներին կոտորելու, կողոպտելու եւ մեծ հարստութիւն ձեռք բերելու լաւագոյն հեռանկարով ոգետրած՝ սիրայօժար իր վրայ է վերցնում այդ եւ նման այլ պարտականութիւններ ... այնուհետեւ առերեսոյթ իրեն ցուցադրում է որպէս հակառակորդ եւ թշնամի կառավարութեան, ինչպէսեւ տեղական թուրք ժողովրդի»²: Մինչդեռ, ըստ Խոյի գործակալի. «Նոյն Սմկօն, բազմիցս համագործակցել է թէ՛ ռուսների եւ թէ՛ օսմանցիների հետ, ինչպէս իր հակահայ եւ հակաասորական դաւադրութիւններում, այնպէս էլ Կոթուրը գրաւելու յետին նպատակը իրագործելու համար»³:

Մարշիմոնը, խրախուսւած քուրդ-ասորական համատեղ դաշնակից ուժերի ստեղծման գաղափարով, դեռեւս 1917 թականին առաջին անգամ բանակցութեան էր նստել Սմկոյի հետ: Երկրորդ անգամ, սակայն, Մարշիմոնը բանակցութեան է հրաւիրում Սմկոյի կողմից, որի առնչութեամբ մեծ յոյսեր էր փայփայում դաշնակիցների ցանկութիւնն իրականացնելու մտադրութեամբ⁴:

Այդ դաւադիր հանդիպմանն էլ Սմկօն հաշլեյարդար է տեսնում Մարշիմոնի եւ նրան ուղեկցողների հետ:

«Ըստ որոշ տւեալների,- գրում է պարսիկ հետազօտող Ռ. Դեհղանին,- Մարշիմոնի սպանութիւնը կատարուել է օսմանական իշխանութեան ուղղակի հրահանգով, քանզի

¹ Նոյն տեղում:

² Նոյն տեղում, էջ 21:

³ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارت 43، سپریال 115، پرونده 6.

⁴ سایکس پرسى، تاریخ ایران، جلد دوم، ص. 628.

ասորի առաջնորդի զինեալները նախկինում բազմիցս կուել են օսմանական բանակայինների դէմ»¹:

Սմկոյի եւ օսմանցիների սերտ գործակցութեան մասին խօսուն փաստաթղթեր գոյութիւն ունեն, որոնք նաեւ ապացուցում են օսմանցիների հրահանգով Մարշիմոնի սպանութիւնը: Այսպէս՝ Ատրպատականի նահանգապետ Մեհդի Ղուլի խանը եւ կառավարիչ Մորթեզա Ղուլի Էղբալ օլ Սալթանէն ժամանակի նախարարապետներ (վարչապետ) Վոսուդ օլ Դովլէին եւ Սէյէդ Զիաէդդին Թաբաթաբային ուղարկած հեռագրերում տեղեկացրել են, որ. «Օսմանցիները Իսմայիլ աղային (Սմկօ) զինուժ, 500 զինուոր եւ երկու թնդանօթ են ուղարկել ...»²: Ս.Զ. Թաբաթաբային իր հերթին, հրահանգելով արտգործնախարարութեան, վերջինիս միջոցով կարգադրում է, որ Ստամբուլում Իրանի դեսպանը բողոքի նոտա յղի օսմանական կառավարութեանը³: Օսմանական կառավարութեան պաշտօնատարները, սակայն, «տեղեկացրին Իրանին, որ չեն հովանաւորում Իսմայիլ աղա Սմկոյին եւ նրա հետը հակադրութեան մէջ են, քանզի նա միտում է Քրդստանի անկախութեանը»⁴:

Մարշիմոնի եւ 80 ընտիրների դաւադիր սպանութիւնից յետոյ մեծ զայրոյթ է առաջանում ասորի ժողովրդի, յատկապէս Զելօների⁵ մէջ, որի արդիւնքում վերջիններս վրէժխնդրական ոգով սկսում են Ուրմիա քաղաքում եւ շրջաններում կոտորել քրդերին եւ պարսիկներին: Նոյն շրջանի հայ ղեկավարները, դեմոկրատների ծրագրերին ու յետին նպատակներին քաջաճանօթ լինելով հանդերձ, միջնորդի դեր են ստանձնում գազազած Զելօներին հանդարտեցնելու եւ բոլոր կարելի միջոցները գործադրում են իրանցի թուրքախօս հարեւան ժողովրդին պաշտպանելու համար: 500-ով, նոյնիսկ 1000-ով մարդկանց, ընտանիքների տեղաւորում են հայկական գիւղերում, իրենց յարկի տակ, հոգալով նրանց անհրաժեշտ պարէնը... բայց հետագային, երբ առիթը ներկայանում է,

¹ دهقانى ر.، "ارامنه در جنگ جهاني اول"، ص. 266.

² مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، -GH1333-54-32-21.

³ همان، -GH1333-43- 37-16.

⁴ همان، -GH1333-66-18-9.

⁵ « Ուրմիայից Մելիք Խոջապան եւ Աղա Պեյրոսը, Սալմաստից Աղա Դաւուդը, Մահլամից Զիբրայէլ Վարդանեանը, հայդուկ Զիրօն յարձակում են Զահրա բերդի վրայ եւ Սմկոյին պարսկութեան մատնում: Սմկօն 150 հեծեալով փախչում է Խոյ, գրաւում Կոթորի բարձունքները՝ Վասպուրականի հայութիւնից վրէժխնդիր լինելու համար: Դրա շնորհիւ մարտի 29-30-ը Սալմաստ հասած 18000 հայեր փրկում են» («Տարօնի Արժի», 1950 թ., համար 30, էջ 16-18, տե՛ս Պօղոսեան Ստ., Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւն, 3-րդ հատոր, էջ 75):

այդ նոյն պաշտպանածները անխնայ կոտորում են հայերին..., քանի որ այդ էր պահանջում համաթուրանականների կարգախօսը¹: Նման կարգախօսների իրականացման գործում մեծ ջանքեր է ի գործ դրել թուրքական բանակի Թաւրիզի հրամանատար Միւնիր Բէյը, ով աշխատում էր պատերազմին տալ կրօնական բնոյթ (Ջիհադ) եւ գրգռել Պարսկաստանի բնիկ մահմեդականներին՝ քրիստոնեաների դէմ ջարդեր կազմակերպելու համար²:

Ինչպէս արդէն նշել է, 1918 թ. թուրքական բանակը գրոհում է Կովկասը, որի աջ թելը մտնում է հիւսիսարեւմտեան Պարսկաստան՝ Ալի Իսսան փաշայի հրամանատարութեամբ: Միաժամանակ Անդրանիկի զօրագունդը Դարալագեազից բազմահազար գաղթականութեան հետ 5000 կռուներով Նախիջեւան-Ջուլֆայից անցնում է դէպի Խոյ՝ նպատակ ունենալով անցնել Սալմաստի եւ Ուրմիոյ շրջանները, ապա՝ հարաւում միանալ անգլիական ուժերին: Բայց Խոյ քաղաքի շրջակայքում թուրքական բանակի դիմադրութեանը հանդիպելով՝ Անդրանիկը նահանջեց դէպի Նախիջեւան եւ այնտեղից էլ 1918 թ. յուլիսին անցաւ Զանգեզուր:«.... Որոշեցի անցնել Պարսկաստանի սահմանները,- վկայաբերում է զօրավար Անդրանիկը իր իսկ նամակում,- միանալու անգլիացիներին, որով միայն հնար կը լինէր փրկել տաճկահայութեան մնացորդները: Այս մասին յայտնեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին երեւանում եւ հայկական զինւած ուժերին ...Չունենալով ճիշտ տեղեկութիւններ դաշնակից ուժերի մասին Պարսկաստանում, ես որոշեցի անցնել Խոյի վրայով Սալմաստ, ուր ըստ իմ տեղեկութեան կային ասորական երկու բաւալիոն, չորս բաւալիոն էլ Խոյում, հայ զինւած ուժեր եւս, որոնցից հնար կը լինէր կազմել պատկառելի ուժ՝ ապա գալ յառաջխաղացութեան համար: Սէյդավարից 10 վերստ հեռու Էվոզլույում մնացի 2 օր, ընդհարւեցի առաջին անգամ տաճկական զօրքի հետ, ջարդեցի եւ բռնեցի երկու թնդանօթ եւ երեք պուլիմիոյ: Գիշերը Սէյդավար հասնելով, մենք գտանք 12 հայեր, որոնք յայտնեցին նախ հայկական կոպորածների մասին իրենց գիւղում տաճիկների ձեռքով եւ ապա Սալմաստի նահանջի մասին: Դրութիւնը լրջանում էր, այդ հանգամանքը ունեցաւ իր հսկայ նշանակութիւնը իմ զօրաբանակի յառաջխաղացման

¹ Սարո Յ., նշլ. աշխ., էջ 22:

² Ամուրեան Ա., նշլ. աշխ., էջ 7:

խնդրում. առաւօտեան ունեցանք կոփ տաճկաց հետ, սկզբում յաղթեցինք, գրաւեցինք քաղաքի (Խոյի) կէսը, բայց երեկոյեան նահանջեցինք, տեղի տալով տաճկական օգնական մեծ ուժերի առաջ, թողնելով 70 սպանւած եւ նոյնքան անյայտ կորած...»¹:

Վանի գաղթականութիւնը Սալմաստ հասնելուց յետոյ օսմանական բանակը եւս հասաւ Սալմաստ, որտեղ հայ եւ ասորական զինւորական ուժերն ամիսներ շարունակ հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուին, մինչեւ որ Սալմաստում հաւաքւած հայ եւ ասորի գաղթականութիւնը բռնեց Ուրմիի ճանապարհը՝ Ղուշի գետովով: Օսմանական բանակը, սակայն, հետապնդում էր գաղթող ժողովրդին, որ արդէն հասել էր Ուրմի քաղաքը, որտեղ դարձեալ հայ-ասորական միացեալ զօրամասերն ուժեղ դիմադրութիւն են ցոյց տալիս տաճիկներին: Ուրմիում եւ Սալմաստում հաւաքւած ասորիների, հայերի եւ Վանի Զուլամերիկ գաւառի ասորիների (Մարշիմոնի ժողովուրդը, որ յայտնի էր Զելօ կոչումով) ընդհանուր թիւը հասնում էր 65–70.000-ի: Սալմաստում եւ Ուրմիայում իբրեւ հայութեան ղեկավարներ կային զոյգ շրջաններում գտնուող ազգային եւ զինւորական գործիչներ եւ Վանից եկած հայկական կառավարութեան անդամներ: Հայ եւ ասորի միացեալ զօրամասերը երկար ժամանակ դիմադրում են օսմանական կանոնաւոր զօրաբանակներին եւ ի վերջոյ ստիպւած են լինում նահանջել Ուրմիից 1918 թականի յուլիսի 31-ի գիշերը: Հայ եւ ասորի մօտ 65–70.000 ժողովուրդ բռնում է նահանջի նոր ճանապարհը՝ նպատակ ունենալով հասնել Համադան եւ ապա Քերմանշահից անցնելով՝ գնալ դէպի Բաղդադ, որն արդէն գրաււած էր անգլիացիների կողմից²: Այստեղ կարեւորութեամբ պէտք է մատնանշել, որ մինչեւ պարտադիր գաղթը դէպի Բաղդադ «.... Սալմաստի եւ Ուրմիայի հայութեան մղած հերոսամարտերը պատճառ են դառնում թուրքական բանակի աջ թեւի յառաջխաղացման յապաղման, որից ժամանակ է շահում Կովկասի հայութեան ճակատը»³:

Յատկանշական է, որ նոյն այս գաղթի ճամբին գաղթականների անվտանգութիւնը պաշտպանող՝ Վանի հայկական կառավարութեան նախագահ Կոստի Համբարձումեանն իր երեք թիկնապահներով Սային Կալայի մօտերքում զոհեց

¹ «Այգ» շաբաթաթերթ, 1919 թ., համար 4, էջ 2:

² Ասլան Ստեփանեանի յուշերը, նշլ. աշխ., էջ 255, 256:

³ Ամուրեան Ա., ՀՅԴ-ը Պարսկաստանում, էջ 181:

տաճիկների կողմից, որոնք անգլիական զինուորական համազգեստի ներքոյ թիրիմացութեան էին մատնել նրան:

Միա կողմից՝ Ուրմիոյ ճակատում յառաջխաղացքից յետոյ Իսսան փաշայի զօրաբանակը մուտք է գործում Թաւրիզ, որտեղ եւս հայ համայնքին սպառնում էր կոտորած, քանզի մինչ այդ նոյն թուրքական բանակը ճանապարհին ւաւերել էր հայաբնակ տասնեակ ւաւաններ եւ գիւղեր:

Թէեւ տեղ-տեղ հայերը եւ իրենց հետ տեղացի ասորիները կազմում են ժողովրդային զօրախմբեր եւ դիմադրում նախայարձակներին, սակայն, տալիս են նաեւ եօթ հազարի չափ զոհ: Խոյի շրջանի վեց հայաբնակ գիւղերի բնակչութեան մեծ մասը բնաջնջում է: Աւերներից տուժում են Արաքսի ափին գտնուող Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքն ու նրա մօտակայ Դարաշամբ գիւղը, որի բնակիչները խոյս են տալիս Արաքսի միա ափ՝ փրկւելու համար ստոյգ բնաջնջումից¹:

Նոյն ժամանակաշրջանում թուրքական արինկզակ բանակի կողմից ջարդւում են Խոյի եւ Դզմարի (Ղարադաղ) հայ զանգւածները: Թուրքական զօրքը մուտք է գործում Թաւրիզ եւ պատանդներ վերցնում հայ բնակչութիւնից²:

«Յաւրկանշական է, խիստ յաւրկանշական,- գրում է Անդրէ Ամուրեանը,- թուրքի ջարդարար էութեան այն պարագան, որ այդ ջարդերը՝ Խոյի, Մակուի, Ս. Թադէի եւ Դզմարի շրջանի տեղի էին ունենում 1918 թ. յունիս, յուլիս ամիսներին, իսկ Թաւրիզում 10 պատանդներ էին վերցւում օգոստոսի 7-ին, երբ Բաթումի կոնֆերանսում 1918 թ. յունիս 4-ին թուրքական պետութեան պատւիրակներն արդէն ստորագրել եւ ճանաչել էին Հայաստանի անկախութիւնը:

Ուրեմն, թուրքական բանակի աջ թեւի հրամանատար Ալի Իսսան փաշան ոտնակոխ էր արել Բաթումիի դաշնագիրը՝ շարունակելով թուրքին յատուկ ցեղասպանութիւնը, ջարդը հայ քրիստոնեաների, այս անգամ արդէն չէզոք Պարսկաստանի հողի վրայ,

¹ Շառոյեան Լ., Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեան (1866–1948), «Արտագ» ամսագիր, Գ տարի, մայիս 20, 2013 թ.:

² Ամուրեան Ա., ՀՅԴ-ը Պարսկաստանում, էջ 180, 181:

քոնաքարելով Պարսկաստանի չեզոքությունը, կրօնական գրգռություն կադարելով Իրանի հողի վրայ, որպեսզի տեղական բնակչությունը հանեն հայերի դեմ...»¹:

Այսպես, ուրեմն, Թաւրիզ մուտք գործած թուրքական բանակի սպառնալիքը չեզոքացնելու հրամայականը կրկին մղում է Ատրպատականի ազգանւէր եւ հայրենասէր առաջնորդ Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանին, որպէսզի ի գործ դնի իր խոհեմ, զգոյշ եւ հեռատես քաղաքականութիւնը:

Ըստ Հայկ Աճէմեանի. «Ներսէս Արքեպիսկոպոսը այդ յուսահատ օրերին, իր դիրքի եւ ազդեցութեան շնորհիւ, կարողացաւ այնպիսի մի քաղաքականութիւն վարել թէ՛ տաճիկների եւ թէ՛ Պարսից կառավարութեան հետ, որ Թաւրիզի հայ գաղութը փրկեց իսկական կոտորածից»²:

Յիշատակութեան արժանի պատմական խոշոր փաստ է նաեւ այն, որ պարսից պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաները եւ ժողովրդական լայն խաւերը մեծ պաշտպանութիւն ցուցաբերեցին հայերին: Թէ՛ պարսից պետութիւնը եւ թէ՛ ժողովուրդը այնքան ջերմ ու անկեղծ պաշտպան հանդիսացան հայերին, որ տաճիկները չաջողեցին հասնել իրենց նպատակին³:

Համաշխարհային Առաջին պատերազմի զինադադարից յետոյ տաճիկները հեռանում են Թաւրիզից, սակայն Մակի, Ս.Թադէի գիւղի եւ մնացած հայերը, իրենց հարեւան տեղաբնիկների մօտ ապաստան գտած, սպասում են իրենց հայրենակիցների օգնութեանը: Այստեղ եւս Առաջնորդարանը Մելիք-Թանգեան Սրբազանի գլխաւորութեամբ չի ուշանում օգնութեան հասնել Մակի, Խոյի եւ Ս. Թադէի վանքի խլեակներին փրկելու ստոյգ մահից: Իրանի պետական պատասխանատուների օգնութեամբ եւ Մելիք-Թանգեան Սրբազանի հետապնդումների արդիւնքում Թաւրիզ են փոխադրում Խոյի կոտորածից ազատւած կանայք եւ երեխաները, բոլոր տղամարդիկ⁴:

Ատրպատականի հայութեան շղթայական արհաւիրքներին զուգընթաց եղել են նաեւ խրախուսիչ եւ առանձնայատուկ նշանակութեամբ հերոսական գոյամարտեր, որոնք

¹ Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թրքական բանակների ներխուժման օրերին, էջ 18, 19:

² «Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեան», նշւ. աշխ.:

³ «Արտագ» ամսագիր, Թաւրիզ, Դ տարի, թիւ 5-6, սեպտ.-հոկտ., 2006, էջ 22:

⁴ Նոյն տեղում:

արգելակեցին թուրքական հայաջինջ քաղաքականության ամբողջացումն Ատրպատականում: Այդպիսին է եղել Ուրմիայի հերոսամարտը (1918 թ. գարնան), «որի մասին,- ինչպես բնութագրում է Ա. Ամուրեանը,- դժբախտաբար քիչ բան է գրած: Նրա կարելությունը, սակայն, շատ մեծ է հետեւեալ նկարագրումներով.

1. թրքական արշաւող բանակի աջ թեւի յառաջխաղացումը դանդաղում է ամիսներ շարունակ (*առնւազն 5-6 ամիս*), որը կատարում էր պարսկական Ատրպատականի վրայով:
2. Այդ դանդաղեցումը հնարաւորութիւն է տալիս Արարատեան դաշտի Երեւանի հայութեան ինքնապաշտպանութեան միջոցների դիմել, որը արդիւնաւորեց Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի հերոսամարտերով:
3. Թիւրքը չկարողացաւ հասնել իր նպատակին՝ ջարդել գլխովին Սալմաստ-Ուրմիայի հայութեանը:

Ահա այս երեք գլխաւոր պարագաներն են, որ պատմականօրէն արժեւորում են Ուրմիայի հերոսամարտը եւ նշում այն նպաստը, որ Պարսկաստանի հայութիւնը ընծայել է Հայ դատին»¹: *Եւ իզուր չէ, որ Ալի Իհսան փաշան հետագային խոստովանել է. «Եթէ չլինէին հայերը, մենք կը գրաւէինք Կովկասը»*²:

Այսպէս, իրանահայութիւնը եւս Ա. Աշխարհամարտին (1914-1918) իր արեան տուրքը տուց թուրքական մոլոխին՝ հազարաւոր հայերի նահատակութեամբ իր յիշատակը յաւերժացնելով Հայ դատի պատմութեան էջերում:

¹ Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թրքական բանակների ներխուժման օրերին, էջ 21:

² Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի, էջ 30 (*յոե՛ս Պօղոսեան Սյր., նշւ. աշխ., 2-րդ հատոր, էջ 343*):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ատրպատականի հայութեան մասին ուսումնասիրութիւնն ամփոփելով՝ կարելի է թարկել հետեւեալ եզրակացութիւնները.

ա. Ատրպատականի հայութիւնը հնագոյն ժամանակներից ի վեր համարել է տեղաբնիկ ժողովուրդ, իսկ յաջորդական դարերի ընթացքում, պայմանաւորաձ ինչպէս տեղական, այնպէս էլ արտաքին ռազմաքաղաքական տարբեր ազդակներով, յաճախակի կոտորակումների ու տեղաշարժերի ենթակայ է դարձել:

բ. Որպէս հայկական հինաւորց թեմ 1247 թ.՝ հիմնադրութիւնից ի վեր, ղեկավարել է հոգեւոր առաջնորդների կողմից: Վերջիններս ջանք չեն խնայել՝ հայկական բոլոր գաւառներում ապահովելու սոցիալ-տնտեսական, կրթական ու մշակութային նախնական կարիքները, ի հեճուկս շրջապատող աւատապետական կարգերի տակ գալարող ու ֆէոդալական հեղձուցիչ մթնոլորտում ապրող թուրք, քուրդ եւ պարսիկ յետամնաց հասարակայնութեան, որոնց տարաբնոյթ այլասերիչ բարքերը մշտապէս զգալի են եղել քանակապէս նրանց զիջող հայկական խաւերի մէջ:

գ. Ատրպատականի հայութիւնը հետագայ ժամանակաշրջաններում, յատկապէս XIX դարի կէսից յետոյ կրթամշակութային վերելք է ապրել շնորհիւ դեռեւս 1835 թականին հիմնադրաձ «Ներսիսեան» եւ ապա 1875 թականից անւանափոխաձ «Արամեան» դպրոցի, որտեղ որպէս ուսուցիչներ սերունդներ են դաստիարակել անւանի հայագէտ-մտաւորականներ ի դէմս Հրաչեայ Աճառեանի, վիպասան Րաֆֆիի եւ ազգային-յեղափոխական հանրայայտ գործիչների:

դ. Ատրպատականի հայոց թեմը իրանահայ մամուլի բնօրրան է. XX դարի հէնց սկզբից՝ 1903 թականին, հրատարակել է իրանահայ մամուլի առաջնեկ «Գործ» շաբաթաթերթը: Հետագային Ատրպատականում հայ մամուլն իր անփոխարինելի դերակատարութիւնն է ունեցել հասարակայնութեանը լուսաւորելու գործում՝ բարձրացնելով վերջինիս ազգային-մշակութային, հասարակական եւ մանաւանդ քաղաքական գիտակցութեան մակարդակը:

ե. Որպես Հայոց աշխարհին սահմանակից աշխարհագրաքաղաքական մի հնոց՝ Ատրպատականը XIX դարի վերջին ու յատկապես XX դարի սկզբին հանդիսացել է հայ ազատագրական պայքարի միջնաբերդ, ռազմաքաղաքական խարիսխ ու տարանցիկ անվտանգ ուղի, որպես այլընտրանք ռուս-թուրքական անապահով սահմանի: Հայ ազգային երեք կուսակցությունները հիմնադրման սկզբից եւեթ իրենց գործունեութեան եւ պայքարի ռազմավարական դաշտն են ընտրել Ատրպատականի հայկական սահմանակից գիւղերն ու ամանները դէպի Երկիր փոխադրելով ազատագրական համընդհանուր պայքարի զինական անմիջական կարիքները:

զ. Պարսկաստանի Սահմանադրական շարժմանը Հնչակեան եւ Դաշնակցութիւն կուսակցությունների ծանրակշիռ մասնակցութիւն ունենալու դրդապատճառը քաղաքական օրինաչափ հանգամանք էր եւ գերազանցօրէն բխում էր այդ կուսակցությունների ծրագրային ու գաղափարական դրոյթներից: Պէտք է ընդգծել նաեւ, որ շարժմանը հայերի մասնակցութիւն բերելու առաջնային ջատագովները պարսիկ ազատախոհ յեղափոխականներն էին, որոնք յաջողութեան գրաւական էին համարում ազատագրական պայքարի քուրայում թրծած հայ յեղափոխականներին: Վերջիններս ինչպէս մարտական, այնպէս էլ գաղափարա-քաղաքական խթան հանդիսացան պարսիկ ազատախոհական շարժման ձեւաւորման գործում՝ յաղթական ամարտ ապահովելով Սահմանադրական առաջադէմ շարժմանը:

է. Ատրպատականի շրջանում բնակւող ասորական մեծաթիւ բնակչութեան առկայութիւնը եւ ռուսական իշխանութիւնների կողմից վերջիններիս հովանաւորելն՝ ընդդէմ թուրք-քրդական հալածանքների, նպաստել են հետագային հայ-ասորական համագործակցութեան ձեւաւորմանը՝ հարկ եղած դէպքում համատեղ զինակցութեանը: Դա արտայայտուել է ինչպէս 1914-15, այնպէս էլ 1918 թականների ինքնապաշտպանական գոյամարտերում:

ը. Ա. Աշխարհամարտի ընթացքում Իրանը թէկուզ սկզբից չէզոքութիւն էր որդեգրել, բայց եւ այնպէս պատերազմում հակամարտող ճամբարների նկրտումների կիզակէտը հանդիսանալով՝ ծանրագոյն գին վճարելու հարկադրանքի առջեւ կանգնեց: Թէ՛ գերմանա-թուրքական եւ թէ՛ անգլո-ռուսական ռազմաքաղաքական հակադիր

քաղաքականությունների գոհ դառնալով՝ ի չիք էր դառնում Պարսկաստանի կողմից որդեգրած չեզոքությունը եւ առաջին հերթին Թուրքիայի կողմից տարածքային ներխուժումների դեմ յանդիման էր կանգնեցնում առանց այդ էլ թոյլ կառավարութեամբ տառապող երկրին:

թ. Ատրպատականի ճակատում եթէ ռուսական բանակի ներխուժումներն առաւել եւս միտում ունէին չեզոքացնելու գերմանա-թուրքական ծաւալապաշտական նկրտումները, ապա թուրքական ոտնձգությունները, զաւթողական բնոյթ կրելով, միտում ունէին պանթուրանական երազանքի իրագործումը՝ պատրուակելով իրանական Ատրպատականում թրքախօս ազգաբնակչութեան առկայութիւնը: Իսկ այդ երազանքի իրականացումը խոչընդոտող գործօնը, բնականաբար, սահմանամերձ Ատրպատականի հայութիւնն էր, որը հայ ազատագրական պայքարի կարեւոր կուսաններից մէկն էր:

Ժ. 1914–1918 թթ. ընթացքում բազմիցս Ատրպատականի շրջան ներխուժած օսմանական զօրքերը կոտորածի են ենթարկել հայ եւ ասորի բնակչութեանը: Սոյն կոտորածների մասին, ի շարս առկայ անհերքելի ապացոյցների եւ փաստերի, որոնք հրապարակել են հայերէն, անգլերէն, գերմաներէն, թուրքերէն եւ... տարաբնոյթ աղբիւրներում, գոյութիւն ունեն մանաւանդ պարսկերէն մինչ օրս չհրապարակած պաշտօնական վաւերագրեր ու փաստաթղթեր, որոնք ապացուցում են, որ Ատրպատականի հայութեան կոտորածները մեկնակէտ են հանդիսացել Հայոց Մեծ եղեռնի համար:

ԺԱ. Գաղթականութեանն օգնելու գործում մեծ է եղել Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանի դերը, որի ջանքերի շնորհիւ Վասպուրականի և Արեւմտեան Հայաստանի այլ վայրերի բնակչութեան բեկորները կարողացան փրկւել և նոր ապաստան գտնել:

ԺԲ. Եւ վերջապէս, իրանահայութիւնն ու յատկապէս Ատրպատականի հայութիւնը 1917–18 թականների ընթացքում մարդկային ու նիւթական ծանր գին վճարեցին թուրքական մոլոխին՝ բազմահազար կորուստներով, գաղթականներով ու թեմի թուլացման հաշիւն քանակական կոտորակումներով: Բայց եւ միաժամանակ ինչպէս նախկինում հայկական կամաւորական ջոկատների խրախուսիչ եւ օժանդակող ներկայութիւնը, այդ թականներին եւս, հայ-ասորական միացեալ զօրախմբերի

կազմութիւնը, խթան հանդիսացաւ, որպէսզի նոյն կոտորակաժ հայն իր մէջ ոյժ գտնի եւ կամարտայայտութիւն դրսեւորի՝ փառայեղ գոյամարտ տանելու Ուրմիայի եւ Սալմաստի ճակատներում: Դա ինքնին խոչընդոտեց օսմանական ոսոխի առաջխաղացումը դէպի Սարդարապատի եւ Բաշ Ապարանի ճակատներ, ու այդպիսով իրանահայն իր անհերքելի դրոշմը թողեց հայկական ազատամարտի պատմութեան էջերում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԻԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբիւրներ

ա) Արխիւային նիւթեր

1.1. Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ) ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, ֆ. 57, ց. 5, գ. 29, 32, 28, 10, ֆ. 227, ց. 1, գ. 404, 424, ֆ. 221, ց. 1, գ. 21, ֆ. 4712, ց. 2, գ. 2:

1.2. Երեւանի Մ. Մաշտոցի անւան Մատենադարան

Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 237, վաւ. 323, թ. 87:

1.3. ՀՅԴ արխիւ, Բոսպոն, ԱՄՆ

ՀՅԴ փաստաթղթերի արխիւ, նո. 484–86:

1.4. Российский Государственный Военно-исторический архив (РГВИА)

ф. 2000, оп. 1, д. 1009, Штаб Кавказского военного округа. Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой, Тифлис, 1911, № 3,

«Красный архив», м2(105), 1941,

М. Павлович, С. Иранский, Персия в борьбе за независимость, с. 110.

Кавказские социал – демократы в Персидской революции, Париж, 1910, с. 110:

“Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии”, сб. Ереван. 1995,

1.5. Թ Հ վարչապետին կից օսմանեան արխիւ (TC Basbakanlik Osmanli Arsivi - BOA)

BOA, fon A. MKT. MHM, nr. 547/29, tarih 1321 M 20, s. 1

BOA, fon A. MKT. MHM, nr. 548/ 26, tarih 1322 Ra 28, s. 1-3

1.6. Իրանի արտաքին գործերի նախարարութեան փաստաթղթերի եւ դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոն

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 42. «سریال 16» پرونده 2.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، GH1333-54-32-21.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، GH1333-43-37-16.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران، GH1333-66-18-9.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 22، سریال 24، پرونده 20.

ارشيو وزارت خارجه، کارتن ش. 12، گزارش ش. 1، سند ش. 171 (نامه سفارت ایران در پترزبورگ به وزارت خارجه). "پیمان"

اسناد وزارت خارجه، بر مبنای سند بدون تاریخ در سفارت ایران در بروکسل. (ج.م.ا. ص 132).

اسناد وزارت خارجه، سند 281، لندن، سفارت ایران، 1906. (ج.م.ا. ص 167).

اسناد وزارت خارجه، روزنامه «استاندارد»، لندن، 1906، سفارت ایران، سند ش. 1 (ج.م.ا. ص 164).

اسناد وزارت خارجه، همان، ص 179.

اسناد وزارت خارجه، همان، ص 172، گزارش ش. 958 کنسولگری ایران در تقلیس.

همان، ص 172، گزارش ش. 448 سفارت ایران در پاریس و گزارش ش. 22 سفارت ایران در لندن.

همان، ص 196، روزنامه «لیستوک»، تقلیس، 29 اکتبر 1906، گزارش ش. 11 کنسولگری ایران در تقلیس.

سند وزارت خارجه، ش. 7، کارتن ش. 12، گزارش ش. 55، بر گرفته از مقاله و. طومانیان در روزنامه «کاسپی» "پیمان"

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 43. سریال 115، پرونده 6.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 66. سریال 15، پرونده 4.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 66، سریال 262، پرونده 38.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 66. سریال 71، پرونده 43.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 9، سریال 2-2، پرونده 22.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 35، سریال 1، پرونده 12.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 8، سریال 41 و 243، پرونده 7 و 1.

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران. کارتن 25. سریال 20-20، پرونده 12.

همان، کارتن 24. سریال 11، پرونده 23.

همان، کارتن 24. سریال 53، پرونده 23.

همان، کارتن 24. سریال 21، پرونده 23.

همان، کارتن 22. سریال 50، پرونده 20.

1.7. Ազգային փաստաթղթերի կազմակերպության արխիվ

سازمان اسناد ملی ایران-GH1332-K66-p38-47

1.8. Իրանի Ազգային արխիւների կենտրոն

اسناد ارشیو ملی ایران، ش. 293-22-5-7، گزارش ش. 296004151، پرونده ش. 431

1.9. Իրանի Մեջլիսի արխիւ

ارشیو مجلس ایران، سند ش. 145 k، ص. 13،

1.10. ՀՀ –ում ԻԻՀ –ի դեսպանատան մշակութային գրասենեակի արխիւ

ارشیو دفتر فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ایروان-ارمنستان.

1.11. Հրապարակած արխիւային նիւթեր

Տէր-Աւետիսեան Ս., «Ն. Զուղայի ծեռագիր ցուցակը», հատոր 1, Վիեննա, «Մխիթարեան» տպարան, 1970, 928 էջ:

«1915–1965 Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի», հրատ. «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 1965, տպարան «Ատլաս», Բ տպագրութիւն, 1115 էջ:

2. Մամուլ (թերթեր և ամսագրեր)

ա) հայերէն

2.1. «Առաւօտ», 1909թ., Ա տարի, թիւ 25, փետր. 7-ի համար:

2.2. «Արտագ» տեղեկատու, հրատ. Ատրպատականի հայոցթեմի, Թաւրիզ,

Գտարի, թիւ 10, փետր. 2006,

Գ տարի, թիւ 11, մարտ 2006,

Գ տարի, թիւ 12, ապրիլ 2006,

Դ տարի, թիւ 1, մայիս 2006,

Դ տարի, թիւ 5–6, սեպտ.-հոկտ. 2006:

2.3. «ՂԱՐԱԴԱՂ» (հետագային՝ «ԱՅԳ») երկշաբաթաթերթ, 1914 թ., 15 ապրիլ, համար 5, Գ տարի, 1914 թ., 15 մայիս; համար 6, Գ տարի:

2.4. «ԱՅԳ» շաբաթաթերթ, 14 սեպտ. 1914 թ., հ. 18: 5 հոկտ. 1914 թ., Գ տարի, հ. 21: 1914 թ., հոկտ. 19, Գ տարի, հ. 23: 1914 թ., նոյ. 16, Գ տարի, հ. 27: 1914 թ., դեկտ. 7, հ. 30: 1915 թ., հոկտ. 18, հ. 6, Դ տարի: 1915 թ., 22 հոկտ., հ. 7, Դ տարի: 1917 թ., ապրիլ 9,

Զ տարի: 1918 յունւար 1, 18 փետրւար, Է տարի: 1918 թ., հ. 8, Է տարի: 1919 թ., հ. 4, Ը տարի:

2.5. «Դրօշակ»

1893թ., թիւ 30(10): 1894 թ., թիւ 12(10): 1897 թ., թիւ 25(12): 1904թ., թիւ 4 (115): 1907 թ., թիւ 8; 1907թ., մայիս, թիւ 5(183): 1907թ., նոյ.-դեկտ., թիւ 11-12 (188): 1907թ., հոկտ., թիւ 10 (187): 1907թ., թիւ 3(181): 1913 թ., թիւ 9-10: 1931թ., յունւար- փետրւար, թիւ 1-2 (306): 1932թ., յունւար, թիւ 1(316):

2.6. «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1909, օգոստ. 2, նո. 1, օգոստ. 4, նո. 2, օգոստ. 12, նո. 9, օգոստ. 15, նո. 12:

2.7. «Մշակ», Թիֆլիս, 1886 թ., մայիս 15, համար 53, էջ 2, 19.03.1915թ., թիւ 59,:

2.8. «Նոր կեանք», յուլիս, 1899թ., Լոնդոն, Բ տարի, թիւ 14:

2.9. «Մուրճ» գրական, հասարակական եւ քաղաքական ամսագիր, հրատ. 17-րդ տարի, նոր շրջան, 3-րդ տարի, Թիֆլիս, 1903 թ. օգոստ., նո 8, 252 էջ:

2.10. «Հայրենիք»

1924թ. յունիս, թիւ 9; 1938 թ. հոկտ., թիւ 12; 1939 թ., թիւ 1(205) նոյ.; 1939 թ., յունիս, հ.8(200); նո. 9 (367), սեպտ., 1956 թ.; թիւ 10 (321), հոկտ., 1952 թ., նո. 9(367) , սեպտ., 1956 թ., նո. 3 (409), մարտ, 1960 թ.; ապրիլ, 1960 թ., նո. 4:

2.11. «Տարօնի Արծիւ», 1950 թ., թիւ 30, Ժ տարի:

2.12. «Նորք» հանդէս, 1989թ., թիւ 12:

բ) պարսկերէն

۲.۱۳ ماهنامه "سرزمین من" 2014، ش. 58.

۲.۱۴ «رعد»، 15 اکتبر 1914، ش. 10، 21 دسامبر 1914

۲.۱۵ "ایند"، 1993، (بر گرفته از مقاله "ارامنه گیلان و جنبش مشروطیت" دکتر علی فروحی).

۲.۱۶ «ایران نو»، «نامه یک زن ایرانی»، 4 اکتبر 1909، ش. 34، 27 اکتبر 1910، ش.

۲.۱۷ «نوبهار»، 13 ژوئیه 1914، ش. 57، 4 می 1915، ش. 38، 13 ژوئیه 1915، ش. 57، 30 فوریه 1915، ش. 21.

۲.۱۸ رنجبر روح الله، "اقتیهای مذهبی و انتقابت مشروطه"، تهران، 2010، ویژه نامه "اطلاعات"

۲.۱۹ خان محمدی بهروز، "تحلیلی بر معماری کلیساهای تاریخی ارمنی در ارومیه"، نشریه پیمان، ش. 28، 1383

۲.۲۰ اسماعیل رابین، ایرانیان ارمنی بر گرفته از مقاله ع.مرادی در نشریه پیمان، ش. 36۲

۲۱. رونالد فرایر، تاریخ ایران در دوره صفویان بر گرفته از مقاله ع. مرادی در نشریه پیمان، سال دهم، ش. 36۲

۲۲. بربریان حوری، «نقش ارامنه در جنبش مشروطه ایران»، «پیمان»، 2006، ش. 36۲

۲۳. «قانون»، ش. 3.

۲۴. «ناهید»، «زنان ایران»

۲۵. علی جواهر کلام، ارامنه ایران، ماهنامه اطلاعات ۲

۲۶. رونالد فرایر، تاریخ ایران در دوره صفویان. بر گرفته از مقاله ع. مرادی در نشریه پیمان، سال دهم، ش. 36۲

۲۷. خسروی تورج، «تاسیس انجمنهای سری ارمنی در قرن نوزدهم»، نشریه پیمان، ش. 56، 1390

զ) անգլերէն

2.28. «Correspondence», no 160, August 11, 1910, Great Britain.

2.29. «The Englishwoman», London, February 1911.

2.30. Kazemzadeh, Firuz. «Russia and Britain in Persia, 1864–1914», 1968, USA, 720 p.

2.31. Kloian R. The Armenian Genocide, California, 1985:

2.32. Ivar Spector, «The first Russian Revolution», 1962, 180pp.

դ) ֆրանսերէն

2.33. Magdalena Golnazarian-Nichanian, «Les Armeniens d'Azerbaidjan Histore local en enjeux regionaux 1828-1918». Paris. 2009, 351 pages.

3. ժողովածուներ

3.1. «Պատմութիւն Ատրպատականի հայոց Թեմական-կենտրոնական դպրոցի (1909-1936)», Թեհրան, «Ալիք», 1981, 352 էջ:

3.2. «Պատմ. Ս.Դ. Հնչակեան կուսակցութեան», Ա հատոր, Բէյրութ, 1962, 616 էջ:

3.3. «Պատմագրութիւն ՀՅԴ-ի » (քառահատոր շարք), Ա հատոր, Աթենք, 1990, 460 էջ: Գ հատոր, Աթենք-Երեւան, 1992, 447 էջ: Դ հատոր, հրատ. ՀՅԴ Բիւրոյի, 1995, 524 էջ:

3.4. «Ռոստոմ», հրատ. ՀՅԴ-ի, 1979, Բէյրութ, 444 էջ:

3.5. «Արամը», հրատ. ՀՅԴ-ի, 1969, Բ հրատ., Թեհրան, 550 էջ:

3.6. «Յեղ. Ալբոմ», Դ շարք, 1963, թիւ 8(44). Բէյրութ, 222 էջ:

3.7. «Յեղափոխական ալպոմ – Ազատագրական պայքարի յուշամատեն», հեղ.՝ Աւօ, 1971, Լիբանան, 8-րդ հատոր, 224 էջ:

3.8. Կարապետեան Ա., գիտ. յօդածների ժողովածու, «Արմենական կուսակցութեան կազմաւորումն ու գործունէութիւնը», ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ. հրատ., 200 էջ:

3.9. Խուրդինեան Գ., գիտ. յօդածների ժողովածու, «Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւն», ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ. հրատ., 200 էջ:

3.10. ԵՊՀ հայոց պատմութեան ամբիոն, «Հայոց պատմութիւն. Հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը», խմբ.՝ պրոֆ. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Երեւան, 2000, 487 էջ:

4. Յուշեր

4.1. «Ասլան Ստեփանեանի յուշերը», գրի առաւ Աճեմեան Հայկը, տպ. «Թեհրան», 1966, 403 էջ:

4.2. Մալխաս, Ապրումներ, հրատ. Թեհրան, 1982, 519 էջ:

4.3. Մինասեան Խ., Յուշեր, «Ալիք» ամսագիր, Բ տարի (1962 թ.), թիւ 9, 80 էջ:

4.4. Տէր-Մինասեան Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», Բ հատոր, Երեւան, 1990, 326 էջ:

4.5. Շիրինեան Լ, Ռուբէն, Հայաստանի վերակերտումի ռազմավարութիւնը (երկրաքաղաքական վերլուծութիւն), Երեւան, 2004, 188 էջ:

4.6. Յովհաննիսեան Յովսէփ, Յուշեր, հատոր 1, Երեւան, 1995, 422 էջ:

4.7. «Իրանը՝ Սահմանադրութեան Յեղափոխութեան նախօրեակին», 1908, Մոսկա, հեղ.՝ Եւգենի Իլին (ռուսական դեսպանութեան պաշտօնեայ), պրսկ. թարգ.՝ Լեւոն Բուդաղեան: Հրատարակութիւն «Թեհրան», 2011, (պարսկ.՝ 1390 թ.), 112 էջ:

4.8. Սիմոն Վրացեան, Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հատոր Բ, տպարան «Մշակ», Պէյրութ, 1960, 307 էջ:

4.9. Շիրակեան Ա., Կտակն էր նահատակներուն, Բէյրութ, 1992, 344 էջ:

4.10. «Յուշամատեն Տ. Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեանի», Թեհրան, «Ալիք» տպ., 314 էջ:

5. Գրականութիւն

ա) հայերէն

5.1. Վարդան ծ. վրդ. Դեմիրճեան, Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, Ա հատոր, Թարիզ, 1966, 263 էջ:

5.2. Վարդան ծ. վրդ. Դեմիրճեան, Դիւան Ատրպատականի հայոց պատմութեան, Բ հատոր Թարիզ, 1974, 294 էջ:

5.3. Խորշուդեան Լենդրուշ, Հայոց Ազգային Գաղափարախօսութիւն, Երեւան, 1999, 282 էջ:

5.4. Առաքելեան Համբարձում, «Հանրագիտական բառարան», Թիֆլիս, 1915, 2280 էջ:

5.5. Ֆրանգեան Ե., Ատրպատական, Թիֆլիս, 1905, 295 էջ:

5.6. Փահլեւանեան Հ.Լ., Իրանահայ համայնքը, Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1989, 310 էջ:

5.7. Միքայէլեան Վարդգէս, Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2003, եռահատորեակ, 518 էջ:

5.8. Գորոյեանց Նազար, Պարսկաստանի հայերը, հրատարակութիւն, Թեհրան, 1968, 366 էջ:

5.9. Աբրահամեան Ա. Գ., Համառօտ ուրագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Ա հատոր, Երեւան, 1964, 486 էջ:

5.10. «Հայկ. Սովետ. հանրագիտարան», հատոր 1, հրատ. Երեւան, 1974 թ., 720 էջ:

5.11. Արմէն Հախնազարեան, Արտագի երեք վանքերը, ՀՃՈՒ հրատարակութիւն, Երեւան, 2012, 351 էջ:

5.12. Ս.Տ. Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, 154 էջ:

5.13. Յակոբեան Թադէոս, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1997, 524 էջ:

5.14. Պօղոսեան Տ., «Րաֆֆի տարեգիրք», Ա տարի, 1969, Թեհրան, 583 էջ:

5.15. Աթայեան Արշակ, «Սալմաստ», հրատ., Նոր ԶուղայիՍ. Ամենափրկիչ վանք, 1906, 232 էջ:

5.16. Ալլահվերդեան Աշոտ, «Սալմաստ», պատմ. համառոտ տեղեկություններ եւ յուշեր, Երեւան, 1999, 190 էջ:

5.17. Մովսէս Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Վարազ Առաքելեանի), Երեւան, 1983:

5.18. «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան», Երեւան, հրատ. Երեւանի համալսարանի, հատոր 1, 4814 էջ:

5.19. Վարդան ծրգ. վարդապետ Դեմիրճեան, Յուցակ ձեռագրաց Թաւրիզի Մելիք Թանգեան ազգային-եկեղեցական թանգարանի, հրատ. 1977, Լիբանան, 135 էջ:

5.20. Աճեմեան Հայկ, Պատմութիւն Ազգային «Արամեան» դպրոցի, , 100 էջ:

5.21. Պօղոսեան Տ., «Րաֆֆի տարեգիրք», Բ տարի, Թեհրան, 1970, հրատ. Թեհրան, 687 էջ:

5.22. Աճեմեան Հայկ, Յուշապսակ, Թեհրան, 1957, 64 էջ:

5.23. Մելքոնեան Աշոտ, Հայոց պատմութիւն, Երեւան, 1998, 277 էջ:

5.24. Տասնապետեան Հրաչ, Պատմութիւն Հայ յեղափոխական շարժման եւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան, 503 էջ:

5.25. Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ա հատոր, հրատ., 1981, Թեհրան, 352 էջ, հատոր Բ, 1981, Թեհրան, 351 էջ:

5.26. Ամուրեան Անդրէ (Տ. Օհանեան), Հայ Դատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, 1977, 197 էջ:

5.27. Արսէն Կիտուր, 1885–1908 թթ. Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, Բէյրութ, 1949թ., 226 էջ:

5.28. Պօղոսեան Ստեփան, Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն, հատոր 1, հրատ. Երեւան, 2008, 724 էջ, հատոր 2, հրատ., Երեւան 2009, 808 էջ, հատոր 3, հրատ. Երեւան, 2011, 672 էջ:

5.29. Վալադեան Վ., «Վասպուրականի Կոստին» յօդաձ, էջ 54:

5.30. Խոսրոբեա Անահիտ, Ասորիների ջարդերն Իրանի թիւրքաբնակ վայրերում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Ե., 2004, 114էջ:

- 5.31. Խուդինեան Գէորգ, Հ.Յ. Դաշնակցութեան Քննական պատմութիւն, հրատ. ՀՅԴ-ի, Երեւան, 2006, 439 էջ:
- 5.32. Գէորգեան Կ., Ամենուն տարեգիրքը, 1958, Բէյրութ, 720 էջ:
- 5.33. Խուդինեան Գ., «Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւն», «Հայ ազգային եւ Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցութիւնների պատմութեան ակնարկներ /1885–1914 թթ./», գիտական յօդածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ. հրատ., 200 էջ:
- 5.34. Ամուրեան Ա., ՀՅ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում. 1890–1918, հրատ., Թեհրան, 1950, «Ալիք», 181 էջ:
- 5.35. Ամուրեան Ա., Հայ Դատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգերը, Թեհրան, 1977, 197 էջ:
- 5.36. Սեւեան Ռ., Հ.Յ.Դաշնակցութեան առաջին քայլերը եւ գործիչները, «Հայրենիք» 1937, համար 6, էջ 76:
- 5.37. Էլմար Յ. (Յ. Յովհաննիսեան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964, 673 էջ:
- 5.38. Սիմոնեան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 3, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2009, 1127 էջ, գիրք 4, հրատ. Երեւան, 2010, 1201 էջ:
- 5.39. Ակնունի Է., Բողոքի ձայն: Կովկասահայ քաղաքական բանտարկեալները (Յարական հալածանքի մի էջ), 1978, Բ. տպգր., Բէյրութ, 183 էջ:
- 5.40. Տէր Գրիգորեան Խաժակ (Խ.Տ.Գ.), ՀՅ Դաշնակցութեան եւ պարսկ. Սահմանադրութեան այլասերած ղեկավարութեան միջեւ գործակցութեան խզումը, Աթենք, 2001, 92 էջ:
- 5.41. Բայբորդեան Վ. Ա. 1973, «Օսմանեան Թուրքիայի ինտերնացիան Իրանում 1905–1911 թթ.», (Պատմա-բանասիրական հանդէս), № 4, էջ. 92–104:
- 5.42. Զարեվանդ, Միացեալ, անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988, 105 էջ:
- 5.43. Կիրակոսեան Արման, Հայկական Հարցը եւ հայերի Յեղասպանութիւնը, Երեւան, 2006, հրատ. «Նորավանք» հիմնադրամ, 103 էջ:
- 5.44. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, հրատ. Լիբանան, Բէյրութ, տպ. Համազգայինի, 1968, 488 էջ:
- 5.45. «Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն», 2004, թիւ 9, էջ 91:

5.46. Ամուրեան Ա., Ատրպատականի հայութեան վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին, Թեհրան, 1979, 36 էջ:

5.47. Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, տպ. «Ալիք», 684 էջ:

5.48. Ահարոնեան Վարդգէս, Անդրանիկ. Մարդը եւ ռազմիկը, Բոստոն, 1957, «Հայրենիք» տպարան, 183 էջ:

5.49. Յարութիւնեան Ա. Յ., Կովկասեան ռազմաճակատը 1914–1917 թերին, տպարան «Ալիք», Թեհրան, 1977, 440 էջ:

5.50. Աճառեան Հրաչեայ, Կեանքիս յուշերից, հրատ. Թեհրան, 2007, 555 էջ:

5.51. Ռոզմարի Յարութիւնեան-Քոհէն, Վերապրած Խոյեցի Արուսեակը, Թեհրան, 2013, 191 էջ:

5.52. Չալաբեան Ա., Զօրավար Անդրանիկը եւ Հայ Յեղափոխական շարժումը:

5.53. Սարո Յ., Ատրպատականի գոյամարտը, Թեհրան, 1964, 78 էջ:

5.54. Շառոյեան Լեւոն, Ներսէս Արք. Մելիք Թանգեան (1866–1948), «Արտագ» ամսագիր, Գ. տարի, մայիս 20, 2013, 32 էջ:

5.55. «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. VI, Երեւան, հրատ. 1981, 1045 էջ:

բ պարսկերէն

۵.۵۶. کسروی، «تاریخ مشروطه» تهران ۱۳۵۴، ۹۰۵ص.

۵.۵۷. افاری ژ، «انقلاب مشروطه ایران»، تهران ۱۳۸۵، ۵۷۰ص.

۵.۵۸. ملکزاده، «تاریخ انقلاب»، تهران ۱۳۸۷، ۱۶۹۷ص.

۵.۵۹. بیات ک.، «پان ترکیسم و ایران»، تهران ۱۳۸۷، ۲۴۷ص.

۶۰. سلطانزاده ا. (میکاییلیان)، «نقش حزب هنجاک در جنبش مشروطه»، ۹۲-۱۳۹۱

۶۱. ۵. ایوانوف، «انقلاب مشروطه ایران»، تهران ۱۳۵۷، ۴۷ص.

۵. ۲۲. روشندل ج. و قلی پور ر.، "ارمنستان"، تهران ۱۳۷۷، ۲۲۶ص..

۵. ۲۳. دهقانی ر. «ارامنه در جنگ جهانی اول»، تهران ۱۳۹۳، ۵۷۶ص.

۲۴. رییس الساداتی سید احسان، "درباره تکاپوی یک حزب مخفی و موثر" ۵

(www.irdc.ir/FA/content/12102/default.aspx):

۵. ۲۵. رایین ا. "ایرانیان ارمنی"، تهران ۱۳۵۰، ۵۳۶ص.

۲۶. ه. براون ادوارد، "تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران"، تهران 1958، 1125 ص.
۲۷. ه. خسرو معتضد، «تاریخ تجارت و سرمایه گذاری ایران»، تهران 1366، 756 ص.
۲۸. ه. کرمانی، «تاریخ بیداری»، تهران 1384، 595 ص.
۲۹. ابراهامیان یرواند، "ایران بین دو انقلاب"، تهران 1982، 561 ص. ه.
۳۰. ه. کسروی، «تاریخ 18 ساله اندر بایجان»، ص. تهران 1386، 840 ص.
۳۱. ه. وازگن س. غوکاسیان، تاریخ ارمنه ایران، ترجمه: س. کریم پور، تهران 1393، 432 ص.
۳۲. ه. ژان دیالا فوا، ایران-کلده-اشور، ترجمه: علی محمد فره وشی، تهران 1361، 846 ص.
۳۳. ه. سایکس پرسی، تاریخ ایران، جلد دوم، تهران 1395، 708 ص.
۳۴. ه. ریاحی محمد امین، تاریخ خوی، تهران 1372، 631 ص.
۳۵. ه. جنبش مشروطیت ایران بر مبنای اسناد وزارت امور خارجه، واحد نشر اسناد، تهران 1991، 199 ص.